

Коргог. 1548 ↓

с (кар) 2

Б 18



**БАЙРАМУКЪЛАНЫ
ХАЛИМАТ**



СТАВРОПОЛЬ КИТАБ БАСМАНЫ
КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС БЕЛЮМЮ
ЧЕРКЕССК, 1974



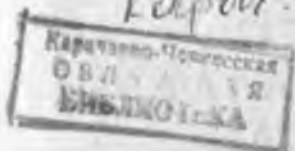
БАЙРАМУКЪЛАНЫ ХАЛИМАТ



ХАПАРЛА,
ПОВЕСТЬ,
ТЫШ КЪРАЛЛАДАН
ОЧЕРКЛЕ



Карачай-1548-8



Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес белюмю, Черкесск, 1974.



ХАМАРАА





Гылджа

I

— Эй, хомух Гылджа, энди бир силкин, марджа. Джете-биз. Бёрю азыггы этме экибизни да. Кёз байлаанынчын Айрыдан ауалсакъ, къоркъуу джокъду. Алайда солурбуз, къарнынга да бираз хайыр этерсе...

Ташынынган джууагын джерге басаргъа къоркъса да, Гылджа, Умарны кёлюне джетерге излегенча, гитче башчыгъын ууакъ-ууакъ силке, алгъа сюркелирге кюрешеди. Къабыргъа тышгенча, ол экиси Терек Ёлмез-тюбюню улоу джолчугъунда абына, зыгъырда тая, кюзю танг атхаплы келедиле. Асыры арыгъандан Умарны кёзюне Ёлмез-тюбюню эки джанындагъы мийик къаяла аууб келгенча кёрюнедиле.

Къуру айран болмаса, гырджыны тауусулгъанды. Ачды. Джолчукъну эки джанында бир-бирде наныкъла, муртхула, гургумла кёзге илинедиле, алай а джыяр заман къайда...

— Эй, хомух Гылджа...

Санларын сыйреб бара тургъанлай, джер аягъыны тюбюнден кетиб, Умар къаяла юсюне аууб келгенча болду. «Эй, Гылджаны басады» деб аны юсюне мыллыгын атханлай, бир тюртю кёкеинге джыгъылды. Бираздан, бети къан джугъу болуб, кесин эсгергенлей, шаркъ деб эсине бнягъы Гылджа

түшдү. Къарыусузлугъуна да къарамай, ёрге тургъанында, Гылджа арлакъда, ичии ауур ура, бойнун джашха буруб тургъанын эследи. Аякълары чалдыу-малдыу эте. Умар, таягъына таяна, джолуна атланды.

— Эй, аман Гылджа...

Была джолгъа чыкъгъанлы алларына бир джолоучу тюбемейди. Къарыусуз болуб былайда джангыз къалмакълыкъ — айюню уясына башын салгъан кибикиди.

Джангыздыла...

Ёзенни ичинден ёрге къарасаг, кёк, тилимди кибики, ингичге, анда учхан къушла да чибинле тенгли адаргы кёрюнедиле. Джолчукъну тюбюнде Минги-Таудан келген суу асыры шууулдагъандан, ызынгдан джыйын джанлы улуб келе эсе да, эштирик тюлсе.

Умар аланы бирин да эслемейди: эки кёзюн Гылдядан алмай, ол тайыб, суугъа тёнгерейди деб, къоркъгъандан ичинде джаны болмагъанча келеди.

— Эй, джазыкъ Гылджа, силкиш...

Экинди ууахтыгъа Айрыдан аууб, Эни Къолгъа түшдүле. Джашны джюреги хош болду: элге джууукъду, джанлыдан къоркъуусузду.

Умар улакъ гыбытчыгъында айран кесегин, джумушакъ акъ къабджыкчыкъда хабур-чубурун къырдышха быргъагъынчы Гылджа анга зуккусуна къарай туруб, ачдан къабыргъалары бир-бирине кириб турса да, Умар олтургъанлай, джатды.

Тау джерде иигир сууугъуракъ бола башлагъанды. Асыры къаты джюрюгенден Умарны аякълары да чабырларыны ичинде отча джанадыла. Аякъларыны къызгъаны чабыр саламланы къабындырады дерсе.

Аланы тешиб, биразны олтурду. Алай а кёзлери Гылджаны сюеклери тургъан гыртгыныгына илингенлей, Умар арыгъанын да унутуб, тегерекден хансла джыртыб, аллына салды. Гылджа бойнун джерге созуб, кёзлерины къысыб тургъан болмаса, ашха бурулуб да къарамады. Джаш асыры джазыксынгандан аны башын-башын сылагъанында, ийнек, адамча ыгычхаб, башын Умарны бутуна салды. Аны юсюнден атыб, ёрге къобаргъа кёзю кыймай, джаш джолундан кечикди. Сылыт болуб, эзилб келген санлары талаб, тынгы бермеселе да, кёзлерины джукъу басды...

Кече шошду. Умарны хурулдагыны болмаса, төгерекде шыкырт эштилмейди. Гылджа да джата туруб, арыгыны бироз сорушхандан сора отлауга джайылганды...

Умарны джукъусу тынгысызды. Кёзюу-кёзюую бла тюшонде сөлешеди. Джылла бла ахлысын кёрмей туруб, кыйынлык джашауундан рахын атасына-анасына хапарын айта болурму?! Алай а айтыб нени айтсын... Бекмырза аны хайманла бла тенг джегиб, джалы ючюн рахын ийнекни тутдуруб ийгенини айтсын?! Аны ала алайсыз да кёрлюкдюле...

Шерифатны тюшонде кёрюб, аны бла сөлеше болурму?!

Шерифат... Джалчы джашауну кыйынлыгына тездюрген соймеклиги болганды. Аны суююмлю бети бла субайсоеги Умарны кёзюне кёрюнселе, не кыйынлыгыны да унутуб турганды.

Соймеклик... Бир кяаумла соймекликден ауруу табык, саныбызын тиреялмайбыз дейдиле. Бир кяаумну уа, Умарча, соймеклик дагъан болуб, джюрегин джашауга учундурады. Керти соймекликни шарты алайды...

Бир джолда тойда, абезекге тутуб бара, Умар Шерифатха кесини соймеклигин айтыб, джууаб излегенинде, Шерифат анга разылыгын билдирди. Ол кюнден башлаб, Шерифат анга аман кёз бла кярамагынын Умар ангылады. Кюшда заманында юнден баргъан джашла Умарга андан салам элте эдиле...

Таулу тиширыу, бир суюсе, ёмюрлюкге суюгени хакъды. Ол джукълаудан джукълаб, Умар, уянмай, кечени ортасына дери барды. Ай джарыкъды. Бир заманда уяныб кярагынында, Гылджаны бир джерде да кёрмедиле. Чабырларын да киймегенлей, чабыб таш, агъач ышыклагъа кярады. Гылджа джокъду. «Бир ишексиз, аманлыкъчы адам ызындан тюшюб сюрюб кетди» деб Умарны джюреги алайга байланды. Ызындан кюуарга уа ат джокъ. Аты болса да, кяйсы джанына барсын, кяалай ары сурген болур?!

Не этерге да билмей, ол сагышладан тели болуб турганлай, кёзю кюшлагъа илинди. Была джай кюшладыла. Мында отлауну бошагъанларында, башха джары кёчгендиле.

— Ийнек аланы бирине кириб тура болурму? — деб, Умар кюшла таба мыллыгын атыб тебегенлей, бутлары кыйылыб, турган джеринде сын болуб кяалды. Эни Кюолну кюшларында шайтанла болганларын билмеген ким барды? Ала

кѣб джолоучуну аллын алыб, тебсетиб ашырычуларын айтадыла. Кеслери да ариуну сьедиле дейдиле. Умаргъа уа ариуду демеген джокъду. Айхай, тебсегени бла къалса уа... Эркишиге шайтанла кызыларын бередиле, тиширыуну да джашларына аладыла, дейдиле.. Аллаи адамла не эрге барыргъа, не къатын алыргъа болмай, ёмюрлери алай къалыб кетеди деб айтыу шаркъ деб Умарны эснине тюшдю. Шерифат а?! Гылджа уа?!

Ол эки сѣзден сора дуняны башында сѣз болмагъанча, Умарны къургъакъсыгъан эринлери аланы кѣзюу-кѣзюу шыбырдайдыла.

Шерифат аны бютеу джашаууду. Ач, джалангач кюнлеринде, сууукъ кечеледе Шерифатны сюймеклиги аны джылытыб тургъанды. Гылджа... Гылджа уа —джашаугъа багъанады.

Умар туууб ёсгенли, арбазларында ийнекге бузоу иймегендиле. Эртден, ингир ийнек, бузоу кысдасала, Умарны къаллай бир сукъланнганын ол кеси биледи...

Бусагъатда Умаргъа сау бир аскер чабса, ол артха-алгъа къарамай, къаршчы чыгъар эди. Къошлагъа уа... Эшта... Къошлагъа баргъандан эсе уа... Гылджа уа?!

Умар, несин да билмей, элге баргъан джолну абын-сюрюн эте тебреди. Тебресе да аккыллыды: кечегиде нени кѣрсюн, джаяулай кимни ызындан джестерикди...

Тохтамай а барады...

Эни Къолну энишге айланганлай, аягъын ташкесгенинде, джалан аякъ болгъанын билди. Джарасы асыры ачыгъандан тёппе тюклери ёрге къобдула. Аягъын къан джуууб баргъанын да эсгерди. Чабырларын кнерге ызына айланды.

Сагюнджюсюню къатына келиб, чабырларын кие тургъанлай, булутха кирген айны тунакы джарыгъы бла арлакъда бир уллу къаралды кѣрюндю. Уллу болгъа эди да, къымылдамагъа эди... Къымылдагъан да этге эди да, къошла табада болмагъа эди...

Умаргъа ёмюрге хомухду деб бир адам айтмагъанды. Алай а ол бюгечеча къарыусуз не кыйын кѣзюуде да болмагъанды. Бир ишексиз, Умар алагъа бармагъанында, шайтанла къошну кѣлтюрюб, анга келе турадыла. Умар «бисмилланы» не къадар кѣб айтса, къаралды ол къадар джууукъла-

шхандан джууукълаша келеди. Аякъларына кьоргъашин-
ле байланганча, ауурдан кёлтюрюб ёрге алалмайды, кёзле-
ри джууукълашыб келген кьаралдыда кьалгъанды.

Умар бу болумда тургъанлай, кьаралды болгъан табадан
«пүф» деб ийнек мушулдагъан таууш келди. «Гылджа!» деб
джаш бир такъыйкъагъа кьууанса да «бир ишексиз, шайтан
Гылджаны кьабына кириб келеди» деб алай умут этди. Алай,
не кьабха кирсе да, Гылджагъа ушагъан затны уа алайда
кьоярыкъ тюл эди. Эрлей аны аллына сюрюб, Шхайты таба
джол салды...

Юйлерине келиб, адамлары анга, ийнекге да юрюлюб
чыкъгъан заманда — «бу керти да Гылджады» деб Умар энт-
да толу айтала болмаз эди...

II

Умар, джалдан кьайтыб келиб, юйюне джарашханында,
элдеги сёзчюлеге «бишген аш» тюшдю.

— А кьыз, Умарны сакълай кьакъ болуб тургъан Шери-
фатны кёремисе, энди джарыкъ болуб айланнганын...

— Заманында анга оздура болмазениг сен да...

— Онгсуна уа болурем, тюзю...

— Умар да Шерифат да бир-бирине боллукъдула.

— Алай а алайды, ёзге Шерифатха уа иги тангла уруна-
дыла.

— Умаргъа да «тангмы» дейсе?

— Гырт деригеди, Умаргъа «танг» деген Умардан танг
болмасын. Кьолу джукъады. Чырайына, акъылына уа не сёз
барды...

— Келбет кёрсенг, джер сорма, чырай кёрсенг, эр сорма
дейди, джаным.

— Да энди уа Умарны да барды кьолунда кирчиги: тогъуз-
он ууакъ аякълысына бир гылджамюйюз ийнек да кьошул-
гъанды. Кеслери да ишленген адамладыла. Аны эгечлерини
кьолларында чыкъмагъан джокъду. Ала этген джамчы, чеп-
кен базарда кьараб-кьарагъынчы сатылыб кетеди.

— Да аламы тёлерикдиле Умар ючюн Шерифатха кьалын?

— Тёлерле. Къарын кьарынига да хурулдайды да. Эгеч-

къарнаш джетген кюнде бир-бирни кѣлтюрюу аладанмы тѣредиди?! Гылджаны да берирле къалыннга.

— Бу джолдан бек джангылыб кѣрмеген эдим сени. Гылджаны... Гылджаны бермез ючюн, джаханимни джетти къатына да барлыкдыла. Сен кѣрген, ийнек эшик аллына кирген заманда Зурият хуна джанында къараб тургъанды. Оу, мен джарлы, ала бир эте эдиле дейди...

— Да ма сени ийнегинг джокъду да, болса, къалай этерик эдинг экен?

— Аны уа керти айтаса. Ийнекге термиле, ёмюрюм кетиб барады. Сабийлени ауузларына къуяргъа акъ суу табмай, элли чайкъамдысына джайылыб джашайбыз. Аланы сѣзлерин этиб айтмайма, джаным, алай а кесимча джазыкъсыныб айтама...

— Хы, да ма сора, Умарны къучакълаб бошагъандан сора, атасы Солтанига дери ийнекни хамхотун уппа эте эдиле дейди. Хар тюгюне дерн санагъанча, аны несин да тинтиб бошагъандан сора, джылы суу бла джууундуруб (арыгъаны кетер деб этген болурла) оруннга алай такъгъандыла. Да ма алай бла, асыры къаурабутдан джел къакъгъаны сайын тентирей тургъан ийнекни энди мал этгендиле.

— Игиди, хариб, ийнекли болдула.

— Ол да алай болсун, мычымай Шерифатха келечиле нерикдиле, дейдиле.

— Ол къатын алады, ол эрге барады, — мен а сѣзге къыздым да, сени бла къалдым да кетдим. Какчыкъ этерге суу асыб келген эдим, къайнаб, къуругъан болур. Къуруб къалгъын сен огъесе, джелимча, сѣз бла кесинге джабышдыраса да къояса...

— Ким кимни сѣзге тыя эсе да, аны ауузуна халнама тюшге эди. Юйюмде бир малым болмаса да, сени суугъа келгенинги билсем, аягъымы салыб атламазем, сен джаншакъ...

— Мени кѣрмесенг къаллыкъса ансы, мени бир кѣргенден ары уа сен къуйругъунгу джергеми салаллыкъса...

— Гырт деригеди санга, кертда дегеннге.

Экисинден къайсы бек джаншаргъа ёч болгъанын ала айыргъынчы, каклыкъ суу къайнай-къайнай бошалыб, чоюн атылыб, бирини эри да отундан келиб, бет чайкъаргъа хоншуладан суучукъ излей баргъанлай, къатынла да джетдиле...

Шерифатха Умардан келечиле баргъанларын билмеген тийреде киши къалмады. Аланы ызларындан кими терезеден, кими эшикден башларын къаратадыла: «Не болуб къайтырыкъдыла экен?!»

Бу зат алагъа тынгы бермей, къуртлары къозгъалгъан къойлача, дыгаласха салгъанды.

Келечиле уа, аланы алай ашыкъгъанларындан хапарлары болмай, къонакъбайла тегереклерини айланганларын оңсуна, ашай, иче, кеслерин атакагъа хазырлайдыла. Келечиле болмакълыккыны къыйынлыгын ала бююннге дерн да биледиле: ётюрюк, керти да болсун, «джауну» аллын сёз бла тыяргъа, ийнандырыргъа керекдиле. Алай болмаса уа, келечини сыйы тюшери, экинчиде анга киши «джол болсун, сау бол» демезлиги хакъды, «Келечиле-келечиле болса, кели башы эрге барыр» деб аны ючюн айтадыла.

Келечиле...джангы къанат этген чыбыкъ балача, джашаугъа къошула башлагъан ненча къызы, ненча джашны келечиле кёмгендиле. Кеслерини «гыл» тюшюрюк ючюн, неда джумушларын этдирер ючюн келечиле, къалай да болсун, ким да болсун, бир-бирине аз адамнымы джалгъагъандыла. Бу сёзден таб былайгъа ёмюрде табмаса: келечиле, джалгъагъандан озуб, джукъ этмейди. Джалгъанган зат а кёбюсюне юзюлмей къалмайды...

Келечиле къарачайда бир тукъум бир усталыкъды. Джетген бары келечиле болуб бармайды. Анга да фахму керекди...

Келечини сормай танырыкъса: ышарыры келмесе да, кесин ышартады, селеширн келмесе да, кесин селешдиреди, алдырлыгын уллуду, чабханлай, джортханлай айланады, хоншулары аны от алгъан чакълы бирге юйюнде табмайдыла, этеги юй юйню сибире айланады.

Ол болушмаса, къыз, джаш юй болалмай къаладыла дебми къоркъады? Огъай. Аны эсине да келтирмейди. Тюбешген кюнлерини экинчи кюнюнде чачылаб да кетсинле. Анга не!

Келечиле эркишилде, тиширыулада да бардыла. Ала кеслери юйдегилери бла бегиб джашагъан адамладыла дебми турасуз? Джангыласыз. Бир кюн туююше, бир кюн джараша, бир кюн чачыла, бир кюн тегюле тургъан адамладыла.

Аланы адамла суюдиле дебми турасыз?

Огъай, келечиге таянган — суугъа таянган киби болгъанын кёбле биледиле. Алай а «керек тюлсе, айтырымы ауузлап ауузгъа айтыргъа кесими да ауузум барды, джашауума кесим оноу этерме» деб анга ачыкъ айтыргъа бир къауумну къарачай уят къоймайды. Ол уятны атханлыкъгъа, уятсызды деб киши айыб этмезлигин ала бир билге эдиле.

Келечини юсюнден мен нек сёлешдим: аны танымагъан къарачайлы джокъду сора...

Келечиле ашаб, ичиб бошагъандан сора, сёзю башламай биразны турдула. «Ашарыкъны сакълаб тура эдиле сёлеширге» деб къайдан айтдырсынла, сагъыш этигиз! Ушакъны анда-мында бош затланы юсюнден этселе да, эслери келген ишлерине кетибди...

Эки къаууму да, урушха кирлик аскерлеча, бир-бирине хазырланыбдыла: Тауджанны бармакъларыча къатышыб къалмай, не айтырларын, не сёлеширлерин эсеблейдиле.

Ким кимни дженгер, ким кимни алдар?!

Джаш бла къыз бир-бирин суюдиле. Суюмеселе да, алагъа ким сорлукъ эди? Тартыш эки юню арасында боллугъун биледиле.

Башладыла...

— Да, келечиге ёлюм джокъ дегенлей, къызыгъызны бир къуш эталсакъ деб келгенбиз,—деб, биргесине «шагъатлыкъгъа» келген Умарны анасыны эгечине да кёз джетдире, келечи сёзю ачды.

— Кёк ийнени кёпделен ала, этек бюге билмеген къызны къыз деб адам келинге къалай излейди?

— «Анасы сёкгенден къалма, хоншусу махтагъанны алма» дегенлей, кимге келгенибизни кесибиз билебиз...

— Да, ол айтханыгъыз да барды, джанымы къыйырлары,—деб Шерифатны анасыны эгечи сёзге къошулду. Ол сёлеширге ашыкъгъандан тишлерин билей тура эди. — Шерифатчала тюшкюнле мени ким сую эсе, аны юйюне. Шерифат бир адамгъа кёз кёлтюргенен, эшикге кесин бермеген, киши сёзю джюрютмеген мёлек бала киби бирди. Анга урунмагъан хазна джаш джокъду...

— Къарагъанны марагъан алып, дегенлей талай джаш урунса да, къызны биреу алады. Тюзюн айтсакъ, Умар да кеси тенгли джашланы аллына бир заманда да оздурмагъан-

ды: джау джибге ёрлерге, къол таш атаргъа, ат чабдырыргъа, айтыгъыз, Умарны ким озгъанды?!

— Умаргъа не сёз барды, джаным, бизники анга адамлыкъ этелсе, — деб Шерифатны анасы, кёзлерин да от аууздан айырмагъанлай, сёз къошду.

— Тоба, джанымы къыйырлары, Шерифатны адамлыгы да белгилиди, анга алкъын бир ишде хомухду деб адам айтмагъанды, — деб атасыны биягы эгечи, зуккуракъ къарай, сёз къошду.

Джашны келечиси, къызны атасына, анасына, джууукъларына да джити къараб, тамам сакълаб тургъан сёзлерин бир-бир келтириб башлады.

— Да, джанымла, кёзюмле, айтдырмай къоймай эсегиз а Умардан иги кимге берликсиз къызыгъызны?! Аны атасыны атасы тау артына, Согъумгъа барыб сатыу этнучен эди. Анасыны эгечи кийим бичмеген сау Хурзукда бир асыл адам болмаз. Анасы, эгечлери да анга ушайдыла. Сюлемен афенди аны атасына ныгъышда ёрге къобуб орун бергенди... Биз, теги Джанибек Чегемге баргъанча, къайтыб кетерге келмеген бизни адамла билерге керекдиле...

Алай айтыб бошагъанлай, башын бир джанына буруб, бюсюремегенча этди.

— Да, Шерифат да хуна тешикден чыкъмагъанды, джанымы къыйырлары. Ма бу олтуруб тургъан кишини, Шерифатны атасын, зукку Прустоп, бери келиб уугъа барса, биргесине мындан башха кишини элтмеучен эди. Бу, къалгъанлача, тау артлагъа барыб сатыу этмегенликге, уруяланы мынга сатыу этгенден сюйгенлери джокъду. Элде бир джангыз сыйлы тепсиге бу киши олтурмай къалмагъанды...

— Болду энди, сен а, — деб Хаджимырза аны сёзюн бёлсе да, онгсуну тургъаны белгилиди.

— Не сёз барды, джаным. Бойпубуз къылдан игичге. Не айтсагъыз да, разыбыз. Экиси эки тыйыншлы юйдюле. Кеслери къыйынлары бла джашайдыла. Байлыкълары, бийликлери болмаса да, урунуб ашайдыла.

— Да, бай болмагъан да джашайды. Кийим, харакет деб Шерифат кишиге да бармайды: джастыкъда джастыгы, тешекде тешеге, тазда тазы, къумгъанда къумгъаны. Баш чепкени, чепкени, чепкени. Джаулугъу, джаулугъу, джаулугъу.

Тюймеси, кямары, тартмасы, хурджууну. Башлыкъ бауу, башлыкъ чоху, къайдам, нени айтайым...

— Да, Умарны да къол къыйыны кесине болады. Къуру ёрге турукъ отундан баууну нчи тыкъ-тыкъламады. Арбазы-башы джарашыбды. Къойда къою, эчкиде эчкиси, ийнекле ийнеги...

— Хо, биз билмеген песи барды, хариб, билебиз...

— Узун сёзню къысхасы, бир биринге ангылатыр ючюн къалмадыгъыз. Энди ангылашынмагъан къуру бир зат барды, — деб Хаджимырза, бусагъатха дери тынгылай туруб, сёзге къошулду. — Мени огъайым джокъду. Огъурлу адамладыла, алай а къуру къолгъа къуш къонмаз, дейди. Къалын адетге не айырасыз?

— Да къыз сизникиди. Сизни сёзюгюзню алкъын эштмегенбиз...

— Узун сёзню къысхасы, айтханыгъызча, бизни къыз кибки да киши айгъакъ этмегенча кёрюнеди. Биз уллу онглары болгъанлача сёз таусалмасакъ да, кесибизге кёре этерге керекбиз. Узун сёзню къысхасы, мени кёлюме келген, беш ууакъ аякъты, юч кюмюш сом, бир ийнеки. Бир ат да дерик эдим, алай а къарыуларын билеме. Сагъыш эт, аллай бир болмагъаннга къыз ёсдюрюб, ма деб тутдуруб къалай ийгин, узун сёзню къысхасы. Адамла не айтырла, мен Айдаккугъа чибинни тутдургъанча къалыб кетсем?!

Келечиле баш энишге къарадыла.

— Джанымы джаны, ийнек анда болса, сенде да боллукъду. Ол ийнекден къалгъанын берирге огъайыбыз болмасын. Аны уа, сагъыш эт кесинг...

— Узун сёзню къысхасы, къыз ёсдюрюб бериб, не ийнек, не ат алмады деген меннге къалайгъа баргъан зат болгъанын кеснигиз билесиз. Андан ары сёлешнуню мен билмейме, — деб къызны атасы, чыкдан таймазын билдире, ёрге къобду.

Аны алайлыгъын ангылаб, келечиле да юйлери бла энтда оноулашайыкъ деб бираздан ызларына къайтдыла.

Ишлери болуб чыкъгъанча, аланы алларына андан-мындан адамла чыгъыб, тюрсюнлеринне къарагъанлай, «эшеги ёлген таулуча болуб келе кёреме» деб, ызларындан кюлюмсюрейдиле.

Къууанч бла бушуу аякълашыб келеди деб керти айта болурла. Келин алгъан улуу къууанчды. Умарлары келин алабыз деб къууансала да, «тюеге минсе да, джарлыны ит къабар» дегенлей болгъандыла. Анча джылны термилиб табхан гылджаларын берирге керекдиле. Умар аны алыб келгенли, хансыз джомакъ болмайды дегенлей, Гылджаны къошмай юйде киши сёз селешмейди.

— Гылджаны орнуна къарагъыз.

— Гылджа меннге къара кюшенеди.

— Кюрек Гылджаны къатында болур.

— Гылджа бузоучукъ табса, аны тагъаргъа этеме бу джумушакъ тыбынаны.

Гылджа къошулмай сёз селешинмейди. Гылджаны къалынга бериб, хан туруб къалай къалсынла... Бермей да къалай болсунла...

Бу къайгъы юйню пчинде ол кече кишиге джукъу бермей чыгъарды.

Умар.. Умар барындан да бек тыкъсыйды. Юйюнде болумну Умар билмесе, ким биледи. Аны къалынга берселе, не бла джашарыкъдыла, келинге да не къабдырыкъдыла...

Бермеселе уа...

Шаркъ деб джюреги чанчды. «Шерифат...Ол заманда Шерифатдан умут юз. Ким болса да, ийнек бергеннге тутдуруб иерикдиле. Къызыны багъасы чыгъарын ким суймейди...Шерифатсыз а мени джашауум джокъду...Алай а Гылджаны берригиз деб айтхандан эсе...»

Бу сагъышла асыры къысхандан кёзюне джукъу кирмей, Умар эртденлагъа тюртюча саргъалыб чыкъды. Юйдегиле бары да тюрленгенлерине бирер сылтау табыб кюрешселе да, баш сылтау Гылджа болгъанын бары да биледиле.

Эртден азыкъ ашагъандан сора, аталары юйдегисине:

— Энди юйлю оноу этерге керекбиз,—къалын бермей алгъан атыбыз болуб, башыбыз ёмюрлюк бедигше къаллыкъды. Ийнексиз бююннге дери да джашагъанбыз, энтда ёлекъада джашарбыз. Аны этген джашны башы сау болса, энтда табар. Мыдах болмасын. Берейик. Бююн барсынла да болджал кессинле, — дегенинде, бары да разылыкъларын

билдирдиле. Умар, сѣз кѡшалмай, эшикге чыкѣды. Гитче джашчыкѣлары уа, кѣычырыкѣдан алыб, джылай, джатыб тургѣан Гылджаны бойнундан барыб кѣучакѣлады...

V

— Анам, ий аллах ючюн, бир кѣалашчыкѣ эт меннге, — деб Умарны гитче кѣарпашчыгѣы анасына дженгил-дженгил джетеди.

— Тюбсюз кѣлча, анча кере бергеними не этиб бараса, ѣсmezлик?

— Бер, не эте эсе да, этме кѣой, кимни толтурлукѣса анга берген хуртдагынг бла, — деб тылы баса тургѣан кѣатын да сѣз кѣошду.

Джууук, тенг джыйылыб, келин келирге сый этедиле.

— Хычинланы, не болсун уллула этигиз, илабатдачыкѣ-лача гитче хычиндан сыймезим джокѣду, — дейди Умарны анасы.

— Хо, бир да кѣоркѣма. Бютеу унчугѣунгу суугѣа кѣуй-гѣанбыз.

Арбазда бир кѣауум джаш кѣой соядыла. Бир кѣауум кѣыз бла джашла да тойчукѣ этедиле. Умар, болуш юйге кириб, кѣрпе бѣркню кѣзлерине басыб олтурады.

Келин келтиргенден кѣууанч не барды!

— Ма бу гардош кѣабукѣланы Гылджагѣа кѣуй, — деб Умарны анасы джашчыкѣгѣа алай айтханлай, Гылджаны кѣорагѣанын эсгериб, эрнин кѣабды. Кѣалгѣанла да бир-бирлерине кѣарашдыла. Сѣзню башха джары бурдула.

— А кѣыз, Шерифат сизге бернеме дегенни этеди, дейдиле. Баш чепкенин тешерикди, дейдиле.

— Баш чепкенин бермей бир кѣрге эди, аны ол кюн огѣунакѣ кѣойдуруп эдик, — деб бир тийре келин сѣз кѣошду.

— Да сени кѣойдурмай иги турабыз бусагѣатха дери.

— Бек да туруп эдигиз эди. Экинчи терисин сыдыргѣанча сыдырыб алгѣан эдигиз.

— Энди сѣзню кѣоюгѣуз, тюкюрюклеригизни да хантха чачасыз. Бусагѣат кѣоуу джѣнгерле кетерикдиле. Ашыгѣа киригиз. Келгинчи кѣонакѣ уялыр, келгенден сора кѣонакѣ-бай уялыр дегенлей болмазгѣа керекди.

— Хо, джаным, тюз айтаса,—деб анга джууаб этиб, жаш къатынчыкъ къатында бышлакъ ууа тургъан тенгине ийилиб:—«Иги сагъан, бир тебсер эди. Билемисе, тойдан тоймай къалгъанма да, къобуз таууш эштгенлей, санларым ойнаб тебрейдиле»,—деди.

— Да не этсек да, бу джол сени сюзюлурча бир этер-биз,—деб нѳгери анга джууаб этди.

Ушакъ, кюлкю, оюн уллуду. Келин келтиргенден къууанч не барды!

Шерифатны адамлары уа саудан ёлгенча болгъандыла. Джангыз кызларын да бериб, ёре туруб къалмакълыкъ кыйынды. Этиллик затны этдире, эте айлансала да, мыдахдыла. Умарны ариу халиси, этими ючюн ала бек суюдиле. Алай а Шерифат кетиб, къалай джашасынла... Атасы, анасы да олтургъан джерлеринден ёрге къобмагъанча турадыла. Кертиди, орнун къоюб, башха джерге келгенине сейирсиниб тургъан Гылджагъа атасы бара да аш сала турады. Юйде кимни да орнун толтуруб айланган атасыны эгечиди.

Къызла Шерифатны тѳгерегине джыйылыб самаркъау этедиле:

— Аз къууанмайса, суюгенинге баргъанынг ючюн...

— Кет, а кыз, уялтмагъыз...

— Оу, меннге сени кюнюнг келсе, уялгъан огъай, истемейге барыр эдим...

— Сен кюнню, кечени да сакъларыкъ тюлсе, суюгенинг бир келе кирге эди ансы, юйлерине зор бла кириб къаллыкъса.

— Андан тюз ёмюрде джукъ айтхан болмазса меннге. Ол да алай болсун, Шерифатны юсюне киерик затларына итиу урулгъанмыды? Беш чепкенине итну джарарыкъ тюлдю: окъалары ууаллыкъдыла.

— Аллах ючюн, Умар отоуунга кирген заманда къалай этеринги бир кѳргюз.

— Ма былай этерикди,—деб Шерифатны орнуна бир кыз мюйюшде къубулуб, кѳзлерин да энишге суюб, эник-леди.

Шерифатны кийиндириб башладыла. Ол тюгел да кийингинчи, шыкъар-шукъур деб юйню артында терезе къобарылыб, андан башлыкъ бла башы байланган бир адам къамасын силдей тюшдю...

Эл бютеу ёрелегенди. Шерифатны табсанг кьойма. Умарланы болганлары суугъа къюлгъанды. Къызы джаны да басар ташын танымай, бушуудады. Не болду, къайры кетди, ким элтди Шерифатны? Хар кимни башы башхача, сёзю да башхады. Бирери бирер тюрлю айтадыла. Ким, не айтса да, бедиш Умаргъа тюшгенди: къарагъанны марагъан алды, дегенлей болгъанды. Огъай, бу затха тёзюб кългъан эркиши тюлдю...

Умар талай джаш нёгери бла кызыны ызын табыб, ол юнге салыб барды. Шерифатны сермеб келген джаш, суубурун Узеир, Умардан ётгюр болмагъанын ким да биледи. Алларын тыйгъан адамлагъа да къарамай, хар кимни ортасын джырыб, Умар нёгерлери бла юнге киргенинде, Шерифатны джылай тургъанына тюшдю. Умар, джюреги асыры джангандан, аузуна сёз келмей, Шерифатны кълундан тутуб чыгъарыб тебреди.

— Тейри, алай чыгъыб кетерча джаш кёрюнмейсе. Соруб кёрюменг, барлыкъ эсе!— деб Узеир, аллына атлаб, къамасын чыгъарды.

— Сени бла артда сёлеширбиз. Алай къарыулу болсанг, урлаб алмай, кызыны элча келтирир эдинг,— деди Умар.

— Да сени Гылджангдан а маджал Гылджа табар эдим, алай алыргъа сүйсем. Бар, Гылджангы да ызына ал. Къора былайдан.

— Эшта, былайда экибизни бирибиз дуниядан къорамай, ортабыз айырыллыкъ болмаз.

— Да сен дуниядан кимни къораталлыкъса? Не уа биреню юйюнде кече кългъан тиширыуну, мен бошласам да, къалай элтирсе?

Умарны шаркъ деб джюреги чанчыб, бети агъарды. «Керти да алай ушайды» дегенча, къамасын кынына салыб, чыгъа тебрегенлей, джылай тургъан Шерифатха кёзю илинди.

— Умар, ийнанма. Бошду. Меннге болуш,— деди.

Ол сёзледен сора Умар биягъынлай кызыны алыб тебрегенлей, аллын тыйдыла.

Юйню ичи адамдан асыры тыкъдан кымылдар джер джокъду. Даурдан кимни не айтханын айыралмайса. Джашла бычакълагъа чабыб тебрегенлей:

— Тохтагъыз,— деб бир таууш чыккыды. Ол Шерифатды.— Къартлагъа бетин ачыб сѣлешеди деб меннге айыб этериклерин билеме, алай огъуна болсун. Мени былайдан тыярыкъ, бир айтсынчы. Уругъуз мени былайда огъуна. Алай тюл эсе, бошлагъыз,— деб эки къолу бла адамланы ары-бери эте, кесине джууукъ джетген бир джаш бла чыгъыб тебрегенинде, адамла асыры сейирсингенден тыяргъа, къалыргъа да билалмай къалдыла. «Ким кѣргенди, ким эштгенди быллай таукел тишируну? Ол уялчакъ Шерифатды деялыкъмыса анга?! Суймеген а мадар таба кѣреме...»

VII

Биягъы сѣзчюлени къуртлары къозгъалгъанды.

— Арабин аллах, Умар Шерифатны энди аллыкъмыды.?

— Тейри, алтын кызы ол болса, алмам, биреуню юйюнде кече къалгъанны...

— Тейри, огъай, суйсем, аны ючюн а къарамай ушайма.

— Къарамасанг да, къаратырла, тейри, сѣзюнгю этиб, басар ташынгы танытмай да къоярла.

— Билемисе, сѣзге кимле къарагъанларын? Баш баулу къауумла къарайдыла керексиз сѣзге. Зорлукъ болгъан затха бешиш этерге джараймыды? Зорлукъда кесин сакълагъан кызыгъа, мени сартын, бюсюреу этеме.

— Андан аламат кызы джокъ эсе да, бир кере бир атлы болса...

Бу сѣзлени не Умар, не аны адамлары эштир джерде айтадыла. Неда бу алагъа айтыр деген адамны къулагъына чалышдырадыла.

Умар да, адамлары да аланы эшитир керекли къалмадыла. «Къууанчынгдан къуру къалгъын» деб бизни ким къаргъагъан болур эди деб, бушуудан джанадыла. Юйлери да, Умар да халкъны сѣзюне къарагъанлыкъ болмаса, кызыдан не аз да суумагъандыла.

Бир кюн Шерифатладан джашны юйюне, кызыгъа не муратлары болгъанын билирге адам келди. Умарны атасы: «Биз энди джууукълукъ джюрюталлыкъ болмазбыз» деб джууаб этгенден сора, кѣб мычымай, Гылджа ызына къайтарылды. Гылджаны юсюне берилген къалынны да ызына телериклерин айтдырадыла.

Гылджа келсе келсин... Энди уа кёзлерине ауруу болган болмаса, аланы алгынча кыуандыралмайды. Аны унуттурган ишле кёб болганлары себебли, кыаралмай, ол бираз азганды. Алай а алгынгы пелерин тансыкылаганча, арбазда бир джукъ кыоймай хар нени ийисгеб, «барынгдан да бездим» дегенча, аккырын барыб джатды.

VIII

Елгенинги сауунг унутурсун, дегенлей, хапарны арты кыалындан-кыалын бола барырча ишле чыгъадыла. Сёзчыюле ни быйыл насыблары тутханды.

Энди уа не болду? Умар, Шерифатны да алыб, Кыарт-Джуртда джуууккыларына кетиб кыалганды, дейдиле. Джашны адамлары отдан кёлек киедиле. Алай а, джашауда ким таукеллик этсе, сёзню кыулаккыга ким алмаса, сёзчыюле аны джанлы болургъа ёчдюле.

— Аллах разы болсун Умаргъа, сёзге-башха да кыарамай, алай этиб кетди эсе, не хаталары барды экисини да, юй боллукъдула....

— Хо, джанымы кыыйыры, тюз айтаса. Ол тиширыу ёмюрде бир джарамагъан затны этерик тюлдю, Умар аны биледи.

— Тейри, джюрек суйсе, сёз да баш да бошду.

— Гылджа уа энди кыалай боллукъду экен?

Бираздан Умарны атасы, келини, джашы да кыайтхынчы огъуна, джуууккылары бла джарашыб, биягъы Гылджаны да ызына ийди. Тюрлю-тюрлю джашаугъа кире тургъаны — Гылджаны эски кемизин кыозгъаб, мууал болду. Кыала башыны гелеу хансына джиберсек, иги боллукъду деб, Шерифатны атасы ары ашырды.

Алай а...

Эки чархлы бир тоб арба бир кюн Шерифатланы алларында тохтады. Кыолун да кёзлерине салкынлыкъ эте, Хаджи-Мырза арбаздан джолгъа чыккыганында, арбаны иеси бир ийнек терини арбадан ала айланнганын эследи.

— Гылджагъа салемелик тийгенди. Териси бир джугъуна джарар деб келтиреме,— деди.

Хаджи-Мырзаны бутлары кыыйылыб, хунагъа олтургъандан ары ауузундан сёзю чыгъалмады...

Тийреде Сагъитге улан туууду деб хапар джайылгъанды. Кече ысдым тойда тебсеб эрикгенден сора, къызла, джашла юбюрчек оюнну башладыла. Джан джаурукъла бла бир-бирин асыры къаты туюгенден, ол кече аз джашха, аз къызгъа кюлтюм туюшдю...

Алай а аллай кюлтюм ачымайды... Андан сора джюзюк оюн да ойнадыла. Оюнладан эрикгенден сора, ийнар айтыугъа кечдюле.

Къачан да тойда ийнарны башлаучу джырчы Мисирди. Бу джол да башларыгъын сакълаб, хар ким анга-анга къарашдыла. Мисир не эсе да кесин багъалатады. Алай этсе, бир джангы зат болгъанын бил.

Арабин, не джыры барды бу джол а. Хар ким ашыкъгъандан ёледиле.

— Айт, марджа, Мисир, джалынгы да берирбиз.

— Джалымы меннге джаларгъа къоярыкъсыз дейди, джаламишлеча джаламай.

— Ий ауруунгтас, не десенг да этербиз, бир башла.

Мисир башлады:

Къызымы эрге бергенем, тенгле,
Багъасы бир Гылджа болгъанды.
Ий аллах ючюн, тилеб айтама,
Гылджаны бузоуу къайдады?!

Гылджаны къошха ийгенме, тенгле,
Саламеллик тийиб ёлгенди.
Тишликге эти джарамай къалыб,
Териси дыпгырдаб келгенди...

Ол кечеден сора Гылджаны джыры бютеу Къарачайгъа джайылды. Шерифат бла Умар келиб юйге джарашдыла. Гылджаны джырын ала да эштдиле.

— Ёлмез Тюбюнде келе, мени Гылджам алай белгили боллукъду деб бир да акъылым джокъ эди,— деб, Умар Шерифатха къараб ышарды.

— Экибизни джашаубузгъа уа аллай бир чырмау чыгъарыкъды деб акъылынга келемедиди?

— Тейри, джети джукълаб эсимде да джокъ эди. Артда этгенибизни аллында этиб къойсакъ керек эди. Нек алдынг, нек бардынг деб бизни киши да соймады да.

Тауукъ кеси бойнуна кеси бычакъ чыгъарады, дегенча, адам кеси чыгъара кёреме азабны кесине...

1959 дж.

Эльдар мени баламды.

Ибрахим таш чартлатады:

— Сайла: не ол, не мен. Мен сени тиерсиз сюеме. Аны уа...—деб орундукъда олтуруб тургъан джашчыкъгъа кёзюнде огъу болса урурча къарады.— Билемисе, аны уа... аны... нге керекди ол бизге? Нек тынгылайса, не? Нек?..

Шерифат бу сёз башланганлы да башын ёрге кёлтюрмей, туруб, сора джыламукъладан ау тартхан кёзлери бла, ёмюрде кёрмей туруб энди кёргенча, эрине акъырын къарады. Кёргенмиди да ол аны сора?! Неллей бирни джашай эселе да ол анга хар къарагъаны сайын кеси танымагъан бир киши адамча кёрюнеди. Асыры абджырагъандан ауузундан сёзюм кючден чыгъарыб Шерифат:

— Мен аны ёмюрюмде бир адамгъа берлик тюлме, билемисе? Бир джангыз адамгъа!—деди.

— Сора мен сени бла джашарыкъ тюлме!—деб Ибрахим хыны айтды.

— Ол заманда да мен мындан айырыллыкъ тюлме. Сюе эсенг а, ма, экибиз да этген мюлкню барын сеннге кююб, бу сабийни да бауурума кысыб чыгъыб кетейим. Зорлукъ джетиб, урланыб келиб джашаууму сени къатыш аман бла ийгенме. Сени къаллай болгъанынгы, не адам болгъанынгы да энтда билелмейме, баугъа урулгъанча джашагъанма. Джюрегинг керти да таш болгъанын энди уа бютюм да билдирдинг.

Шерифат туруб, орундукъчукъгъа барыб, бетчиги агъарыб, алагъа къараб тургъан джашчыкъны уппа этиб, келекчигини тюймелерин этгенден сора, кюйнуна алыб, эшик таба тебреди.

— Шерифат, сабыр бол, не эте айланаса? Аны бла къайры кирликсе, къалай джашарыкъса? Менден сора бир тукъум кишинг болмагъанын унутма!—деб Ибрахим аны ызындан джетди.

— Адамла бардыла.

— Адамла сени асырарыкълары джокъду. Бер муну сабий юйге, анда да джашарыкъды,— деди Ибрахим эшикден иймей.

— Кет джолумдан! Бу адаргы сабий бла мен кесими сизден да кючлюге санайма. Джалан ташны башында да джашарыкъма, — деб Шерифат, бир кьолу бла эшикни сабийдан Ибрахимни кьолун ары тюртюб, кьойнунда сабийчик бла чыкъды.

Ибрахим джетиб дженгинден тартды. Сабийчик кьоркьуб, ачы-ачы кычырды. Аны тауушун эштиб, хоншулары терт джанындан, таракъ тишлеча, чыкъдыла.

— Шерифат, мен кеси кесими ёлтюрлюкме, терслеген и сени этерикдиле!

— Аймысына, мени тюрге иерле. Сени юйюнгден эсе, мени акъылым бла, меннге анда тынч боллукъду.

— Алаймыды? Ким юретгенди сени сёлеширге? Не замандан бери болдунг алай таукел?

-- Ма бу сабийден бери!

-- Сен мени эл бедишлик этергеми излейсе? — деб Ибрахим тишлерин чыкъырдатды.

— Эл бедишлик болсанг, экинчи тишируу алдаялмам дебми кьоркьаса? Кьоркьма, не кьарыуунгу да салыб кюрешириксе. Арам-кьарам этмей, аллары тюбеген эркишиге барыб кьалгъан тишируула алкын тюбейдиле,— деб быланы юй джашауларын тюк-тюю бла билген, Ибрагимни не ноху, не сабийи болмагъан бир эл кьалмагъанын билген хоншу тишируу чалмандан кычырды.

Ибрахим тынгылады. Ол кесини сёзлерине ийлыгъыб:

— Аймысына, турсун сабий да, кьайт ызынга, Шерифат,— деб айтады дегенча бусагъатда халы алайды.

Эшта, кьайда! Бир-бири ючюн отха суугъа да кирлик бу эки джаннга кьара ачыуу асыры кьайнагъандан не этерге билмейди.

Нек эсе да, эсине Шерифатны урлаб келтириб, юсюне чырмалыб тургъан джамчыны тешгени эсине тюшдю. Аны эртденбласында уянганында уа, Шерифат, джылтыргъан келеги бла, полда, тамам да бусагъатдача, анга ачы кьараб тургъанын кёрген эди. Шерифатны ма бусагъатда кьарамы ол кечени Ибрахимни эсинем и тюшюрдю, кьайдам...

Кьутургъан джаныуарча, кёзлери чыгъаргъа джетиб, кеси кесин эсермей, Ибрахим, джумдурукъ этиб, Шерифатха мыллыгын атды.

— Ма, сен ёмюрюнгде мени ийнакъламагъанынг ючюн, ёмюрюнгде меннге бир насыб кече бермегсинг ючюн!— деб Шерифатны бетине джумдурукъну берди.— Ма бу уа...

Тири тиширыу, хоншулары, къанатлы учханча, чалмандан аланы арбазгъа тюшюб, кюрекни сермей:

— Ма бу уа сен ёксюз кыызчыкъны урлаб келиб, джашау бермей, ол тургъанлай, айланыб, эл-элде сабийлеринги саудан ёксюз этиб айланнганынг ючюн,—деб, кюрек бла Ибрахимни белинден тебен джанына сермеди. Ибрахим анга мыллык атды, алай болса да адамла джетиб, аны да тыйыб, Шерифат бла Ибрахимни Советге алыб кетдиле.

Шерифатны къыйналгъаны джангыз бир затды: аны джашчыгъы дуниядан хапарны энди ангылай башлагъан адаргычыкъды, уллу адамланы бу тукъум къатылыкъларын, адебсизликлерин кёргенине ачыйды. Аны гитче джюрекчингиде бу болум ёмюрлюкге орун табмай къалырма дейсе?! «Мен джарлы, мен хариб, сен бу затланы кёрмезча къалай этелмедим мен»,—деб Шерифатны джюреги анга ауруйду.

Ибрахим бла Шерифатны не халда джашагъанларын билмеген элде киши джокъду. Ибрахим аны урлаб келиб юйюне салгъан кюнледе огъуна Шерифат башын суугъа атаргъа башлагъанын да биледиле, алай а джаш тиширыу дагъыда джашаууу къоюб кетелмеди... Джашауда не затдан эсе да умут этген болур эди. Алай а джашаууу кюн кюнден аманнга баргъан болмаса, тюзелмеди: зор бла адам кесин суюджурелликмиди! Ибрахим аны эшикге чыгъаргъа да къоймай эди — ариулугъу себебли, башха кёз къарар деб къоркъа эди. Кеси саякъ, башхагъа да ол кёз бла къарагъаны белгилиди...

Ибрахим ариуду, чырайлыды деб элчиле алай айтсала да, Шерифатха алай кёрюнмейди. Тиширыуун кесине тенгиге санамагъан, зор бла аны кесине адам этерге кюрешген эркиши не ариу болса да, адамына ол ариу кёрюннюк тюлдю!

Юсюнде адамыча кийими да болмагъанлай, суугъа бара тургъанлай, джетиб, аузуна буштукъ этиб, джамчыгъа чырмаб, ат белине атыб келгенлерин Шерифат бюгюн да унутмагъанды.

Шерифатха алай кёрюнмейди. Тиширыуун кесине тенгиге са-

нияда джашайма демей, джашаудан умут юзгенлей тургъанды. Бир адамгъа кесини юсюнден тарыкъмагъанды, не эрини къалай айланганына эс бёлмегенди. Эри! Бир кюнню да Ибрахимге баш немди деб айтмагъанды. Ибрахимни эл элде бир сабийи барды деб адамла хапар айтсала, Шерифат ол затха да киши адамны юсюнден хапаргъача къараб къоучан эди.

Джашчыкъ болгъанлы уа Шерифат дунягъа джангыдан туугъанча болуб, джашары, ашары да келе башлады.

* * *

Мычымай, ала сют бла айырылдыла. Шерифат бла джашчыкъ юйде къалдыла. Ибрахимни уа адамла эл элде кёрюб хапар айтыучандыла.

Шерифат ишлерге колхозгъа джарашды. Элге адамлагъа къошулуб ишлей башлагъанын эм уллу къууапчха санады. Джашчыгъы Эльдарны да сабии садха джарашдырды. Кеси ёмюрюнде джети джукълаб эсинде болмагъан терен ана сезимле аны джюрегинде уяныб башладыла. Эльдарны суймеклиги аны къарыууна къарыу къошханды, кечеси-кюнню да джашчыкъды, къайда болса да ол бир такъыйкъаны кёзюнден кетмей, кёрюннгенлей турады.

Адамла Шерифатны тюрленнгенин ангылайдыла.

— Шерифат энди насыблыды.

— Билеме, насыблыма — сабийим барды. Сабийсиз тиширыуну куйген башдан не башхасы барды, — дейди Шерифат.

Ингирде юйге тебресе, Эльдаргъа къайтыб, аны ала кетиученди. Джашчыкъ, анасын кёргенлей, къууапч тыбырлы болуб, аллына чабады. Шерифат энишге ийилиб, къойнуна аны къаты къысса, эки кёзчюгюп къысыб, бойнуздан къучакълаучанды. Сора анасыны чагасын, сенегин алыб, аллында тебрейди.

Тёгюлмеген суймеклигини барын Шерифат джашчыгъына бериб, джашаууну магъанасын анда кёреди.

Эльдаргъа джети джыл болду. Анасы аны школгъа хазырлай башлады. Къыш огъуна джашчыкъгъа школ кийимле, портфель, окъуу китабла алыб, аны школгъа барыр кюннун ашыгъыб сакълайды. Игитда дейсе, джашы сохта боллукъду. «Школгъа кетсем, тансыкъ боллукъмуса, ання?» — десе:

— Огъай, джаным, сен къайры барсанг да, мен сени бла-ма. Сени «бешле» алыб келиринги мен ашыгыб сакълаб турлукъма.

— Мен къуру да «бешле» алыб турлукъма,— деб джашчыкъ тамам келю бла айтыучанды.

Шерифат анга алгъан школ кийимлерин бир бирде кийиндириб къараргъа бек скойюученди. Хар кийдиргени сайын джашчыкъ уллудан уллу болгъанча кезюне алай керюнеди. Ма бюгюн да, джашчыкыны ары-бери буруб къарайды.

— Бу джанчыгъынга айланчы, джашчыкъ, ха ма былай...

Ким эсе да эшикни акъырын къакъгъаплай, нек эсе да Шерифатны джюреги чанчды. Ибрахимди дебми келди келюне, къайдам...

Эшик ачды.

Погонлары алынган аскер кийимлери бла бир огъурлу бетли эркиши, эшик юсюнде сюелиб тура эди. Аны кергенлей Шерифатны санлары титиреб, бети акъ учхунча болду. «Бу адамны мен биринчи кереме сора, былай нек болдум» — деди Шерифат кеси кесине.

Шерифатны тюрленнгенин эслеб, эркиши да джунчуду. Шерифат ичгери чакъырыргъа унутса да, саламлашыб, юйге кирди.

Школ кийимлери бла тургъан джашчыкыны кергенлей, эркиши анга кесин атыб къаты къучакълаб, талай кере упуна этди.

— Биле эдим! Джюрек биледи... Биле эди джюрегим,— деб талай кере шыбырдады.

Эркиши ийнакълауну билмеген Эльдар джунчуб, уятлы болду, сора аны квойнундан ычхыныб, анасына барыб, бу танымагъан адамын кенгден сынаб башлады.

Къонакъ а бир къобалды, бир олтурады, бир аскер карту-сун тешеди, бир да киеди, бетинден ышарыуу къурумагъанлай джашчыкъдан кез айырмагъанлай къарайды.

— Мени табсызла этгениме айыб этмегиз, кесим да билмейме не этгеними. Кесинг бла энчи селеширик эдим,— деди ол Шерифатха.

Шерифат джашчыгъыны башын сылаб, ойнаргъа ашырды. Бутлары кыныла столгъа олтурду.

— Билеме, сеземе сени ким болгъанынги. Анга мардасыз бек ушайса. Мени джашауумдан бошаргъа келдинг экен?

Джыламуқълары тегюлдюле.

Къонакъ джунчуду. Не зат айтхын былайда... Былайда сёз болушурукъ тюлдю...

— Бюгюн мен мардасыз насыблыма. Биреуню, артыкъ да сени насыбынгы алыргъа къолумдан къалай келир?! Эшта, мита! Сени ючюн теркден, тенгизден да ауарыкъма. Не суйсенг да этерикме,— деди къонакъ.

Шерифат анга джалынчакъ къарады.

Бу киши адамны къара кезлеринде арымакълыкъ бла чыгурулуукъ болмаса, Шерифат бир тукъум бир фитналыкъ танымады. Узакъ джолоучу болур эди, сакъалы джетгенди, къалын къара къашлары, узун джаякълары, тюз бурну... Мени аллахым, къалай бек ушайды...

Айыб этме, эгечим, мени былай уруб кириб келгениме. Былай этерге керек тюл эдим, алай а бир-бирде джюрек акъылгъа бой бермейди... Мен ызыма да ашыгъама, гитче къызчыкъ барды, аны хабджюкле бла станцияда олтуртуб келеме. Джылай болур. Къайда болса да бир кече къалыр шжер излерге керекди. Эркинлик берсенг, артда селеширбиз.

Къонакъ къобду. Шерифат да къобду. Анга кезю джете, Шерифатны эки сезим тентек этгендиле: «Ызына къайтмай къалса эди. Алай а къалай болур?! Алай болургъа амалы джокъду...»

— Къызчыкъны да келтиригиз да кече бизде къалыгъыз,— деди Шерифат.

Къонакъ аны эшитгенинде, джюреги бютюн да халал болдуб, бюсюреу эте, кезлери бла да арбазда джашчыкъны излей, ызына ашыгъыш кетди.

* * *

Шерифатны акъылы бир затда тохтамайды. «Къалай этейим, не этейим. Къалай мадар этейим...»

Емюрюнде унутулмазлыкъ узакъ элде ол ачы кече кезюне керюидю.

... Халал джюрекли, тюз орус тиширыу Татьяна Шерифат бла хоншу джашай эди. Эри, къарачайлы фронтда эди. Шерифат аны танымай эди. Шерифат Таня бла бир юйча джашаб башлады. Бир джолда Таня къаты ауруду. Врачла не кюрешдиле эселе да, сау этелмедиле. Эри башсыз эди.

— Ким ийнакъларыкъды, джарлы сабийни мени орнума?! — деб джашчыгына, Таняны арт сёзлери ала болдула. Ол сёзле Шерифатны эсинден бир кюнню кетмегендиле.

Таняны бастыргъандан сора аны эки джыллыкъ джашчыгын кесине алыб келгени да Шерифатны эсиндеди. Джылаб анасын излеб туруб, сора джашчыкъ ойнай башлады. Джашчыкъ амалтын Ибрахимни къаугъалары да эсине тюшдюле. Энди уа ма... Эльдар аны къолундан кетеди. Огъай, бу зат болургъа амалы джокъду...

Эльдар бети къызарыб, юйге чабыб келди.

— Ання, бизге келген ким эди?

Шерифат, джукълаб уянганча, титирей:

— Балам, ол сени туугъан атангды,— деди.

Джашчыкъ джарыды, алай анасын мыдах кёрюб, салкъын бет алды. Бираздан:

— Ання, энди барыбыз да бирге турлукъбузму? Ол алай дженгил кетиб нек къалды? — деб сорду.

— Ол станцияда сени эгешчигинги келтирирге кетгенди, алыб келликди.

— Мени эгешчигим дамы барды? Къалай игиди, ання! Школгъа да бирге барырбыз, не ання? Кел, алларына барайыкъ,— деб Эльдар Шерифатны къолундан алыб тебреди.

Исмайил, къызчыкъны да алыб, ызына къайтхаплай, сабийле бир-бири тилин дженгил айырдыла, мычымай бири-бири къолундан тутуб, ойнаргъа кетдиле.

— Ма мени эгешчигим, Танячыкъ,— деб Эльдар эшикле тенгчиклери бла къызчыкъны шагърей этди. Ала да тюрю болмай ойнаб тебреген къызчыкъгъа кёз къакъмай къарайдыла. Бир кесекден а Исмайил келтирген саугъаланы да чачыб, ойнай башладыла.

* * *

Кечени арасы озгъандан сора да Исмайил Шерифатха кесини хапарын бошамагъанды.

— Таняны кёб изледим, табмадым. Анга не эсе да болгъанын джюрегим билген эди. Сора ол ёлюб, джашчыкъны къалгъанын эшитдим. Мен джашчыкъны кёрмеген эдим, ол мен кетгенден сора туугъанды. Не болду, къайдады экен деб, кечем-кюнюм аны сагъышы бла кетиб барды. Аны излеб мен джазмагъан, мен бармагъан джер къалмады.

Алай а ызына тюшелмедим. Сора Танячыкъны табдым,— деб аны къалай табханыны юсюнден хапар айтды.

...Сабий юйде Эльдарны излей бир шахаргъа баргъанды.

Табмагъанында, кече бир гостиницагъа бара тургъандай бир юйге от тюшюб джана тургъанына тюртюлгенди. Адамла басыннгандыла, от джукълатыучу команда джетгенди. Отну ичинден кюйген тиширыу бла аны тогъуз джыллыкъ джашчыгъын чыгъаргъандыла. От джукъланыб бошагъанында, Исмайил къойнунда эки джыллыкъ къызчыкъ бла бир къарт аммапы кёргенди. Къызчыкъ, къоркъуб, амманы кёкюрегине кысылыб, амма да джыламукъларын джаулугъуну кыйыры бла сюрте:

— Сени джазыуунг алача болмаз эди, хариб, сау къалдынг, Танячыкъ, джарлы ёксюзчюк, — дей эди.

— Кимни къызчыгъыды?—деди Исмайил.

— Кюйген юйнюкюдю, харибчик. Менде ойнай тура эди, билгенча, джарлычыкъ. Атасы кёб болмай аскерде ёлген эди, анасы да ёллюк болур, энди атылды да къалды, хариб.

Бу зат Исмайилни джюрегин асыры кыйнагъандан кече джукъламай чыкъды.

Исмайил эртденбла, тиширыу да, джашчыкъ да больницада кече ёлгенлерин эштли. Аны эшитгенинде, къызчыкны ол кесине кыз этиб алды.

— Мени хапарым, ма буду,— деди Исмайил.— Энди мен джашчыкны да табдым сени кючюнгден, мен энди байма. Сени джюрек болумунгнубек ариу ангылайма. Мен энди юй табыб, ишге джарашыргъа керекме. Сени кыйнаргъа суймейме, ол себебден, къалай таб болуруна, кел сагъыш этеик...

* * *

Ортадан талай кюн кетгенден сора Шерифат бла Исмайилны бир юй болгъанларын элде бир-бирине хапар айтдыла. Адамла аны тюзге саладыла:

Шерифат энди насыблы болду, сабийи джокъ эди да, сабийли болду, суймеген адамы бла джашай эди да, энди джюреги суйюб юйленди,— дейдиле.

Бу зат бары да уруш бошалгъан кёзюучюкде эди. Шери-

фат Исмайил да энди иги огъуна агъаргъандыла. тюбешген кюнлерин ууакъ-ууакъ эсге тюшюредила...

Эльдар бусагъатда летчикди. Кеб болмай ол Татьяна тоюна келиб кетди.

1959 дж.

Зекерья.

«Кетди. Бюгюн да кетди. Мени да джукъуму алыб кетди. Не заманга дери кетиб турлукъ болур, ахыры? Не керекди анга? Къалгъанла джашагъанча джашаса, не боллукъ эди? Худжу тауланы аны амалтын кёрюб болмай къалгъанма...» — деб Апасны кёлуне алай келе, таш джолда Зайчикни, налтаушлары узайгъынчы, джансыз чёббашыча, юнню аллы дуппурчукъда сюелиб, тёппеси бла кёксюл тангны джырыб чыгъыб келген Аманауз къаягъа, гурушхасы болгъанча къарай. ичгери кирди. Ал юйчюкде джугъутур терилени юсюнде агъач сынджырны энди эслеб, алмай нек кетди экен деб, къайгъылы болду.

«Унутурукъ а тюлдю, ол ёмюрюнде джугъун унутуб мен билмейме...» Олсагъатлай джюреги чанчыб, къолу бла джюрегин баса, ауангы джарыкъда кюмюшлери джылтырай тургъан ат джерге чёкдю. Аны ол халгъа джетдирген Зекерьяны джин нохуду. Джин ноху. «Ол аны сынджыр-мынджыр керекли да эте болмаз» деб, дагъыда ёрге къобду.

Ол кетди, Апасны уа юйде булджунурча бир тукъум бир негери джокъду — юнню тёрт мюйюшю бла ушакъъ эт да тур! Эшик аллында — чубуркзулакъ Самыр, юйде уа — эричекден чычхан да тутмагъан талгъыр киштик.

Зекерья бир кетсе, ийыкъдан азы айланмайды, ол къайтыб келгинчи уа, Апас аны къаядан да кетереди, буз тюбюнде да къояды, айюге-бёрюге да талатады, алай а Зекерья анга «мени джин нохум барды, ол меннге къалайда да болушуб айланады, быллай бир кесинги къыйнама» дегенден бери джюреги бираз орнала да башлады, алай а, эри, джин къыз огъай, шайтан къыз бла айлана эсе да, анга сансыз къарарыкъ тишируу табыллыкъмыды? Апас энди Зекерьяны джанына къоркъуусузду, алай а «аны джаны меннге деб сакъланмай эсе, андан не? Мен энди аны несине керекме! Кerti да аны аллай тишируу болмаса, меннге да аллаху-

тагъала бир сабий джаратырыкъ болур эди, бу затда терлик да экибизни ортабызгъа тюшген ол худжу джиндеди... Бу болмаса, башха эркиши къурубму къалгъан болур эди, къуруб къаллыкъгъа...»

Бу сагъышла башын тели эте, Апас арт юйчюкде къабыргъагъа тагъылыб тургъан суратха кезюн джетдирди. Суратдан анга башында къара тебеде ойнар беркю, юсюнде аксылдым къапталы тобукъларына джете, джигит кезлю эркиши къарайды. Узун мыйыкълары къулакъ артларына тугел джетмейдиде, алай а суйселе, джетсинле, суйселе, джетмесинле, ол мыйыкъла аны бютюн да джигит кергюзедиде. «Быллай чырайлы эркишини джин тиширью суймей къоямедиди?» деб келюне келир келмез «къуруюм мен, къартлыгъымда телиме кетиб» дей, джабагъы джастыкъны не ючюн эсе да бир джерден алыб бир джерге атды. Дагъыда суратха кезю джетди, алай а бу джол суратдагъыны къапталыны джангыз хурджунунда кезю мычыб, «хурджунун асыры къолтукъ тюбюне тикгеиме, мен къуруюм» деб, кесини «чийин» чыгъарды.

Юйню джыяды. Тепсини ёрге такъды. Кече джау ургъангыбытын эшикке джайды. Эшикке чыкъгъанлай а (кюнюпе джюз да чыкъсын) ол «худжу» таугъа кезю джетмей къалмайды. Анга кезю джетсе уа, ол «худжу» къаргъышларын анга къуймай болмайды: «Аллах, сен кесинги бузлатыб, меннге ким да не деб, былайгъа битиб тура эсенг, сени тюбтюз болуб керейим! Не затынг бла чакъыраса, ахыры, халкъны кесинге? Бузунг бламы? Сууугъунг бламы? Мийиклигинг бламы? Къыйынлы болгъун, не зат эсенг да, къыйынлы! Сени амалтын мен Аны бла толу бир джылны джашамагъанма, не санасам да! Фасыкъ!» деб, ненча да бу сёз бла бошайды.

Эшикке чыкъса, кезю «ол худжугъа» джетеди, юйге кирсе уа — Анга, ол къабыргъада сол къолу бла акъбаш къамасындан тутуб тургъаннга. Ол экисини арасында Апасны кюню кетгенлей барады... ..Зекерья уа барады. Барады, барады, барады. Аны ызындан да джетеулен барады. Согъумдан джюз джыйырма къычырым джерде барадыла. Аны ызындан баргъанла джанларына, джашауларына анга ышаныб барадыла. Зекерья да аны биледи, аланы джашауларын бошуна алыб барады. Аны ючюн а къалай джигит, къалай табышлы, къалай уста болургъа керекди! Къолунда узун шауешик таягъы иесине аягъын къалайгъа салырын кеси кергю-

зюб барады дериксе. Ма, къабыргъача, бир тикки хорларгъа керекди. Ол тикге уа буз таудан урлаб келген сууну юсю бла ётерикдиле. Сууну джагъачыгъында тохтадыла.

«Энди былайдан къалай ётебиз? — деб нёгерлери кёзлери бла Зекерьягъа сордула. Зекерья къар тюбюнден къалай табы эсе да, ташла табыб, аланы суугъа тизиб башлады. Сора алай бла «таш кёпюр» этгенинде, кеси алгъа ётуб кёрюб, андан сора нёгерлерини бир-бир къолларындан тутуб ётдюрдю. Сууну ол джанына ётгенден сора уа алайда биразны олтуруб ауузланыргъа оноулашдыла. Туристле хизенлеринден сууукъ хаптла чыгъара башлагъанларында, Зекерья алагъа:

— Сууукъ джерде исси хант керек болады, сабырчыкъ болсагъыз, мен кесибизча этейим,— деб ёрге къобду.

Нёгерлени сейирсиндиле. Былайда не зат этерге боллукъду? А-а, шайтан суугъа айта болур Зекерья деб, сары шинли базыкъ адам кесини хизенинден термосну чыгъарыб, гитче къанджал кружкачыкъгъа нени эсе да къуя башлагъанлай, Зекерья къолу бла аны тыя, кеси анда-мында башчыкълары аз кёрюнген къатхан къаурачыкъланы, агъачланы бычагъы бла юзюб келиб, отчукъ этди. Сора артмагъындан къой этни чыгъарыб, агъач тишчикге кесиб-кесиб чанчды. Бир кесекден тишленген эт нинс хауаны толтурду. Тишлик бла «шайтан суу» а бир-бирине кемсиз джарашдыла! Туристле уллу бюсюреу этиб, джылынган да этдиле.

— Этни багъасын ал. Зекерья,— деб, базыкъ адам целлей бир эсе да ачханы Зекерьягъа узатды, Зекерья уа:

— Бизде къонакъгъа салгъан хантлары ючюм хакъ алыу адет джожьду, косподин, джюйюсхан,— деб, кёлу къаларакъ болгъанча, ёрге къобду, сора тёбен джаны къаяны тюз эринчигинде бир джугъутурну кёрюб, нёгерлерине сёлешмегиз дегенни билдириб, кеси алты атылгъан герохун къабындан чыгъара, аны марай тебреди. Ёлтюрсенг да, аны бери чыгъараллыкъ тюлсе» деб базыкъны кычыргъаны бла герохну атылгъаны тенг болду, таб, адам айтханча, джугъутур къайры эсе да кёзкёрмезге тёпгередиди...

Нёгерлери сейирсиниб, Зекерья энди къалай этерикди экен деб къарайдыла, ол а:

— Косподинле, сиз немношко-немношко сабырчыкъ болугъуз, мен аны бери чыгъарайым,— деб, чыртда аякъ тутмаз бир джерледе аякъларын тутдура, эниб тебреди. Нёгерлери

ва алайдан энишге кьараргъа да базмайдыла — тюбю кёрюнемейди. Алай болса да базыкъ да аланы бирлери да Зекерьяны ызындан таукел тебретиле, ёзге, болалмай, ызларына кьайтдыла.

Джол устадан бошадыкъ деб ала да алай эте тургъанлай, кьаяны тюбюнден алгъы бурун Зекерьяны чырпа бёркю, аны ызы бла инбашында джугьутурну кьабыргъасы, андан сора саудан да чыкъгъанында, турисле кёзлерине ийнанмагъанча болдула, сора эс джыйыб, джугьутурну аны бойнундан джерге алыргъа болушдула.

— Тамам залимлеринденди, косподинле,— дей, Зекерья энтда анга ауузларын ачыб тургъан туристлеге кёзюу-кёзюу кьарады, ала да кёзюу-кёзюу аны кьолун тутуб, джигитлиги ючюн алгъышладыла.

Атларын тебен кьойгъанлары амалтын кийикни былайда бузгъа басдырдыла — кьайтсала элтирикдиле. Энди уа Зекерья тышланган чубур тончугъу бла алларында кьабыргъа ёрлеб барады. Аны тобукъларыны башына келген кьаба ышымылары, боялгъан черкес чарыкълары бутларын, кийикни бутларыча, сингир, ингичге кёрюзедиле. Биягъы узун гаягъы аны нёгери болуб барады. Бу кёзкёрмезден келген «уллу» адамланы анга ышаныулары хар атламдан уллудан уллу бола, ызындан таукел барадыла. Кьабыргъача, буз таугъа ёрлеб барадыла. Гыйы бузда Зекерьяны аягъы орун табады. Зекерьяны аягъы орун табса уа, аланы аякълары да табадыла. Ол бир-бирде, сабийлени тутханча, кьолларындан тутуб, бирем-бирем чыгъарады, бир-бирде, бычагъын кынындан алыб, бузда аякъ орунчукъла этеди да, ала бла чыгъарады. «Ызыгъызгъа бурулуб кьарамагъыз, башыгъыз тегерек айланлыкъды» деб юретеди, кеси уа, тохтамай, хапарла айтханлай барады. Ма бусагъатда да айтады;

— Бу Тебердини джаны-кьаны бла суйген Ислам хариб эди, эй сиз аны бир билге эдигиз! Бир джыл болады, хариб, ауушханлы, гюнахы кьурурукъ. Мында ол суратын салмагъан бир джер кьалгъан болмаз. Тамам кеслери кибик этиб кьоюучан эди. Мен Къара кёлню кьатында сизге аны юйюу да кёргюзюрме,— деб мыдах ауаз бла аны айтыб, башхагъа кёчдю.

Бир кюлдюре, бир джылата, хапарланы тохтамагъан-

лай айта, Зекерья бу кыйын джолну калай кьоратдыргъанын да билмегенлей кьоратдырды.

Ол ёмюрде арий болмаз дегенча халы алайды. Хар ким бирер чамны, накъырдыны эте, эки сагъатны ичине Клухор ауушну башына чыгъарды. Алайда олтуруб солуйдула. Бу джерден кьарасанг, кёзюнге ёмюрде унутулмазча бир ариу-лукъ ачылады. Ненча джылны ненча турист бла Зекерья Теберди таулары аулай эсе да, хар джол сайын кес да джаны кёргенча, бу джерлеге алай болуб барады. Ма бусагъатда уа? Нёгерлери да не бек арыгъан эселе да, бу ариулукъга, бу уллулукъга ауузларын ачыб кьалгъандыла. Бу затны кёрмей, адам дуняда джашаб кетсе, джарлы тюмюдю дегенча, халлары алайды. Майна энтда бир сейир джер, деб сейирсинедиле, неда чыртда кеслери кеслерин унутуб, шум болуб кьаладыла; тохтамай ары-бери айланыб сурат аладыла; Зекерьяны уппа этедиле. Ол а, ол а кеси да бюгюн кёргенча, туугъан джерлерине алай джарыб кьарайды.

Сейир зат, тамаша зат. Шекер башлача, бузгъа бёлениб тургъан таула, кишини да сан этмей, ёхтем сюелибдиле. «Бу чыпчыкъ этмез кьанга бузла мени кеслерине быллай бир нек тарта болурла?! Мен да, кьалгъанлача, ёзенде мал уютуб кечинсем, не бола эди? Ол юйдеги да аллай бир кыйналлыкъ тюл эди, алай а не этейим кеси кесиме — бир ыйыкъны быллага ичинмей чыдаялмайма, сабий джашчыкъча... Зекерья туристледен ачха алыб бай болур ючюн кюрешеди, деб меннге аз адаммы айтады, ала мени бери ачхасыз да хазырлыгъымы бир билге эдиле. Да билмей огъуна да турсунла. Киши адамлагъа кесинги туугъан джеринги сюйдюрген не ачхадан да багъалы тюмюдю? Ненча адам джазыб кетеди меннге разылыкъ?!»

Зекерья бу сагъышлада тургъанлай, туристлени бири анга айланыб, не ючюн сорду эсе да, былай сорду:

— Бу джерле сени мюлк джерлеринг болсала, кьалай этерик эдинг, господин Зекерья?

— Аллах сакъласын, косподин, мени ол кыйынлыкъдан!

— Тоба, тоба, не бек кьоркъдунг! — деб кьалгъанла да анга бурулдула.

— Аллах хар кимге да деб джаратхан бу тамашаны мен кесиме энчилеб, бери аягъын салгъандан хакъ алыб турур-

гъа аллах сакъласын! Мени юй биичем бла меннге кийик ёлтюрюб турсам да болады,— деб кёлю къалгъанча джууаб этди, сора бираздан былай къошду:

— Огъары Теберди деген элде бир афенди кесини мюлк джерлерин джерсизлеге чачыб къоыгъанды, косподинле! — деб, Зекерья махтанганча айтды.

Былайда энтда ауузландыла. Сора туристлени тамадасы Зекерьяны крубас тышлы блокнотчугъун алыб, нелени эсе да джаза башлады. Зекерья, окъуй билсе, бу сёзлени окъуб барыгъа боллукъ эди: «Биз, джетти адам болуб, Зекерья бла бирге эки кюннге Клухор ауушну башына чыкъдыкъ. Мен Зекерьяны толу адам болгъанын, кесгин акъыллы, кесгин ишли болгъанын, сёзюне толу болгъанын билдим. Зекерьяча таблыгъы болгъан, бу джерлени былай алапат билген адамы Къарачайда табхан алай тынч тюлдю, господинле! Зекерья накъырдамы биледи, сюеди, кесн да бек накъырдачыды, орус тилни къарыусуз билсе да, бир-бирде аллай таб айтады, сейирсиниб къалырса! Ол халилери аны туристге алапат джол нёгер, сёз нёгер этеди. Теберди ёсюб барады, халкъ бери уллу къуюлады, кеслери кеслерин булджута, заманларын къайры атаргъа билмей айлана келгенле да кёбдюле. Аллайла да санга иш чыгъарадыла, Зекерья. Айлапдыр аланы да, ол бошбоюнланы! Ачха кёб берликдиле. Бай болуб башла-санг а, джюрютме аланы, бери керти да ишлери болуб келгенлени, бу джерлени адамгъа джарарча этерге излегенлени: джюрют, сёз ючюн, натуралистлени, инженерлени. Ол заманларын, да ачхаларын да къайры къуяргъа билмей айланганланы уа сенича акъыллы адамла джюрютмесинле, ким суйсе, ол джюрютсюн, сеннге уа аллайланы джюрютюу адамлыгъынга мусхамлыкъды, аны сен кесинг да ангылайса, аллай адамлагъа ичингден кюле тургъанынг мен билеме, тюз этесе! С. Кондурушкин».

Ол джазыб бошагъанындан сора блокнотчукъну Зекерьягъа узатды. Зекерья окъуй билсе, блокнотчугъунда аны адамлыгъын махаб, джигитлигине сейирсиниб джазгъан врачланы, юристлени, студентлени, Киев шахардан профессорну, естество илмуланы кандидатыны, попланы, славян филологияны докторуну, Прага университетни приват — доцентини къол ызларын кёрлюк эди. Зекерья аланы барын бюгюн кёргенча унутмай турады, ала бла айланган хар атламын ай-

тыб барлыкды, неден да бек кзууаннганы — ала бары да таза джюректери бла кчарачай халкыга кчарнаш болуб кетгенлерине кзууанады.

Зекерья бираздан юйю кчайгылы болду: мен кетеме да айланама, теппеге чыкмасам, тауланы езенден керюб джюрегим канмайды. Ол а кеси джангыз юйде. Меннге кчайгы этерге кчалгышында, ол джин кчатынны айтыб, игими этдим, аманмы этдим экен... Алай айтсам, меннге кчайгысы сёл болур деб этгенлигим эди...

...Зекерья Клухор ауушдан юйге келген кюнюнэ эртден-бласын да ол да орундан кчобхунчу биреулен кчычарды. «Биягыны биягыла чакыра болурла» деб Анас эшикке чыкчанында, ат юсюнде Базыкны кердю.

— Кел, пчгерн, не керек эди? — деди, алай болса да ат юсюндеги ашыгыш:

— Зекерья кийинсин да, дженгил джетсин, марджа, менн туристлеримден бир кчатын буз бугчойгыга кетгенди да, энди ёрге чыгаралмайбыз, мен былай сакчлаб турайым, — деб атдан да тюшмен айтды.

Анас юйге киргинчи огчуна да Зекерья кийине тура эди — не эсе да ол керекли бир зат болчанын билди. Ашыкч-бушукч кийиниб бошаб:

— Меннге кчайгылы болмай, кесинги инджитмей тур, — деб, атын дженгил джерлеб, Базыкч бла бирге Доммай таба тертгюнлеб кетди.

Биягы кетди. Биягыдан да тынчлыкч кетди...

Базыкч джолда Зекерьяга хапарын айта барады:

— Кчалай джангылдым эсем да, джангылыб башха джолну тутдум да, анасы кча... Кчалай кетди эсе да, кчатын бугчойгыга кетди да кчалды. Эри энди джан-джанын талайды, не этерге табмай, мен а таламаймамы джан-джанымы, анасы кчатыны боллукчла! Бир ачха тюб этермедим дей эдим, анасы кчатыны боллукчла! Артда кчоярыкч эдим бу чотну, анасы кчатыны... — деб, Базыкч аузун от чакчдырады.

Зекерья бусагчатда, ол бугчойгыга кетген тишируну кчайгысын этген бла бирча, ичинден Базыкчга сейирсиниб келди: ахырсы, энди ачхадан башха зат муну таулагча чыгармаймыды, огчесе мен тели болубму айланама! Джашауларын аны кчолуна бериб айланган адамлагча бир джангыз

такыйкыны сансыз кьараргъа керек болмайды. Базыкъ ай-тыудап, кьатып Аманаунзу бир мийик джсринден кетгенди. Тиширыу бузну эрине бара айланган заманда Базыкъ кьайда эди да? Элтген адамларынга, сабийни ызындан кьараганча, кьзден тайдырмай кьараб айланьргъа керек болады. Не уа аны бугьойдан чыгьараллыкь тюл эсе, сора джол усталыкъ этиб нек айланады» деб келюне келеди.

Къаягъа ёрлер джерде атланы кьоюб, энди экиси да джаяу тебрелиде. Алда барган Зекерьяды. Бузда аякъларын кючден-бутдан тутдура, къаяны башына ёрлегенлеринде, анда адамла, не этерге билмей, дьгаласда тура эдиле. Ала алайда турганлы сутка болады, къаядан кетген кьатыны эри уа аманнга джетгенди.

Зекерья келгенлей, къаядан кетген кьатынны сау этиб кьоярыкъча, аны тегерегин алдыла, ол а, ашыкъмай, не селешмей, кесини белине чындыны сайлаб, къаядан ийилерге тебрели. Чындыны мында, башында, бегитдиле, алай а дагьыда эркишиле тутдула.

Зекерьяны ала башындан ийиб, ол да эниб барады. Къалай кьоркъуулу затды, джюзле бла метр мийиклиги болган къаядан къалайгъа, не затха салынганьн билмей салынган! Тюбю бузмуду, кьармыды, ташмыды, агъачмыды, огъесе тюбю тюбсюзюдю? Ким биледи. Не кьолунг, не аягьынг бир джукьдан тутуб, кеси кесинги кьарыуунга базарча болмай, хауада алчы-гюлчю бурула, бир-бирде буз кьабыргъагъа не билегинг, не кьолунг, аягьыни тие... чубур тончугьуну этеклери да кьуш кьанатлача къалкъа, Зекерья барады, барады. Къая бошалыргъа унамайды, бёркюн анда, башында, башлыгьы бла байларгъа унутханы себебли, кьайры эсе да башындан тюшюб, кьара точкачыкълача, ол да кьайры бара эсе да. Зекерьяны тенглигинде барады. Зекерьяны уучу кьзлери бусагьатда гьыйы буз кьангала болмаса, джукь кёрмейди.

Ма тюшдю, не затха эсе да бир затха тюшдю, алай а тюшгенлей чарыкъларыны олтанлары тайыб, чыртда аякълары тутмай учуб тебрели. Кьолу бла тутаргъа джукь джокьду, аягьыны бурну илинир джукь джокьду—тёрт джаны буз. Ол барыуу бла барыб, Зекерья бир буз бугьойну тюбюне кетди, аны тюбю бла да талай бирни учуб барыб, сора гары-

на джетген болур эди, бегиниб тохтады. «Огъай, тейри, ичимде тышыуум тургъанлай, кесими былайгъа уа бегиндирмезме!» деб не къарыуун да джыйыб, белинде къыннга салыныб тургъан балтачыгъы бла, баурундан джатыб тургъанлай, аякъ орунла ишлей да атлай, тышына чыкъды. Тышында да балтачыгъыны себеби бла аякъ юсюнде сюелиб тегерегине къарарча амал ишледи.

Къарайды: бу сьеммекле тишлеца тёрт джазындан турубдула; аланы аралары бугъойладыла — къайсы бир бугъойну тинтгин, къайсы биринде излегин тиширыуну ёлююн! Алай а заманны бир такъыйкъасы да бош кетиб амал джокъду! Ма, бир бугъойгъа къарады. Экинчиге, ючюнчюге да къарады. Хар атлам этер ючюн джашауунгу джартысын берирге керекча, бу болумда бугъойну ичине къарау дуняда болмагъанча бир къыйын ишли. Алай а энгда, энгда! Тохта, ол къаралгъан неди!? Ма! Ёлюкню къолу бугъойну ичиндеи къараб турады. Аны тышына чыгъарыр ючюн а къаллаи бир къарыу керекди! Къалгъанмыды экен Зекерьяда аллай бир къарыу?!

Къалмагъан эсе да, табды. Кюреше кетиб, мансны учу: ёлюкню белине байлады. Келишгенлерича, сора мансны къымылдатды — башындан ёрге тарта башлагъанларын билди Зекерья. Чыгъарыб барадыла. Ёлюк анда, мийикде, къанатлычыкъча бир гитчечик кёрюннгюнчю, Зекерья тюбюнден ёрге къарагъанлай турду. Энди уа джукъ да кёрюнмейди. Энди джибни Зекерьягъа нерге керекдиле. «Кеси кесими джибге къысар къарыуум джетерми?» — деб, Зекерья бузда олтуруб сакълайды. Кюн экинди бет алгъанды. Бир заманланы заманында джиб башындан эне тебреди. Зекерья чартлаб къобуб, кесин байлаб, сора «мен хазыр болдум» деген халда джибни къымылдатды. Барады чыгъыб, асыры арыгъандан кёлуне чабар оноу эте да дагъыда аязый, къаяны белнидеи ёргеге чыкъды. Сора кесин эслеб къарагъанында, не ёрге, не энишге къымылдамай джибде тагъылыб тура эди. «Нек тыйылдым, джукъгъа илиннген болурмамы?» — деб кёлуне да келди, алай а буз къаяны несине илинник эди! Олсагъатлай башындан Базыкъны тауушун эшитиб, тюшюммюдю дегенча халгъа кирди. Базыкъ а тохтамай къайтарады:

— Сен мындан ары биргенге мени алыб джюрюмесенг, джибни кесеме, сора бузлагъа азыкъ болурса. Айт бусагъат,

мени бла джюрюрюкмюсе, огъесе джюрюрюк тюлмюсе?—деб кычырды.

— Джюрюрюк тюлме, не сюисенг, аны эт манга! — деди Зекерья.

Алай эсе, бар атангы джанына.

— Ананг къатынынг, мени джаханимге иймей кьойсанг, кес кесерик эсенг джибни! — деб, Зекерья не къарыуун да салыб кычырды.

Башында не эсе да бир дауурла къулагъынамы келдиле, огъесе джукъ дауур да джокъмуду, билмейди Зекерья, алай а бирпраздан джибни ёлген тиширыуну эри тешгенин эследи, Базыкъ а арлакъда сюелиб тура эди.

Артдан белгили болгъаннга кёре, Базыкъны аман иннетин туристле сезиб, джибни аны къолундан алыб, Зекерьяны алай чыгъардыла. Былайда огъуна ёлген тиширыуну эри Зекерьягъа бир джоппу ачханы узатды, Зекерья, аны къолу бла ызына тюрте:

— Адамны кыйынлыкъдан къутхаргъаны ючюн бизде киши ачха алмайды, ма ол а аллыкъды, анга беригиз,— деб Базыкъны кёргюздю...

Аила, джылла кетиб барадыла, Зекерьяны туугъан тауларына сюймеклиги уа теренден терен бола баргъан болмаса, джылла аны хорлаялмайдыла. Аны юсю бла, аны кючю бла тёрт дуниядан келген ненча адам бу джерлени таныб, сюйюб, билиб кетеди. Джерлени иеси къарачай халкъны уа? Къарачай халкъны да неден да алгъын Зекерьяны юсю бла сюеди. Зекерьягъа андан уллу хакъ керек тюлдю. Таулары башхала сюер ючюн, алгъын кесинг сюерге керексе...

Аила, джылла кетиб барадыла. Ала энди бери, Тебердиге, джангы джашауну джангы адамларын келтиредиле. Урунган халкъ джашауну кеси къолуна алгъанды, сейир Теберди энди аланыкъыды. Зекерья таулары аулатхан адамлары бир къаууму энди чырт кёрюнмейди, бир къаууму уа Зекерьяча джангы джашаугъа талпыб тюеб, Тебердини унутмай, заман заманы бла келдиле. Биягъы Зекерьяны излеб, табыб, таулары аны бла аулайдыла. Джангы джашау Зекерьягъа джангы къарыу бергенди, энди кеси да ол курорт управлениеде ишлеб, джал алыб джашайды, алай а энтда аны таулагъа тартхан джалы тюлдю, таула кеслеридиле.

Бюгюн ол бек багъалы адамла бла Аманауузгъа чыгъарын билдирдиле. Августну джыйырма джетисинде эртденбла эртде джолгъа чыкъдыла. Зекерья бу джол кесини юч атын да алгъанды. Джаныча сюйген Зайчигине кеси мингенди, эки атын да экспедицияны эки тамадасына бергенди, къалгъанла башха атла бла барадыла.

Зекерья аланы элтмеген, алагъа кӛргюзмеген не ёзен, не чат къалмай айландыргъанлы беш кюн болду. Кечеде, кюнде да ол адамларыны ашларына, сууларына — нелерине да сакъ болгъанлай турады. Тохтаб-тохтаб, ма былайгъа эс бӛлчюгюз, ма былайына къарачыгъыз деб, къонакъла кӛрмей бир таш, бир агъач къалады деб къоркъгъанча, алай айландырады. Кавказны керти поэтиди деб, Отто Юрьевич кеси да бу адамгъа сейирсениб алай-алай айтады. Зекерья аны аман сӛз болмагъанын биледи, алай а тюз магъанасын ангылаялмайды.

Атланы къоюб, энди джаяу айланадыла. Бир джангыз джерде аджашмагъанлай Зекерья аланы алай айландырады. Энди баргъанлары — 3500 метр мийиклиги болгъан буз къаягъа барадыла. Къуру Зекерья чыгъарыргъа боллукъду бу джерледе аллай мийикликге!

Ашхамгъа аны башына чыгъыб олтурдула. Алайдан кӛрюнген ариулукъ, тазалыкъ Зекерьяны кесини джюрегича ариуду, былайдан бютеу Теберди къолунгу аязындача алай кӛрюнеди.

— Тауну алкъын аты джокъду, — деди Отто Юрьевич Шмидт, — мынга Зекерьяны атын атаргъа тыйыншлыды. Тауланы иеси, тауланы поэти, бу тауланы юсю бла кесини халкъы бла къалгъан халкъланы араларында шохлукъну бардыргъан адамны аты не затха да тыйыншлыды. Джолдаш-ла, мени акъылым алайды, кӛлюгюзге келгенни айтыгъыз, — деб Шмидт негерлерине къарады.

Ала бары, бир аууздан, бир къолдан бир къагъытны джазыб, бары къол салыб, ташдан анга ящикча бирни ишлеб, аны ичине салдыла. Алай бла Зекерьяны атын бу мийик таугъа атаб, аны энгда къолун тутуб алгъышладыла. «Совет власть кирмесе, сени атынгы сени тауунга атаргъа кишини эсине да желлик тюл эди», — деб Зекерьяны кӛлюне келе, джыламукъларын, ала кӛрмезча сюртеме десе да, ала эследи...

— Къайгъырмаз, Зекерья джолдаш, бу джыламукъла къууанч джыламукъладыла, къайгъырмаз,— деб, Шмидт имбашындан къакъды.

«Джолдаш! Къалай халал сѣздю бу» деб кѣлюне келди Зекерьяны.

1960 джыл

Хурла кѣл

Сейирди, тамашады Хурла кѣл. Учу джокъду, тюбю джокъду. Аны башында кѣкге, къатында гокка ханслагъа ушагъан суу рахат, узакъ джукъугъа кетгенча къымсызды; аны тынчлыгъын бузгъан а ыргъай чабакъланы чыпылдагъанларыды.

Кѣлню тѣгерегин налча къуршалаб тургъан къарт чегет да сейирди, тамашады. Арыман къарауула тургъан аны наратлары уч джитилери бла кѣкню джыртадыла, кѣк да чыммакъ акъ булутлу ѣшюнюн аланы мазаллы джассы бутакъларына къаблагъанды.

Хар не да джукълагъанчады: кѣл джукълайды, къойнуна бу къадар суууну джыныб, джер джукълайды.

Джукъламагъан Аскерди. Аны сюрююу да джукъламаиды. Къат-къат этажлы наратланы иелери — къанатлыла да джукъламаидыла; ѣмюрде ишден къана билмеген къумурсхала да джукъламаидыла. Бир джукъ да джукъламаиды, кѣзге алай кѣрюнеди ансы. Тынгылачы. Аскер, наратла солугъан этедиле, гюлле бири бири бла шыбырдашадыла. Джер а быланы барына да къулакъ ийибди!

Аскер бу джылгъа дери былайын кѣрмегенди. Ол къулакъ салгъанды: нарат терекни тамырында джашау джауу саркъгъанны да эштеди. Аны джаш джюреги бу тѣгерекде халны барын ѣмюрлюкге кесине алыб, бир болуб къошулуб къалгъанды. Бу джукъламагъанлай джукълагъан табигъатны уллулугъу, сейирлиги Аскерни кесине алыб бошагъанды. Тынчлыкъны билмеген бу тукъум рахатлыкъ Аскерни тынчлыгъын бузгъанды, къолундан келсе, алкъын кишини къучакъламагъан Аскер къойнуна бу терекни барын къучакълар эди, бирден уппа этер эди — ол уппа этиу да Аскерни джашауунда биринчи кереси боллукъ эди...

Джаш суугъуракъ хансха баурундан джатыб, къатында ишкплдилени уучу бла алады, бир ууучундан бирине къуюб, аны ариу ханс ийнсине тынгылайды: къызылдым, акъсылдым бюртюклеринден кёзюн айыралмай къарайды.

Къобуб, кёлню бойну бла джюрюб башлайды, бир-бирде тохтаб, къызныкъыча сыйдам джаягъын хыртдылы наратха ышыйды. Дюн-дуняны башында дух ханс болгъан быллайгъа джыйылгъанча, хауада ийнс алайды.

Аскер ол хауаны тогъуйду. Солумайды, чолпу бла тогъуйду, тогъуб баргъаны бла бирге, эсиргенден эсире, кючлюден кючлю бола, санлары деуча кёрюнеди. Бютеу санында, бютеу джюрегинде мынча тюрлю къылы болгъанын, аланы ойнатхан зат болгъанын Аскер билмей эди.

Хауаны керти да тогъуйду. Тохта, къуру Аскерми тогъуду да? Майна, Аскерден узакъ болмай Алакёз. Аны къабкъара кирпиклери къымылдамайдыла — къайры эсе да узакъгъа кёзлерин чыракъ ийнб къарайды. Ал аякъларын джаяракъ салгъанды, къулакълары аллына турубдула, мылыракъ къаб-къара хамхотуна джумушакъ хансчыкъла джабышхандыла. Бу да быллай табигъатны кёрюб, кеси кесин унутуб тура болур, эшта. Аскер кирпик къакъмай Алакёзге, Алакёз да, кирпик къакъмай, неге эсе да къарайдыла.

Аскер аны къарамы баргъан джары къарады. А-а-а!

Кёлню ортасында бир джер кесекни кёрдю, сууну андан къалгъаны миялача тюппе-тюздю. Алакёз да, Аскер да ол джер кесекге къарайдыла, джер кесек тюл эсе да, ким биледи... «Алайгъа тюшюб къалсам» деб кёлуне келди джашны, ийнекни кёлуне уа не келгенин билмейбиз, ким биледи, бу сейир табигъат аны да башына чабыргъан болур...

Алакёз къарамын узакъдагъы айрымкандан айырыб, эршиб-эршиб ханс тарта да, сора башын биягъы айрымканчыкъгъа буруб, кёзлерин сюзе, ауузунда хансын чайнайды.

Аскер акъ келегин тешгенинде, къызыл майкасындан алкъын кюн кюйдюргеген чыммакъ эти ачылды. Акъ кийиз бёркюн да тешиб, мазаллы наныкъ терекни тёппесине кийдирди.

Уф деб джел къакъмайды. Аязчыкъ суудан бла чегетденди. Мазаллы, исси, багъыр кюн кёлню да, чегетни да башы бла тёнгерей барады. Ол кесин мазаллы саны бла кёлню

юсю зугул кёкню толтургъанды. Кюн былайдан дженгил къораб баргъанча, Аскерни кёзюне алай кёрюндю.» Игитда дейсе, эниб, бу исси кюн кёлде бир-эки чайпалыб кетери келген болур, алай эте турургъа заманы болмагъаны амалтын, кёлге кёзюн джетдирирге къоркъа, кетиб барады. Мен а кёлде джуууна да билмейме,— деди Аскер кеси кесине.

— Уллу сууну къатында джашамагъанма, къара суучукъла уа не...»

Уллу сууну, Хурла кёлню, ол биринчи кёреди. Колхозну Аскер болгъан фермасы былайдан алай узакъ тюлдю. Эски малчыла, кёлню къатына барма деб, Аскерге талай кере антхандыла, алай а кёлню къуру кинода болмаса билмеген Аскер кёзю бла кёруге суйдю.

Аскер къобуб, сюрююне бирден кёз джетдирди. Бир къарагъанлай, барны-джокъну кёрюб къояды: ийнеклери бары да турадыла — бир къаууму кёзлеу суууладан кериниб, беллерине дерн хансха бата, кюшенедиле; бир къаууму да, чабчакълача, къарынларын кючен кёлтюре, ёретин чырым этедиле, кёзюу-кёзюуюу бла кёзлерин ача да узакъгъа юзе, дагъыда къалкъыу этедиле; бир къаууму уа, эм мухарлары, «джерде ханс къалгъандан эсе, къарныбыз да джарылсын» дегенча, джуду-джуду джыртадыла. Джангыз Алакёз, ариу Алакёз, тюз Аскерни къатында хансны тояр ючюн деб джыртмай, алай бош, юренчек болуб, юзе тургъанчады. Аны аякълары джумушакъ джерге аз-буз батыбдыла. Ийнеклени барыны ортасында ол къуру къара бла акъ тамгъаларындан белгили болмай, Аскерни кёлюне келгенча, халиси бла белгилиди: къалгъанладан эсе субай, назик халиси болур дейме. Ма, джабылыб тургъан китабны кёрюб, хамхотун джыйыра, ийнседи, бир кере тили бла да джалады. Китабдан башын кёлтюрюб, джатыб тургъан Аскерге къарады да, сора алайчыкъда огъуна ханс юзюб башлады.

Мылы хамхоту бир ариу гокка хансха джетди, анга тиймей, аны тегереги хансланы ариу къоратыб: «Тюзмю этдим гюлню сеннге къойгъанымы?» дегенча, Аскерге къараб, сора ариу башын башха джары бурду. Аскер эрлаи къобуб, аны башын къойнуна кыса, бойнун къашыб, сора бирча ариу битген джылтырауукъ мюйюзлернин арасында джулдузчугъун уппа этди.

Ол кюн ингирде Аскер пйнеклерин стауатха джыйгъа-
нында, тамада саууучу Аскерни махтауун берди: Аскер ким-
ден да ашхы кютеди, ол алай кютмесе, ферма алда да бар-
лыкъ тюл эди. Бююн а пйнеклери артыкъ да кёб сют бер-
гендиле, деди.

Хурла кёлню джанында кютгенме деб перге Аскер аздан
къалды.

* * *

Къарт сторож кюн сайын айтханына да къарамай, Ас-
кер тууарларын кёл джагъада кютюб тургъанлы ма сау ай
болуб келеди. Къарт бу кёлден быллай бир нек къоркъады
экен?! Аскер а, кеси айтхан бла джюрюген Аскер, сюрюююн
бери хар кюнде келтиреди, хар кюнде аны ийнеклеринден
артыкъ флягала толадыла. Хар кюнде аны саууучула мах-
тайдыла, кюнден кюннге кеси да башха адам бола баргъан-
ча, кесине алай кёрюнеди.

Хар кюнден кюннге назмучу бола бара болур дейме —
бютеу халы назму джазаргъа тартады. Урушда ёлген, Хур-
ла кёлню юсюнден назмусу болгъан суйген поэтин Аскер
энди ангылайды. Кеси уа чыртда джукъ джазалмайды — бу
ариулукъ, бу тамаша джюрегинде къылларын барын къоз-
гъагъанды, ала асыры кёб боладыла да, назмугъа сыйынды-
ралмайды, эм магъаналысын а айырыб джаза билмейди —
бары да эм магъаналыча кёрюнеди. Аны тышында да сёзле
керекдиле, сёзле, аланы да Аскер къайдан табсын, литера-
турадан «ючден» кёбню алмай эди сора, математикадан а
Аскерге «Лобачевский» деучен эдиле.

Бу ариулукъну тышынга айтмай а къалай чыдагъын!

Кимни назмуларын эсе да азбар айта, ары-бери джю-
рюйдю. Аскер насыблыды, аман кючлю насыблыды.

Былайда джел болмаучусун неда бек аз болуучусун
къарт айтыучанды. Ма бусагъатда уа бир гитче джелчик
келгенди да, суу андан ары бла бери чайпала турады. Бу
кёиделен тегенени — кёлню, юсюнде Аскер мазаллы чабакъ-
ланы къара сыртларын кёреди, ёзге ала, чабакъла болмай,
немеле эселе уа... Джаз сайын кёлню башына джабагъыла
чыгъыучусуну юсюнден къартны айтханы эсине, тюшдю..
алай а бусагъатда джаз тюлдю, алай эсе уа была чабакъ-
ланы сыртларыдыла.

Джабагыла... Бурун бир заманлада Аймуш былайда бийни кьойларын кютгенди. Бир кюнню кьарны тоймай, юсю да джалангач болуб джашагъанды. Иеси бийден ол чекмеген кьалмагъанды. Дунияны башында Аймуш кеси джангызды, кишиси джокъду. Аны ангылагъан — аны кютген кьойлары, кьойланы суйген да — ол. Аймуш кьайры тебресе, кьойлары ызындан барыб тургъандыла.

...Аймуш бийинден дерт алыргъа оноулашды — аймыса, Аймуш ёлюб да кьалсын, дерт джетдирсин ансы, бий да билсин джарлылыкъ, джалангачлыкъ не зат болгъанын...

Кёл джагъасына барыб, Аймуш сыбызгысын тартхантай, сюрююу тегерегин алды. Мыдах кююун тарта, Аймуш суугъа кирди. Сейир неди десенг, аякълары суугъа батмай, суу джугъу болмай, кёлню юсю бла аллында эки аякъ сыйнырлай джолчукъ айырылыб барады. Кьойлары да, башларын энишге тутуб, аны ызы бла сынджыр салыб барадыла. Кёлню ортасына джетгенлеринде уа, кьойчу да, кьойла да ташайдыла.

Андан бери, кьартны айтыууна кёре, сюрюуле Аймушну сыбызгысын эштиб, сюрюучюлерн бла бирге кетиб кьаладыла. Аймуш анда, кёлню тубюнде, малы-миолкю бла джашайды. Джаз келгенлей, кьойлары джабагы арытадыла, джабагылары уа сууну башына кьалкьадыла.

Бир кьауум сюрюучюле уа Аймушну оджагъындан чыкъгъан тютюнню кёлде кёргенбиз деб ант-кьрал этедиле. «Алгъын заманлада байда джалда тургъан сюрюучюле, — деген эди кьарт Аскерге, — сюрюулерин алыб, Аймушха кетиб тургъандыла, энди уа башыбызгъа урунабыз, кишиден да кьачаргъа керек болмайды, алай а малла ол затны билмейдиле, ала Аймушну джырын эштиб, кетиб кьалыргъа боллукъдула да, биз, аны билген кьауум, кёлню кьатында мал кютмегенли элли джылгъа джетиб келеди. Чабакъны да былайда киши тутмайды — Аймушха кьоядыла».

Аскер бу таурухну кертиге санамагъаны хакъды, бу айтыуну ол башха тюрлюсюн да эшитгенди. Аскерни сюрююу уа Аймушну джырын эштмейди, Аскерникни эшитеди. Ол джыр суймекликни, джашлыкъны, насыбны джырыды. Аскер бир джерде да эшитмеген, кеси аллына джюрегинден келиб кьалгъан джырын кычыралгъаны чакълы кычырыб

джырлайды, анга тынгылай, джелчик да кьакъгъанын тохтат-
ды: суу да чыпылдамайды; мазаллы наратла да сын-сын бо-
луб тынгылайдыла. Джыр а кьюлюб, тегюлюб, джайылыб,
бу батыуну толтура да, чегетни башына ёрлей, кьайда эсе
да узакъда эштиледн.

Тууарла пырх-чырх эте, бу шатык хансда зауукъланады-
ла. Алакёз а, назик халили Алакёз, Аскерге кьарай, кьу-
лакъларын аз-буз кьымылдатады.

1963 дж., майны 14

Ариу къыз

Кёзлеринде джашау джокъду. Аладагъы: дуниядан тюнпюлмеклик бла сакълыкъды — «манга ким, не айтады» дегенча, сакълыкъ. Аны ышаргъанын киши кёрмегенди. Алгъын джарыкъ эди, ышаргъан-кюлген да эте эди, кёзлери да, бусагъатдача, бояусуз болмай, тум-къарала эдиле, дейдиле.

Дагъыда айтханлары, онджети джылында кеси бла бирге окъугъан бир джашны суйгенди, джаш аныча болалмагъанында, къыз, асыры кыйналгъандан, башхалагъа чырта къарамай, джюрегине кишини суймеклик сезмин бошламай кьойгъанды.

Дагъыда айтханлары: джыл джылдан ол хыныдан хыны бола, аны сёзюн этгенден сора адамланы ишлери болмагъанча, алагъа ол кёз бла къарагъандан къарай барады, дейдиле.

Аны сёзюн этерча не заты барды да? Ишин бек деменгли баджарады. Аны кючю бла экинчи номерли столовая «Коммунист урунуу бригадасына» деб байракъчыкъ алгъанды; бир адамын юсюнден ёмюрде бир аман айтмайды, ышармай эсе уа, ол аны кесни ишиди, ышаруугъа местком оную этмейди.

Аны (аты Салиматды) бары да суюдиле, бары да джаратадыла, ол себеден, алагъа ышарыб джарыкъ къараса, бютюн да разы боллукъ эдиле.

Салимат кесини юсюнден хапар айтыучу болса, ол ма былай дер эди: «Мен джюрегими саудан берген адамым мени ёмюрлюкге ачитханды, сора къалгъан адамлагъа уа къалай ийнанайым?» Аны айтханы бла, биргесине онунчу классда бир джаш окъуй эди: Салимат аны суйгенни сезиб, бир кюн ол классда анга къагъытчыкъ джазды. Къагъытны алгъаулай, Салимат кыб-къызыл, къан къуйгъанча, кызарды: Салиматны джаш Къобан бойнунда нарат терекни джанына чакъырады. Салимат алайгъа бармазын айтыб, «бизде аллай адет джокъду, болмагъаны да игиди» деб джууаб джазды. Джашны ётю бузулду: «Мен, классда эм ариугъа саналгъан джаш, чакъыргъан заманда, ийлыкъгъанмы этеди?! Бизни заманда, эркин суймекликни заманында, аны

юсюнден газетледе джазгъан, кинолада кѣргюзген заманда, джашаудан артха къалгъан кыыз манга быллай джууаб береди!» деб от чакъдырды. «Кѣрейик!» деб, энгда кыызгъа къагъыт сыза башлады. «Мени бла алайгъа барыргъа керексе, сени кызылыгъынгы билирге излейме, аны билсем, сени бла шохлукъ джюрютюрюм бла джюрютмезими айтырма» деб джазыб, къагъытчыкъны Салиматха шууулдатды.

Къагъытны окъугъанлай, Салимат кычырыкъ этиб джылаб, къобуб, портфели бла джашны бетине бералгъанын бериб, классдан чыгъыб кетди. Классда бары не айтыргъа билмей, къыб-кызыл кызыарыб, кѣбюб тургъан джашха къарайдыла.

Устаз, артда уа директор, комсомол организацияны секретары — бары соруб кюрешгенлеринде да, «билмейме», «билмейме не ючюн ургъанын» деб тургъан болмаса, джаш айтыргъа унамады.

Салиматны ызына, школгъа, къайтардыла.

Ол кюнден башлаб Салимат тюрленди, сынды — ол арну, таза, биринчи суймеклиги ёлдю, тебленди. Энди ол ёмюрюнде да кишини сюерик тюлдю — джашланы кѣрюб болмай тохтады. Джаш а школдан сора колхозда ишлеп, бир кыызгъа артыкълыкъ этгени ючюн тутулду.

Салиматны кѣзлеринде адамлагъа ийнанмау бла ышаруу джукъланнганы да, эшта, ол кѣзюуден болур. Джашау а барады, алай бош, кеси аллына. къоллары ишлейдиле, не ючюн эсе да институтда окъууу да барады. Энди уа Салиматны тилеген да джокъду: къарт кыыз кимге керекди. Къарт кыыздан эсе, эрге барыб чачылгъан тиширыуну джаратадыла.

Салиматха отуздан атлагъанды. Анасы ёлюб, атасы ёге ана да келтиргенди, къарнашы аскердеди.

Бир джолда Салимат шахарда сабийлеге къарагъан шагърей врачха барыб, сабий юйден ол Салиматха бир кызычыкъ алыргъа болушурун тиледи. Врач анга бу затда болушуб, бираздан бир кызычыкъны алыб, Салимат аны кесине кыыз этди. Къызычыкъны анасы сабий юйге алмаздан бергенин, атасыны атын айтыргъа да унамагъанын билдирдиле.

Энди Салимат насыблыды: тышына тѣгюлмей къалгъан суймеклиги кызычыкыгъа бурулуб, кеси да джашнаб баш-

лады. Бютеу джашауу кызчыкыгъа къа гъырыу болду. Кес-
дерини элден адамла кёрселе, мында шахарда джашагъан
Салиматны танымаз эдиле, аллай бир тюрленгенди: ана
суймеклик аны джарытханды, кёзю-башы ойнайды.

Къызчыкыгъа юч джыл болду — доммайчыкъ, ариу-
чукъ — хар ким аны эркетирге сюеди, анасы саддан алыр-
гъа барса, аллына чабыб келиб, къолчуклары бла бойпун-
дан къаты. къысыб, джаякчыкларын бетине салады.

Иги кесек замандан бери бир джашны кёзю Салиматха
панибди, ол кеси да Салимат ишлеген райпищепромда иш-
тейди. Джашны кёзю илине тургъанын Салимат да бек ариу
биледи. Салиматны сейири неди десенг, джюрегинден эрки-
шилени кёрюб болмау къорагъаныды, бу джашны юсю бла
болурму?

Бир ингирде Салимат садда къызчыгына бара тургъан-
тай, джаш анга тюбед, муратын айтды.

— Да, сен менден кичисе, аны юсюне да мени сабийим
барды, — деди анга Салимат.

— Сен айтхан бары манга бошду, мен сени таза, терен
суймеклик бла сюеме, сабий а не, мен сени сюеме сора, аны
къалай суймем?! — деб, Салиматны ариу кёзлерине къара-
ды.

Джаш аны суйгенине Салиматны ишеги джокъду, Сали-
матны джюрегине да керти суймеклик келгенди, алай а
Салимат къыз болгъанын, къарт къыз болгъанын, анга къа-
лай айтсын?! Аны эшитгенлей, чиркиб къалса уа?!

Алай болса да бир джолда айтды.

Юйлендиле.

Бир джолда бир джыйылыуда ол сабий дохтур — Вера
Яковлевна — адамланы орталарын джырыб, бир чырайлы
эркишини да къолундан тутуб анга келе тургъан бир ариу
тиширыуну кёрдю:

— Мен Салиматма, бу мени баш иемди. Эсигиздеми-
ди?.. — деб, Салимат асыры насыблыдан сёзлени басынды-
ра саламлашды.

Вера Яковлевна Салиматны къучакълады. Ол джюреги
синыб, джер тенгли болуб тургъан Салиматдан джукъ къал-
магъанды. Былайдагы — джарыкъ теге тургъан, суу сурат-
ча бир тиширыуду.

Сюймеклик тюрлю затды...

Чегет шумду. Аякъ тюбде къар да шумду. Къараууз на-
ратла бла акъ къайынлагъа къабланыб тургъан кёк да шум-
ду. Былайда ары-бери джурюй тургъан эки тиширыу да
шумдула.

Кёпюрчюкден ётиуб, тигирек джерге ёрледиле.

— Ары къара, агъач къоянчыкъ! — деб къычырды бирн.
Къоянчыкъ къайры эсе да думп болду, экинчи тиширыу
а ышарыб, былай деди:

— Эки тюркменли тюелеге мниб джолоучу болгъанды-
ла, джолда ауузларындан сёз чыгъармай, эки ийыкъны ба-
рыб, сора бир сууну кёргенлеринде, бирн:

— Ары къара, суу! — деб къычыргъанды.

— Къалай гыргыrsa! — деб экинчи нёгери алай джууаб
бергенди.

— Экибизни юсюбюзден келтирдинг сен бу юлгюню. Ме-
ни инджинуюм болса, сёлеширим келмейди, — деди нёгери.

— Кечигиз менн, — деб экинчи тиширыу алай айтыб, шум
болду.

Биягъынлай чегет шумду. Аякъ тюбде къар да шумду.
Кёк да шумду. Эки тиширыу да шумдула.

Кёб бармай бу шошлукъну къолтукълашыб акъырын
джырлай келген бир тиширыу бла эркиши буздула. Джуу-
укълашадыла. Эки тиширыу бла тенг болдула, джырлагъан-
ларын бёлмейдиле, джырда уа «сюймеклик — джюзюкдю,
аны учу, не къыйыры джокъду» деген сёзле бардыла.

Биринчи тиширыу ызына дженгил бурулуб, ала ташай-
гынчы къараб туруб, сора бир таша магъаналы халда:

— Джюзюк, джюзюк... — деди.

— Инджинуюм болса, сёлеширим келмейди, алай болса
да, ушата эсегиз, бу адетими бузайым, — деб, не ючюн эсе
да къолунда да замша къолкъабын теше, къошду. Ол за-
манда мен (экинчи тиширыу мен эдим) аны бармагъында
ийнлген алтындан джюзюкю эследим. «къолу пианнода со-
гъуучуну къолуна ушайды» деб кеси кесиме да чертдим.

...Джайгъы чегет кесини джырлары бла бутакъ, къанат
тауушу бла, сууларыны шоркъулдагъанлары бла, гокка
хансларыны ойнагъанлары бла — неси бла да джашнайды.
Арнулукъ да, байлыкъ да, насыб да — бары былайды. Бол-

са болсун, неден да насыб — былайда экинин бирге болганларыды. Бу экиниден насыблы — дюн-дуняда киши джокду. Кзуанчлары ичлерине сыйынмай, сабийлеча ойнайдыла, чабадыла, джортадыла, кюн да, ала бла бугуунчакь ойнаганча, бир тереклеге ташаяды, бир да аланы орталарындан, тилни чыгырыб кез кысханча, кырайды.

Сюймеклигини насыбы Ариузатны теллендиреди: акь кыайн терекни эки кюлу бла да кучакылай, кюйюб барган джаягыын анга салды, ол сагыат Аубекир джетиб аны ба эте, дуняда не ару сёз бар эсе, барын анга айтды. Шоркзулдаб барган суучукьну джанында джашил хансха олтурдула: «Сен мени джанымса, джашауумса» дей, Аубекир юй бийчесини узун кыара кирпиклерчи, исси джаякыларын ба этеди, бал бетли узун чачын сылайды. Ариузат эрини эки джаягына кюлларын сала, аны тум кыара кезлерин ийнакылай:

— Джаным, мен сени кыалай бек сюеме! Биз асыры насыблыдан насыбыбызга кыоркыама,— деб, Аубекирни башын кучакылады.

Селешмей биразны турдула.

Тегерекде да хар не шум болду, заман да тохтаб, бу экисине сюйюнюб кыараганча, алайды.

Ариузат башын Аубекирни тобукыларына салыб, кыалкыуга кетди, алай а бир кесекден джаягына бир сууукь зат джетиб уянды да, «Аубекирни джюзюгю шойду» дей, аны кюлун алыб кесини кюлуну кыатына салды: экинин да сансыз бармакыларында ийилген алтын джюзюкклери джылтырайдыла.

— Экибизден насыблы болурму?!— дей, биягынылай бири бирин ийнакыладыла.

— Сюйген адамын ушпа этну насыб тюлмюдю ахыры, бизде уа нек эсе да «уппа» деген сёзню айтырга да уялган этедиле, мен ол сёзню кычырыб айтырым келеди, деди Ариузат.

— Джаным, аны юсюнден кычырыу аман-иги эсе да билмейме, мен билген — ма бизнича сюймеклик болмаса, джашау — джашау болмагыаныды,— деди Аубекир.

— Насыбын тышына айтмай ичинде тутхан кыыйнды, бизде уа, мен айтханча, «сюймеклик» — деселе, бир аман затны айтханча, кыоркыуб айтадыла.

— Мени суймеклигим, мени джазыуум сепсе! Кертти суймекликден таза мен дуняда джукъ билмейме, аны тамам джаны-къаны бла сезгенден насыблыны да билмейме. Къалай сюеме мен сени!

Джюзюкю къолла энтда бири бирин табдыла.

— Юйленген заманда бир-бири къолуна джюзюк садыу адетни, билесиме, къайдан чыкъгъанын?

— Айтсанг, билirme, джаным.

— Бурунгу римлиле юйленгенлей, нохларын темир сынджыр бла бир джерге байлагъандыла, ол адет эрине бой бермекликни кёргюзгенлиги болгъанды.

— О, кёзюнге кёргюзчю мени, аллай сынджыргъа байланыб! Мен алай байланыб, сен да менден кесинге суймеклик излеб, суймекликни орнуна уа — кёрюб болмау!

— Тынгыла андан ары. Эркишиле кеслерин зор бла суйдюралмазлыкъларын ангылай башлагъанларында, темир сынджырны къюуб, джез сынджыр бла байлай башлагъандыла.

— Ариу болса да, сынджыр!

— Хо. Бу сынджыр да халны тюрлендирмегенинде, аны къюуб, къолуна темир джюзюк сала тебрегендиле. Темир джюзюкден багъыр джюзюкге, андан кюмюшге, эм артында уа ма бу, бизникилеча, алтын джюзюкге кёчгендиле, — деб, Ариузатны къолун алыб, талай кере уппа этди.

— Сен бла мен а ёмюрге джюзюкленгенбиз, — деди Ариузат.

— Байланганбыз дегенни орнуна, тейри, иги сёз табдынг.

Чегетде ингирге дери айланыб, бир-бирине тюбеген кюлерини байрамын къуру экиси ма бюгюнча хар джыл сайын былайда ашыра туругъа деб юйлерине кетдиле. Была бир юй болгъанлы бюгюн биринчи джыллары толады.

— Къалай ариу джарашадыла бир-бирине! — демей быланы кёрюб киши да оза болмаз.

Кеслери да сезедиле ариу джарашханларын. Иште сыйлары да уллуду — аны да не ючюн болгъанын кеслери биледиле: уллу суймеклик ишге, джашаугъа да уллу къаруу береди.

Аубекир, кечени узуну къыйын математика формулала

бла кюреше, олтурады. Аллап кечелени бир-биринде Ариузат орундан кьобуб келиб, аны бойнундан кыса:

— Джапым, мен сени математикангы суймейме, аны амалтын сени сакъларгъа керек болама,— деученди.

Ариузатны кьучагъына джыя, «кесини математикасын» унутуб, ол:

— Сени вино этиуню юсюнден инженер болгъанынг а башыма, сени чексиз сюерге болушады,— деб столундан жанлаучанды.

* * *

Юйленген кюнлерини байрамын кьуру экиси «кеслерини чегетде», «кеслерини» эмен терекни тубюнде юч джылны байрамладыла. Джашау былагъа насыб бла ётуб барады. Суймекликден, ишден бош замапларында театр гъа, кино гъа барадыла, суугъа барыб, къаныкъ бла джюзедиле, тенглер-ри-шохлары бла олтурадыла, музыка гъа тынгылайдыла, бир-бирде уа «сабийчигъбиз болса да боллукъ эди» дейдиле, алай а кеслери сабийлеча болгъанлары себебли, анга да ашыкъмайдыла.

Фильмде ариу артист тиширыуну кёрсе, Ариузатха:

— Сен андан ариуса! — деб, суймеклиги теренден терен болуб баргъан эри кьулагъына шыбырдай, кьолун кьолуна алады. Сценада насыблы адамланы кёрюб:

— Биз аладан да насыблыбыз,— деб шыбырдай, Ариузат джаягъын эрини джаягъына джетдиреди.

Ала бирге джашагъанлы тёртюнчю джыллары башланды. Аны ал кюнюнде Ариузат ишден келиб, терезе джанында олтуруб Аубекирни сакълайды. Кёк кюкюреди. Кёкню эки джаргъанча, элия джашнады. Ариузат, терезеден жанлаб, элиядан кьоркъа, табджаннга олтуруб, иги кесекни турду. Кёзю бармагъында джюзюкге илинди. Кьоркъгъанын сёл этиб, джюрегин басдырыгъа излегенча, джюзюгюн джаягъына джетдирди: джюзюк суукъду...

Юйню ччи ауангы болду. Ариузат бираз джюрюдю эсе да суукъсураб, дарий халатыны тышындан Аубекирни туюкю курткасын къаблады. Джюрюй туруб, къабыргъада эрини суратына кёзю джетди; суратда аны джассы алтын джюзюгю къара кёрюнеди, кеси да асыры ауурдан бармагъын асыры ингичге этгенча алайды.

Тамблагъы байрамларына хар нени хазырлай башлады: Аубекир сюйген винодан бир шпша, кесине «Помид» деген болгар винодан бир шпша, ашарыкъдан не азы бла он адам-гъа болурча бир зат хазырлады. Андан сора, ингир шхууур бишириб, хар замандача ашыгъа, Аубекирни сакълайды.

Бираздан Аубекир ишден келди. Ариузат, джюреги ашыкъ тебе, адетича, аны уппа этерин сакълайды, алай а Аубекир, тешиниб, ауузундан сёз да чыгъармагъанлай, акъырын кабинетине кирди. «Аурубму келеди?!» деб, джюрегин кьоркъуу ала, Ариузат, ызындан джетиб, эрлай башын кесине буруб, уппа этди: ол кёзюн анга кёлтиюрмедн, аны ийнакълагъанына джууаб этмедн, ауругъаны да джокъ эди...

Ариузатны джюреги тохтаб, бузлаб къалгъанча болду:

— Ишингде джукъ затмы болгъанды, джаным?

— Огъай.

— Да сора не болгъанды да?

— Джукъ да огъай...

Бу кёзюуде къолджаулугъу бла хурджунундан бир зат тыкъырдаб полгъа тюшдю.

Ариузат Аубекирни бармагъында туруучу джюзюгю болгъанын эслеп, акъ учхунча болду...

Энди олтургъан джеринден къобуб, аякъларын ёрге кючден ала, Ариузат, ауузундан бир сёз да чыгъаралмай, башха комнатха кетди. Бир кесекни ичинде насыбсыз болуб къалыб, бююлюб, табджаннга джетиб, анда олтуруб, башын къоллары бла къысды...

Ол джерге тёнгереп тюшген джюзюк, Аубекирни джюзюгю чырмалыб тургъан гитче джыланчыкъча кёрюндю, алай а ма, ол уллудан уллу ёсе, удав болуб, Аубекирни табджаныны аллында Ариузатны анга бошламай, чулгъаныб тургъанча алай кёрюнюб, санлары титиреди. Къолларын бетинден айыргъанында, алгъы бурун Аубекирни арну чындайла бла джумушакъ чарыкълы аякъларын, андан тобукъларына дерисин кёре баргъанлай, аны кёзюне къарамаз ючюн, бетин биягъынлай къоллары бла джабды. Аубекир бу джол анга ол алгъын келнучю аякълары бла келмедн, ол аякълары аны Ариузатха къанатлача келтириб, Аубекир аны ийнакълагъынчы сюелиб сакълаб туруучан эдиле...

— Мен ачык айтырга керекме,— деди Аубекир, ауазы кючден чыгъа,— меничала джашырыб кюрешедиле...

— Тилейме, къой, сени кёзлеринг, къолунгдан сыдыргъан джюзюгюнг нени да айтхандыла. Тилейме, меннге джукъ да айтма, мен, тюшюм-тюнюм эсе да, айырырга керекме,— деди Арнузат.

Аубекир, бираз сюелиб, ауур атлай, ызына чыкъды.

Ол да кесинде табджаннга олтуруб, башындан тутду...

Джаз чакъгъан чыммакъ алма терекча, джашнай, ышара, институтда кабинетге бир тиширыу кирди. Саламлашдыла. Шагърей болдула. Бу тиширыу да математикадан башха институтда окъутады. Мында шагърей устазларындан не зат эсе да бир китабла алырга киргенди. Бу тиширыу кабинетге киргенли Аубекир андан кёзлерин алалман къалгъанды. Джукъ билмей тургъанлай, бу не халды? Тиширыу ну уллу, джассыракъ акъ бетине къара чачы бир сейир джарашады. Ышаргъаны да, сёлешгени да бютеу тиширыу ланы барындан башхады, къысха сёз, бу тиширыу кёкден тюшгенча, Аубекирге алай кёрюнюб къалды. Аубекир энди аныкъыды, къуру аныкъыды! Арнузат а? Э-э, не Арнузатды ол, бу тиширыу джангыз бир къарамына дюн-дунияны да берликди!

Тиширыу бары бла саламлашыб, (Аубекирге да къолун берди!) кетди, ёмюрге кетди эсе да, ким биледи, Аубекирден а ол ёлгюнчю кетерик тюлдю, бир джары да кетеллик тюлдю!

Институтдан чыгъыб, Аубекир къалайгъа барырын да билмей къалды. Кеси да билмегенлей, къолунда джюзюгюнг тешиб, хурджуна атыб тура эди...

...Экеулен эки комнатда, эки табджанда. Башлары къоллары бла къысыб олтургъан экеулен...

«Бизни арабызгъа тюшюб къалгъан ким болду, ахыры?! Эртденбла, ишге кете туруб, Аубекир меники эди, бусагъатда уа ол менден бек узакъдады, не чабсанг да, джетеллик тюлсе. Не уа чабыб джетерге, зор бла кесинге къайтарырга керекмиди? Сюймекликни тилеб алырга джарамайды. Да сора мен къалай этейим да?»

Юйде чибин учхан да эштилликиди. Бнягъынлай эки комнатда экеулен, башларын къоллары бла къысыб, эки табджанда олтурадыла.

Ингир болду, тауладан эне, кече да тюшдю. Эки комнат-да лампа да джанмай, ауангыдыла. Ариузатны кезюне полгъа зынгырдаб тюшген биягъы джюзюк кёрюпеди, ол биягъынлай, чулгъаныб тургъан джыланча, арддан удавгъа ушады. Удав башын акъырын кёлтюре келиб, къарачай арбаны чархыча, мазаллы санын седирете, Аубекирни комнатыны босагъасындан башын къаратыб. Ариузат таба айланды. Ол джууукъдан джууукъ келеди, Ариузат да къалтырагъандан къалтырай, юсюн сууукъ тер басды. Ма, аллына келиб, башын кёлтюрюб, эрши кёзлерин Ариузатха джандырды, бусагъат юсюне мыллыгын атады...

Ариузат «ах!» деб ачы кычырыб, кыайры эсе да бир кёзкёрмезге ташайды...

Эс джыйгъанында, юй да лампадан джарыкъ болуб, Аубекир да орунну аякъ джанында олтуруб, башын эшигге ийиб тургъанын кёрдю, алай а къарамы аны къарамына чалышмаз ючюн, дагъыда киршиклерин джабды. Юйню спирт ийис алгъанды, спирт бла Ариузатны хончаларын ышыгъан болур, эшта.

Бусагъатда да Ариузатны башы сагъышдан толубду: Аубекирни джюреги башхагъа айланганына сёз джокъду, алай а кимге айланыб къалды, кыайда да къачан да экиси бирге джюрюгендиле, эрини кёзю бир башхагъа кёлтюрюлюб Ариузат билмейди, сора ким болду быланы араларына тюшюб къалгъан!? Не уа бу зат къалай болуб къалды?! Бир кёргенлей берибми кыойду джюреги башхагъа?! Етюрюкню, фитналыкъны билмеген Аубекир джашырыб турлукъ тюлдю, ким эсе да ол тиширыугъа кетерикди. Да сора мен ол затны къалай кёлтюрюме, аны башхагъа бериб, дунняда къалай джашарма?! Мен кыыйынлы, къалай болмагъан затланы сандырайма,—зор бламы сюйдюрлюкме кесими?! Юйден кетмесин ансы... Ах, къалай этейим, не этейим? Кыайгъы ачаргъамы? Алай а сени сюймегени ючюн адамгъа кыайгъы ачаргъа боламыды?! Акъылымдан шаша айлана болурмамы? Ах, ол джылан мени бойнуму буууб нек кыоймады?!

Ауур кёз къабакъларын кючден кёлтюрдю. Аубекир, киршик къакъмай, кыайры эсе да кезюн чыракъ ийиб олтуралды — Ариузатдан узакъдады. «Аны блады» деб кёлдуне келди Ариузатны. Аубекир къатыны эс джыйгъанын алкъын кёрмейди. Киши адамны ауазыча бир ауаз бла Ариузат:

— Меннге джукъ керек тюлдю, тынчай,— дегенинде, Аубекир илгенди.

Джукълаб туруб уяниганча болуб, Ариузатха къарады, сора джастыгын тюзетиб, акъырын кесини компатасына кетди.

Ариузат кечени сагъыш бла ашырыб барады... Аубекир студентди, хар кюн сайын, лекцияла бошалгъанлай, Ариузат окъугъан институтха, дунняны башында анга эм багъалы Ариузатха, гокка хансла алыб джетмей къалмайды. Ышаргъанын бузмай, кезюн айыралмай алай къарайды. Бу арну сюекли келбетли джаш барындан айырыб Ариузатны суйгенине Ариузат да къууанады. Стипендия алса, алгъан ачхасыны барына Ариузатха саугъа алыб келиучен эди, ардан инджиле да болур эди ачхасы бошалыб, инджилсе инджилсин, Ариузатча къыз къуру андан болмаса башхадан джукъ алмагъанына, ол болмаса, башхагъа къарамагъанына Аубекир да махтана эди...

Кечесин Аубекир да эсге тюшюрюле бла ашырыб барады, алай а нени тюшюрсюн: тюнене ол кѳрген тишируу айырыб Аубекирге къарамады, хар кимге да бирча къарай, бирча ышара сѳлешди. Акъ чепкени бар эди. Аубекир аны къайсы шахардан келгенин да билмей эди, не да болсун джангыз кѳргенлей джаны кириб, суймеклик ичин талаб тебреди...

Эртденбла Аубекир да, Ариузат да, ауузларындан сѳз чыгъармагъанлай, шхуур ашаб, ишлерине кетдиле. Ариузатны нѳгерлерин иште аны ѳмюрде былай кѳрмегендиле: ичлеринде къуру да насыб ойнаб туруучу ала кѳзлери джукълангандыла, алада бушууну учу-къыйыры джокъду, арну къымылдаучу санлары хыбылдыла, кечени узуну джукъламай чыкъгъаны кѳзлеринден белгиллиди. Соргъанига «бироз аурукъсуинганма» деб джууаб береди.

Юйленген кюнлерин экиси да кеслерине байрам этиб, джыл сайын алай ашырычуларын нѳгерлерин биледиле. Ариузат кеси да ол кюн кюнортагъа дери ишлеб кетиученди, бюгюн а кетер акъылы джокъду. Нѳгерлеринден бири Ариузатны эсине аны салгъанында:

— Алай шойду, бусагъат кетеме,— деди.

Юйге ууахтысыны аллына баргъанча барады. «Аубекир келиучю заманында келмесе, не этерме?»

Келди. Келиучю заманында келди. Бет, кьол чайкьады. Кюнорта шхуур сакьлай, табджаннга таянды.

Биягьынлай, сёз сёлешмегенлей, шхуур ашадыла. Андан сора Ариузатны тебрер акьылы болмагьанын кёрюб:—

— Чегетге барлыкь болурбуз? — деди Аубекир.

«Былай айтхан бла бирге, алгьын заманда он кере кьайтарлыкь эди «джаным» деб»,— деб эсине тюшюб, Ариузат кесин тыялмай джылай, башын джастыкьгьа атды.

Не айтыргьа, не этерге билмей, бу адамны бу халгьа тюшюргенни ючюн Аубекир кеси кесине дунияны кьуя суюледди. Да Аубекир бу кьыйынлыкьны излеб-кюсебми табды? Суюмеклик сезим анга кьараб-кьарагьынчы, кеси аллына келиб кьалгьанды, ол затны былай деб ангылатыргьа кимни кьолундан келликди?! Ариузатны халын Аубекир ангыламаймыды?! Ангылайды, алай а джюреги экисини араларына тюшген тиширыугьа берилгенди, ол себебден джюреги джашнайды, Аубекирден насыблы болмагьанча алайды, бир джаны бла уа...

Ийилиб, Ариузатны чачын сылады.

— Тур, барайыкь. джангур джаууб кьалмасын.

Ариузат башын джастыкьдан кёлтюрюб, энтда джылары кючден тыя:

— Керекмиди барыргьа, джаным, сен менден узакь кетгенсе сора? — деди.

Аубекир биягьынлай башын сылады:

— Керекди, мен юйден бир джары да кетмейме, бир тиширыу бла да джалгьашмагьанма, алай а джюрегими суюмеклигини башха тиширыу алгьанды, сени джаратама, аны суюеме,— деди.

— Алгьын мени джаратханынг бла суюгенинги эсинге тюшюрчю! Мени джаратыр ючюнмю кьаладыла, меннге кереге—сен мени, дунияны башында кьуру мени суюерингди! Эштемисе? Джангыз сен джангыз мени!

— Мен да сую эдим алгьынча болургьа, алай а не этешим, кечем-кюнум да Олду. Кьайыталсам ызыма, дыгала-сым олду.

— Кесинге зор этерге керек тюлдю бу затда, джаным Суюмеклик кюн чыкьгьанча чыгьыб, кюн батханча бата болур, эшта. Джашырыб, эки бетли, эки халлы болмагьанынг ючюн сау бол.

— Тур, барайыкъ, суймекликни алкъын басдырыб къоймайыкъ, бюгюн джокъ эсе да бизде суймеклик, аны туугъан кюнюн байрамлайыкъ, ёлген кюню къалай болса да. Тебре, мен машинаны чыгъарайым.

Кеслерини чегетге келиб, палатканы да къурдула, ашны-сууну да чыгъардыла. Аубекир къалай эсе да ичинден джашнайды. «Сени джашнатхан суймеклигингди» деб Ариузатны джюреги чанчды, кёзю уа джюзюгю тешилген бармагъына джетди. Аны эслеб Аубекир:

— Джюзюгюмю тешгенме. Джюрегим башхада бола турганлай, сен салган джюзюкню джюрютюрге меннге айбыды, сен а суйгеннингча эт,— деди.

— Мен муну ёмюрде да бармагъымдан аллыкъ тюлме, смюрюмде сенден башха бир эркишини да танырыкъ тюлме,— деди Ариузат.

Ариу халиси ючюн атасы кызын къалай уппа этерик эсе, Аубекир Ариузатны башын алай этди.

Чегетге келселе, ол неден да алгъын тегерекде ёсген гокка хансладан джыйыб, Ариузатха тутдуруучан эди, бу джол а джюрегин кимге берген эсе, эшта, аланы да ичинден анга узата тура болур...

* * *

Джылыуу, джарыгъы да болмай, быланы экисин да унукъдуруб турган бир джашау, кеслери кеслеринне чыгъарган джашау, юслерин басыб, тауусулургъа унамай барады. Аубекирни юйден кетчб къалыр акъылы джокъду, кетиб а кимге къайры кетерикди?! Бар. джокъ эсе да сансыз этиб турган адамы бла бирге кириб джашагъаны ючюн а кеси кесин терслейди. Былай джашау — алдауукъ джашауду, Аубекирни ёмюрю уа алдай билмейди. Да сора Аубекирни тынчлыгъын, юй насыбын, кеси да билмегенлей, бузуб кетген тиширугъа, (ол а юйдегили болгъанына не сёз барды!) не айтиргъа къолундан келликди да?! Да бир къауумла, джукъну да сен этмей. юйдеги чачадыла да? Мени анга суймеклигим а къалай эсе да дуняда джюрюмегенча бирди. Ариузат, анга дуняны къуюб. юйден къыстаса, къалай иги болдукъ эди,— Аубекир къысталыргъа тыйыншлыды.

Ариузат а «айырылайыкъ» деб бу сёзю ауузундан чыгъарыргъа къоркъгъанлай джашайды. Аубекирни кёрмец джашаргъа къолундан къалай келир?! Экисинде туууб ёлген сүймекликни джарыгъы бла джашаргъа нек болмайды?!

Ариулугъу бла, сейирлиги бла Аубекирни джесирге алыб къойгъан ол тиширыуну сураты Аубекирни кёзюнде мийикден мийикге ёсюб барады. Ма бусагъатда да Ариузат бла Аубекир «Маскарад» деген спектакльге къараб турадыла. Баш рольну ойнагъан ол ариу актриса алгъы бурун актриса эди, андан Аубекирни кёзюнде ол джюрегин ашаб туруучу тиширыу болуб, сценагъа мыллыгын атар халгъа кирди...

... «Кетди, энгда менден узакъгъа кетди. Бчягъы тиширыу экибизни ортабызгъа кирди. О, ким эсенг да, сени мен бир кёрюб болмау этеме!» — деб, санларын сууукъ тер баса, Ариузат сагъыш этеди.

Была экин ишлеген джерледе быланы алгъын бла эндин халларын тенглешире, сагъыш эте башладыла: месткомгъа, парткомгъа салыргъа керек болурму? Алай а экинден бири да тарыкъмайды.

Экинни олталарына кирген ол ючюнчю адам быланы бютеу джашауларын алыб, кетерге унамай, бирини джюрегин сүймекликден, экинчини джюрегин да бушуудан джандыра джашатады.

Аубекир адамны айыра, таний биледи, аны эстетика сезими да бек уллуду, дейди сагъыш эте Ариузат, ол себебден бош тиширыуну сюерик тюлдю, ким эсе да ол менден иги да ариу да болургъа керекди. Алай а Ариузатха аз кёзмю илинеди?!

Къабыргъа кюзюге къарады, тохта, андан Ариузатха къарагъан кимди? Ол ким эсе да Ариузат танымагъан тиширыуду: кёз тегереклери джыйырылгъандыла, джаякълары бир-бири ичине киргендиле, хончаларына чакъ чабханды: алгъынча тургъан джангыз сюегиди. «Кесим кетиб къалыргъа керекме, быланы орталарындан мен чыкъсам иги болур» деб кёлоне келсе, ол хар кюнде гокка ханслары бла чабыб келнучю, джарыкъ костюмлу ариу джаш кёзюне кёрюнюб къалады. Аубекирни кёзюне да кёрюне болур былдай сурат Алай а ол кёрюнгенлей, аны бла бирге ол бирси тиширыуну сураты да сюелиб къалады.

Былай бла эки джыл чакълы ётюб барады. Мындап ары созаргъа къарыу джокъду: излерге, барыргъа, табаргъа керекди. Аубекир былай айтханы ючюн, артха соза барады. Созаргъа уа сылтау кёбдю: бу керексиз суймеклиги заман кете баргъаны бла джюрегишден кетер деб, Аубекир бу затны сакълайды, аны тышында, сёз ючюн, Аубекир аны суйгенча, ол тиширыу да Аубекирни суйсе, эки юйдеги чачылады, ол себебден адам кесини сезимине кеси не болуб, оноу эте билирге керекди. Аубекир кесинде ол къарыуну излеб кюрешеди. Бир къауумла уа: «Джашаудан артха къалгъан консерватор! Суйдюнг эсе, кишиге да, неге да къарама да, джюрегиш излегенча эт!» дерикдиле. Ким биледи, ала тюз огъуна болурламы. Адам дуняда бир кере джашайды. Да мени юй бийчем Ариузат да дуняда бир кере джашайды, аны бушуу талаб барады да?! Да сора мен аны джазыкъсыннгандан алгъынча сюерге къолумдан къалай келсин?!

Эки джылны ичинде бу эки адамны джашауларына да джашау деб аталады, ол джашауну экиси да кючден-бутдан тартыб барадыла.

Бир джолда Аубекир:

— Мени джюрегим бурунча болуб, сеннге къайтса, бармагъымда джюзюгюмден билликсе, мен аны къуру ол заманда салыргъа боллукъма,— деди.

Ышаныу джылыта сакълагъан кёб да игиди Ариузатны бусагъат халындан эсе.

Сакълау башланды. Аубекир бет-къол джуууб, эртденбла столгъа олтурса, Ариузат, джюреги кызыу ура, аны бармагъына къарайды—джюзюк джокъду.

Бир кюн Аубекир ишден юйге къайтмады—была юйленгенли аллай зат болмагъанды. «Энди уа тамам да кетди», деди Ариузат кеси кесине. Къанлы джауу да тюшмесин ол кече Ариузат тюшген къайгъыгъа: тешиниб оруннга кирмедди, кёзюнден да джыламукъ тёкмеди, джылагъанны кёрюб болмайды, къыйынлыгъы ичин кюйдюрюб барады. Эртденбла уа кюзюден Ариузатха бир къарт къатын къарады.

«Анга» кетмей, бир хатагъа къалыб тура эсе уа, деген къайгъы башын алды. «Къалай этейним?» «Скорая помоща» телефон бла селешди: огъай, ары быллай тукъумлу адам тюшмегенди. Кёл басды. Алай а эм ачы—ючюпчю

вариант кёре эдим: «Анга» кетгенди. Да сора юйден айырылыб кетген адам айтмай къалай кетеди?!

Ким эсе да эшикни къонгурауун басды. Ариузат чабыб ачханында, эри бла институтда бирге ишлеген адам сюелиб тура эди. Ариузатха бир къагъытчыкъны узата-тюнене табдыралмагъаны ючюн кечмеклик тиледи. «Мен талай кюннге кетеме, къайгъы этмезинги тилейме. Сени юйде телефон бла изледим, табмадым, ол сеbebден къагъытчыкъ джазама», деб джазылгъанды. Кетиб къалмайды сора, «талай кюнден къайтырыкъды» дей, джюреги сёл бола, къагъытчыкъны ёшюнюне къысды.

Сюдню бегмин сакълагъанча, ол «талай» кюн алай къыйын озадыла. Аубекир «Анга» кетгенче Ариузат ишексизди.

Аубекир керти да ол тиширыу джашагъан шахарда, ол ишлеген институтну басхычлары бла, джюреги тыкырдай, ёрлеб барады.

— Лекциядан кёб турмай чыгъарыкъды,—деб джууаб этдиле.

Былайда олтуруб сакъларгъа тёзюмю джетмей, аны аллына къарай, коридоргъа чыкъды, Джюрюйдю, тютюн тартады; тютюн тартады, джюрюйдю. Чыкъды! Олду! Джаш джашчыкъча, Аубекир аны аллына чабханында, ол тиширыу не айтыргъа, къалай ангыларгъа билмей, джунчуду, алай болса да джашауунда джангыз бир кёрген бу адамына институтдан башха не халар сорлукъ эди—ары-бери бир-эки соруб, «да мен керекли зат бармыды?!» дей, заманы болмагъанын билдирди. Аны ычхындырыб къоймай, ариу дуня башы тюбюне боллукъ эсе да, Аубекир ичин айтыргъа, аны сёзюн эштирге амалсыз керекди. Ма, тамагъын да керексизге ариулаб, бети тюрлене, сёзюн башларгъа тебрегенлей, тиширыуну бойнуида тер сызны эслеб, тили тутулгъанча болду, Алтын сынджырчыгъы бла Ариузатны чыммакъ акъ бойну кёзюне кёрюндю. «Шахаргъа ишим болуб келген эдим да, саламлаша кетейим деб бурулгъанма» деб алай айта, бу тиширыу Аубекирни кёзюнде туруучу тиширыугъа ушамагъанын, ариу да болмагъанын эсгерди. Не да этиб былайдан дженгил джанлар къайгъылы болуб, аны бла саламлашыб чыкъды.

Институтдан тышына чыгъа, Аубекир, кесин кёрюб бёл-

май, дуняны кыя барады: телме, сокъурма! Башханы сюеме деб кеси кесими кыалай ийнандыргъанма, ахырсы?! Алай а сыйюб, ёлюб баргъан мен болмай ким эди да? Мен саякъ адам тюлме, юйдегимден башха кишини излемегенме. Бу тиширыу не кечеде, не кюнде кёзюмден кетмей туруб, джангыз кёргенлей джаныма-кыаныма да сингиб, сора бир такыйкыаны ичине джюрегимден кыораб кыалай кыалды?! Кёз туурамда кыалгъан аны бойнунда тер тамгъасыды. Джюрекми алдайды, огъесе акылымы алдайды? Кыайсына ийнангын? Эки джылны джаныма тынчлыкъ табмай, дуняны башында эм ариу тиширыу Ариузатны эки джылны джанын джарты этиб нек турдум?! Мени не терслигим барды?!

Кесине дуняны не кыуйса да, джюрегине рахатлыкъ келмейди. Таб, поездге олтургъандан сора да Ариузатха барыргъа бла бармазгъа билмей, башы тели болгъанды. Ариузат эрини кыайтханына, джюреги бла кыайтханына, кыууанырыш биледи, алай а аны эки джылны мындан алда Ариузат бла кеси ёмюрге кыарт боллукъ тюдюле деб акылы алай эди, энди уа бек ариу кёреди джетген халларын... Тели сыймеклик, сенсе алай этген! Не уа бу мен барыб келе тургъан тиширыу мени кёзюмде биягынлай гурса, не бола эди? Ол тер тамгъа кыышхыда кыайдан чыгыб кыалды?! Кесим да билмегенлей, кёлюмю чыгъаргъан ол болду.

Поезд шахаргъа джууукълаша баргъаны бла Аубекирни кыайгысы ёсенден ёсе барады: «Ариузатны сыймеклигине тыйышлымамы?» ...Тиширыу (ол Ариузат эди) меннге бу халарны айтыб, эрини кыайтмай тургъанын билдирди, чегетге уа, джыл сайын келиучю кюплери болмаса да, башын кечиндирирге чыкыгъанды.

Бу кёзюуде анда, нарат тереклени артындан, узун, таб сюекли, кыара пальтолу, пыжик бёркюлю бир эркиши кёрюндю. Ол мени негеримден кёз айырмай келеди, кёзюнде уа мен кыууанч бла кыоркыууча бир затны эследим. Ариузатны бети акъ учхунча болуб, бусагъат ауады деген халгъа кирди. Эркиши энди, джууукъ келиб, биягынлай, Ариузатдан кёзюм алмай, бир кыол кыабын тешиб, кыолу бла пальтосуну джагъасына узалды: сансыз бармагъында ийилген алтын джюзюк джылтырады.

ШЫЙЫХНЫ КЪАТЫНЫ

(Повестден бир кесек)

Посылка столда джатады. Аны акъ къумач тышында кызыл, кёк джазыула кёзге джепгил илинедиле. Посылканы джассы къабыргъасында базыкъ харифле бла СССР деб, тюбюрагъында да «Хасанланы Мухамматны кызы Ёлмесханнга» деб джазылгъанды. Тукъумуну тюбюнде уа элини аты — Сыйлы. Ийген адамны адресини орнуна юч кынгыр сыз кызаргъандан ары джукъ да айтылмайды.

Ёлмесхан къуру да джити кёрюочю кёзлерине ийнаналмай, кызыл харифлени да, кёк харифлени да, эджиклеб окъугъанча, эки айланыб окъуду. Посылканы джазыуларыны тюбюнде ол юч кынгыр сыздап къалгъан бары да бек ангылашынады. Сыйлыда энтда бир Ёлмесхан (атасы Мухаммат, тукъуму да Хасанладан болуб) чыгъыб къалмады эсе, посылка Ёлмесханнга келгенди.

Ёлмесхан да, бу почтагъа джыйырма беш джылны тамадалыкъ этиб тургъан Умар да, кюлюрюн кючден тыйыб туруучу телеграфист кызы Салимат да, почтальон Бекир да элде бир джангыз юй кёймай эсге тюшюрюб не кюрешдиле эселе да, Хасанладан да болуб, Мухамматны кызы да болуб, аты да Ёлмесхан болгъан былайдагъыдан башха киши табмадыла. Посылканы келгени ишексиз да ангады.

Да сора нек келгенди да Ёлмесханнга? Ёлмесхан билиб, аланы тыш къралда джууукълары огъай, танышлары да джокъду.

— Бизге андан посылка нерик адам джокъду, мен муну алырым да джокъду, — деб Ёлмесхан алай айтса да, аны ичин ачыб бир кёз джетдирирге уа суюдю.

Кесин бек уллу адамланы бирине санаучу Умар алтынча джылтырагъан кёзлюклерин араларындан ёрге кёлтюрюб, адамлагъа келген ачха къагъытланы джопнусун да бир джерден бир джерге салгъандан сора кёлюне келгенини айтды:

— Иги кыыз! Ким эсе да бу тыш къраллы адам сени координатларынгы джазгъаны себебли, биз, почтаны къуллукъчулары, бу келген затны сени къолунга бериб, алгъанынга да къол салдырыргъа борчлубуз. Джорукъ алайды. Тюзю, бу джорукъ бир бирде бузулгъан да этиученди... Кёб

болмай бизде бир джаш адамгъа (инструкцияны сакълар ючюн, атын айтмайма) посылка келген эди, посылка уа — онеки килограмм тартхан джангыз бир харбыз! Хиликке этиб ийгеннге санады да, джаш харбызны алыргъа ушамады. Ызына къайтарыучу къагъытны толтургъанында, биз да ызына ашырдыкъ. Да ма, иги къыз, заявленне джазсаңг, сени посылкангы да къайтарырбыз ызына

Умаргъа сголдан ийлиб тынгылаб тургъан Ёлмесхан «ашырыгъыз!» деб башын силкиб ёрге кёлтюргенлей, джукъа болан косынкасы тайыб кетиб, булутчукъча, Умар таба сылджырады. Аны да ата:

— Да кимге деб джазарыкъта да сора? — деди Ёлмесхан.

Умар посылканы джазыуларына энтда кёз джетдириб, имбашларын къымылдатхандан ары джукъ айталмады. Телеграфист къыз, кюллюгюн тыялмай, Умаргъа дженгил къараб, ишине айланды. Бекир да мазаллы сумкасыны бауун имбашына атыб, почтадан чыкъды. Ёлмесхан аны ызындан тебреб, сора мурукку этди. Ингичке агъач ручканы алыб посылканы къагъытын толтура башлады да, дагъыда эшик таба урунду. Алан бла юч кере кете башлаб, юч кере да къайытхандан сора, къагъытны толтуруб, посылканы алыб чыкъды. Эшикден кючден сыбдырыла. Ёлмесхан Салиматны пырхчырхын эштмеди, кёзлюклерини башында джамчылача къашларын тейюб, Салиматха хыныракъ къарагъан Умарны да кёрмеди.

Сабы болмагъан мазаллы ауур чемоданны кёлтюрюб джолгъа чыкъгъанмысыз? Атыб къояргъа да болмайды, тутар джери болмай да къыйнайды. Ёлмесхан аллай халда алыб барады. Бютёу эл Ёлмесхан бу посылканы алыб баргъанын ёрюр ючюн терезелеге къабланыб, арбазларындан чыгъыб, бурууланы, хуналаны джанларына тизилиб къарагъанча анга алай кёрюнеди.

Ёлмесхан арыб-талыб, джюгюн къонакъ юлеринде столгъа салды.

— Ташкентден биягъы анамы эгечинден туугъан ийген болур меннге, — деб, Абидат хотасына къолларын сюрте, стол таба келди.

— Огъай, анам. Тыш къралдан келгенди, кеси да нек келген эсе да, мени атым блады, — деди Ёлмесхан.

— Сеннгеми? Къайсы шахардан дединг?

— Белгили тюлдю не шахары, не къралы, ийген адамны адресини орнуна, ма, бу юч сыздан башха джукъ джокъду.

Абидат, столгъа таукел атлаб, посылканы тюбюн башына айландырыб, кызыл, кёк харифлени да эджиклеб окъуду, аны ары-бери да буруб, джанындан сюеди да:

— Бу сенге келген зат тюлдю,— деди.

— Бизни элде Хасанладан болгъан хар юйню эсинге тюшюр да, сора аты, атасыны аты, тукъуму менича болгъан таба эсенг, аriu джангы туугъан огъуна да болсун, бу ящикни ма бусагъат анга элтirme, — десе да, Елмесхан аны ичин кёрюрге уа сюеди. Ичин кёрмегенлей, бу «кюбюрню» ары бла бери кёлтюрюб айланыргъа ким разыды?!

Абидат олтуруб Хасанлары болгъан хар орамны, хар юйню эсине тюшюреди. Къагъытха джазылса, узун тизим боллукъ эди — къуру Хасанладан Сыйлыда кыркъ юй джашайды. Джети юйде Елмесхан атлы джети тиширьу барды, аталарыны атлары уа Мухаммат болмай, башха атладыла. Хасанладан Мухамматла да табылдыла, алай а аллах алагъа Елмесхан атлы кыыз бермегенди.

Анасыны бу тинтиую не бла бошаларын биле, кызы кесини комнатасына кетиб, юсюнде акъ «водолазкасын» тешиди, сора къолан халатчыгъын къаблаб, аны белибауун кыса, ызына, къонакъ юйге, къайтды — ашыгъыр джери джокъду, колхозда бюгюн этер ишин тындырыб бошагъанды.

Абидатны эринлери кымылдауу да, кёзюу-кёзюу бармакъларыны бюгуюу да тохтаб, беги тюрлене, кызына бурулуб:

— Джокъду...— деб, носылкагъа кёз джетдирди.

Посылка уа, мазаллы санларыны ауурлугъун столгъа салыб, чыммакъ акъ тешлю лайнерча джатады. Аллай лайнерни уа Абидат, фронтдан къайытыб ёлген эри ючюн пенсия алыргъа хар айны джыйырмасында сберкассагъа барса, плакатда кёрюченди.

Посылканы узунунда кенгинде да анга джабышдырылгъан тюрлю-тюрлю маркала бардыла, сургуч мухурла къараладыла, кызыл, кёк харифле ачыкъ таныладыла.

Абидат шиндиги бла бирге кызына бурулду.

— Ахыры, не бла толтургъан болурла муну? Не уа кимди сени къайгъынгы этген? Къуруб къалгъын сен огъесе, ма

анангдан джашыргъан затынг былай чыгъады да къалады...

Ёлмесханни бетине, джел келирни алты бла батхан кюнню бояууча, бояу чабды.

— Анам! Алай къалай айтаса? Мен кесиме къайгъыртырча адам алкъын джаратылмагъанды!— деб, олтургъан джеринден дженгил къобуб, ариу къолчугъу бла не ючюн эсе да посылканы къакъды. Алай къакътанлай, посылкада не зат эсе да зынгырдады. Кимден келгени да белгили болмагъан бу башсыз посылканы ичин кёрюрге излегенлери да сууб, быланы экисини да ачыулары ёсгенден ёсе барады.

Бираздан Абидат этажерканы юсюнде мазаллы къыбдыны алыб, посылканы тышын сёге башлады. Бу кёзюуде ханарны эшитиб, хоншулары да джетдиле. Кимде не болганын билирге дыгалас этну бир къауумгъа тынгы бермей джашатады.

Абидат посылканы башын къобаргъан заманда алты къауум кёз да анга кирик къакъмай къарайды: джаш кёзле, джашауну чекген къарт кёзле. Хар къарагъан а дуняны, дуняда болумну кесича кёреди.

Посылкадан биринчи болуб чыкыгъан алтын бояулу чачакълары бла джумушакъ одеял, андан сора — тамам модагъа кириб тургъан тёртгюлтабан туфлиле. Ол огъай, чындайланы да ушутмагъанды посылканы ийген адам: хар туфлини ичине бирер къауум ажур чындай сугъулубду. Джылны хар чагъына тыйыншлы бирер ич кийим гарнитур. Алты адамгъа кофе сервис, (зынгырдагъан ол болганды). Сервиз кийимлик къумачлагъа чырмалыбды. Қъумачлада джарыкъ бояулула, мутхузуракъ бояулула да бардыла — эшта, ала Ёлмесханга, анасына да деб салынган болурла. Ящикни чынг тюбюнде — бууунлукъ — алтынды дерге асыры ауурду, юсюнде багъалы ташлары уа бардыла.

Посылканы ичинден чыкыгъан хар зат къолдан къолгъа кёчюб баргъан кёзюуде Ёлмесхан да аны бир мюйюшюн кыймай къармайды, ол огъай, ич къумачын джыртыб да изледи — бир джангыз къагъыт кесек, бир джангыз сёз джазылгъан табмады.

Бу джыйылганла не кюрешиб да соруугъа джууаб табалмай бир-бири кёзлерине къарашдыла.

Биринчи болуб шошлукъну Ёлмесхан бузду:

— Не да айтыгъыз, бу бизники тюлдю, хар халысына дери да киши затды, -- деди.

— Сейир затны айтдынг, тоба, — деб, Абидат кесини алдында столда тургъан сют башы къуюучу аякъны алыб ардакъ салды. — Биз къарангы кече чыгъыб, биреуню тонабмы келдик да?! Урлаб алмагъанбыз! Сеничала туумай къалыкъла, сени атынг бла ийгендиле да?! Юйюне пашот басылыб къалсын ачар адамы болмай...

— Энди башладынг къаргъышларынгы! Марджа болгъа эди сени киши тыймаса! — деди хоншу къатын Айшат, алтын бояулу сервизге кезюн сюзе. — Сеннге хычын да ашатма, къаргъышларынгы барын да тек де да къой ансы. Посылканы алгъанса, энди сора неге къаргъайса да?!

— А къыз, къалай алмаз да сора? Быланы атлары бла келген шойду да? Кёресе, къаллай харифле бла джазылгъанды атлары! — деди башха къатын.

Къарт Даус къошулду:

— Къызчыкъ, Елмесхан, сен тюзсе. Капиталистле сени сыйынгы чекдюрюр ючюн джыйыб ийгендиле ма бу худжу харекетни. Къарау соктур болургъа керекди адам ма быллай къабханнга тюшер ючюн.

— Капиталистледен не къадар да кеслин, аймысына, аны ючюн биз ала джанлы боллугъубуз джокъду. Елмесхан бююн-бюгече чыгъады деб тургъан бир къыз, была анга джарамаймы къаллыкъдыла, — деди къарт Наны. — Ол дагъыда бир затла айта башлады, алай а аны халисин билген Даус джюенни къолуна джыйыб, сау джыйырма джылны ётюне джетиб тургъан затны адамладан да тартышмай текдю:

— Аллах, ма бу бошуна берк кийген бла мени джазыууму нек байладынг экен? Ахыры, бир тынгылагъыз, ма бу элни да, областны да, къралны да артында нек джюрюйдю?! — Даус солуун алды, чохун да бошлаб, баш несин да, былайдагъылары да кесини сёзлери бла сыбыртхылаб тебреди. — Ма мунучаны сёзюне тынгыларгъа къалай къолугъуздан келеди, ахыры? Совет власть ючюн къолуна шок алыб, уруш этмегенди — асыры джаш эди дейдиле, Гитлерге къаршчы да уруш этмегенди саулугъуну болумсузлугу ючюн баенкомат алмай къойгъанды, биринчи болуб колхозгъа киргенди деб, кулакка муну ёлтюрюрге чабмагъандыла, юйюне от салмагъандыла, ол активистлеге этгенлерича. Мен а, джанымла, ёмюрюм талпыгъанлай кетдим, баш ием аслан-къабланча къазауат этиб, ёлмезлей джаралы да болуб, мен да аны багъыб кюрешсем деб. Сау этмейми къоя-

рыкъ эдим мен, ахырсы? Сен а не, Абидат, Мухаммат сау заманда, эсимдеди, ол урушдан джангы келгенинде, праздникге сен анга овалты ауур джараны кёргюзюн оналты сантиметр лента ала тургъанынг бююнча эсимдеди... Мен а, мен?..

Къарт Даус джаулулгъун тешиб, тобукъларына салды.

— Кёресиз, муну уа къаллай зат болгъанын! Посылка къайдан келсени, ким ийгени къулагъыла да кирмейди, ачджалашгач турады дерикди мынга адам! Эки минг бла алтыджюз сом кассада сеники болуб джатмаймыды? Этчи мениге джууаб! Юйюнде харекети-хадеги тыкъ урулуб тургъан сен тюлмюсе, юйюнг къуруб тургъан? Ауузунгу тый, андан сора да айтырма мен санга бир затла! Уф, тер басды юсюю. Сен а не, Абидат, мени уа кёресе...

Джаулулгъун да къолуна алыб, эрине да ачылу къарай, Даус юйден чыкъды. Къалгъанла да аны ызындан къобдула. Ауузундан бир сёз да чыгъармагъанлай, къарт Наны да ызларындан акъырын тёнгереди.

— «Сен а не, Абидат». Эй Даус, башсыз тиширымума мен а! Мени джауум да башсыз болсун, — дей, Абидат тегюлюб тургъан харекетге кёз джетдирди: кюн таякъла терезеден юсюне тюшюб, аны джылтыратадыла.

Абидат шиндикде тебджилдей келиб, сора эринлери къалтырай айтды:

—...Бернелик ийгендиле. Бизни джарлыгъа санаб этилген ишди бу. Муну ийген ким эсе да, юйю кюл болуб, ашаргъа харам тонгуз этден башха джукъ табмай къалсын. Аллах джанын дженгил алыб, сыйрат кюн а джан салыргъа унутуб къойсун. Чыгыр башына къаб-къара къара къан къуюлсун....

— Болду, анам, сени къаргъышларынгдан озуб къулагъым башха сёз ангыламайды.

— Башынг терлесе, суукъ суу бла суусутургъа боллукъду, джюрегинг кюйсе уа, не бла сорушдургъун?! Аны ауузунда джангыз бир тиши къалыб, ол да ирин этиб, ауузу ириден толсун! Аны...

— Бир тохта, анам! Къаргъайса, силдейсе, кимни къаргъагъанынгы уа билмейсе. Ахыры, не тукъум почтады ол?

— Умарны почтасымы?

— Хо, бир да. Алада, ма ол «эркин» джашаулу къраллада. Бу тукъум «кисбюрню» почтагъа аладыла да ким ийгенин,

аны адресин джаздырмайдыла. Бизни Умаргъа этдиртирик болгъа эдинг алай.

Аш юйде къууурула тургъан сохан кюйюб баргъанын эшитиб, Абидат анга чабды. Анда, Абидатны Хасанланы ичлеринден айырыб, аны къызына бу посылканы ийгенни къаргъагъан тауушун къысылыб тургъан эшикле да тыялмай эшитдиредиле.

Бу болумгъа юйлю оноу этер ючюн, Абидат ингирде джашы Заурбек бла келини Анисатны чакъырды. Келини юйге кирир кирмез харакетге мыллыгын атды. Хар къумачны ача да алгъын кесине, экинчи къайын анасына ёлчелей барады. Ол аз эсин да тас этиб къойду дейме.

— Анам, ма бери къарачы, бу къумачдан сеннге алаMAT чепкен боллукъду, къалгъан да этерикди,—дей, тамам джангы сенокосилка кибик чыкъырдайды.— Ёлмесхан, къызчыкъ, мен районда бир портной билеме да, о, ол аллай мастерди, айтыргъа, художникди, алай а ол кимге да тигиб бармайды, ма не дей эдиле, нумен... ма менкулатуралагъа тигеди. Бизни къумачладан ол бир затла этеди, бир затла! Бу къумачладан а — дыды, дыды, ма былай сёлеше тургъан кийимле тигерикди, ол заманда сора, бизни Ёлмесханны киногъа ал да къой! Суу сурат!

Заурбек, анасы бла сёлеше, къатыныны сёзлерин да эшитиб: «Муну бысдырладан сора башында ёмюрю бир къайгъысы болмагъанды. Мен да терсме бу затда, анга кийим алгъандан сора ишим джокъду сора», — деб кёлуне келеди.

— Болду, бир къой орунларында бу къумачланы, — деди Заурбек къатынына, алай а Анисат, сау кюнню керогазны джанында кюрешгенча, къыб-къызыл къызарыб, харакетни бирин ала, бирин сала, къазауатдады.

— О, ма, тамам тенгиз сууча кёгериб, мен сюйюучю къумач! Бу уа, бу! Рица кёлню бояууча! Кёзлеринги алдайдыла, ахырсы! Бу чепкенлени тигилгенлери уа?! Тамам меннге деб тигилгенча алайдыла... алай а меннге бир джугъу да керек тюлдю, джарлы. Къызчыкъгъа къалсынла, кесин да кёб турмай берлик болурбуз, эшта... Бизни джашлыгъыбыз а кетди, къызчыкъды джюрегибизни къууандыргъан. Бери къарагъыз, къалай ариу къыйылгъанды! Белинден башланыб, ёрге кетиб къалады. Бу уа не затды, ма бу? О-о, бууунлукъ! Ахыры, асыры сейирсингенден адам акъылындан шашыб къаллыкъды.

мен суйюучю бууунлукъладан: сынджырчыгы — билеучюгю, билеучюгю — сынджырчыгы. Къалай ариу ишленгенди!

Олтургъанланы бир джангызы да анга бурулуб къарамай, сагъышдадыла.

—...Сорургъа, билирге керек эди быллай иште къалай этерге кереклисин, сени эгечинг а почтагъа атылыб кетгенди да, бу «кюбюрчекни» алгъанды да келгенди. Муну ийгенни уа эки къолу...

Заурбек волейбол тобну тутаргъа узатханча, къолларын анасы таба узатыб, аны тыйды: къаргъаб тебресе, тохтарыкъ толдю.

— Сабыр, анам, сабыр! Ючюнчю скоростну къурма!

Анасыны халисин Заурбек ариу биледи: Абидатха къаргъамакълукъ — ичинде къайнаб тургъан затын чёкдюрююдю, хар къаргъыш айтханы сайын пары аз бола да соруша барарды. Ол къаргъыш айтмагъан Заурбек бла аны джашчыгы Элдарды, аладан къалгъаннга уа не чынына, не джылына къарамай, къаргъышны силдеб иеди.

— Елмесханна не терслиги барды, анам. Посылка тыш къралдан келгенди, къралны почталары бла ётдюрюб келиб. кимге ийилген эсе, анга бергендиле. Бу зат бары да тыйыншылысчады. Ёзге, бу ящик келгени бла бирге бизни юйге....

— Бедиш киргенди.— деди Елмесхан.

— Тюздю. Иш табмай, аш табмай атылыб тургъан адамлагъа зекят тутдургъанча болгъанды. Биз ёмюрде къолубузну кишиге узатмагъанбыз, садакъа сакъламагъанбыз. Муну ийген атын джашырыб къойгъаны уа бизни бютюн да энишге тюшюрююдю. Бизни алай джухамы санайды, къайдан, кимден, не ючюн келгенин да билмегенлей, бу бош джылтырауукълагъа кесибизни атыб къоярчамы кёргенди?!

— Ахыры, бир чепкенден чыгъыб, бирине кире нек тура-са?! — деб Абидат келинине къыджырады. — Елмесхан. джынчы ары, джууумчусу джыйыллыкъны. Аны джатхан къабыры таш болсун, аллах! Тюбю джити таш, юсю ауур таш! Мени атым джассы артында айтылсын, мен бу затланы бирин сизни юсюгюзге салсам!

Абидат къобуб, эски хотасына къолларын сюрте, эшик юсюнден ызына айланыб айтды:

— Билинмей къалгъан таша зат болмайды. Къанатлы кесини уясын асырыб басдырыб кюрешгени бла билдириб

къояды кесин, эртде-кеч болса да ачылыр бу да, бу бизге садакъа ийген ким эсе да. Мен ийнекни саууб киргинчи бу киши джерден келген абтолабканы мени кѣзюм кѣрмезча къоратыгъыз.

Къолунгда ишинг башында къайгъынгы чачады дейдиле. Къуру да алай болмагъанын Абидат бу джол ангылады.

Абидатны юренчек къоллары ийнекни эмчеклерин чайкъайдыла, къзыб тургъан джелнин сылайдыла, алай а башында къайгъысын не кесек да чачмайдыла.

— «Ахыры, бу худжу ящик мени сабийими башына пек тюшдю? Бююн-тамбла Солтан-Муратдан келечиле сакълаб тургъанлай, кѣремесе бу къайгъыны? Джаш да, юю да не айтырла бу затха?»— деб Абидат къайгъыдады.

— Ийнек да сауулуб бошалгъанды, къуйругъу мотоциклни тюбюнде къаллыкъ тюлкую кирмезча, тауукъ орунну эшиги да джабылгъанды. Энди уа арбазда не зат иш барды экен? Ичгери кириб, биягъы посылканы кѣрмез ючюн, таза сибирилиб тургъан арбазны энтда сибирирге Абидатны огъанын джокъю. Джокъ болуб къаллыкъ, аны ийген ким эсе да, шо кѣк юсюне тюшюб, аякъ тюбюнде джер да оюлуб къалсын аны!

Абидат челек бла сютню сууукъ сепчагъа салыб, сарай таба бурулду. Самырны аллында сууу бла аякыны эселеди. Иш табылды: джылы сууну тѣкдю да къуюдан суукъ суу чыгъарыб къуйду.

Кеч бет алгъанды. Заурбек бла къатыны кетерге деб юйден верандагъа чыкъдыла. Ол худжу посылканы юсюнден сѣз сагъынадыла деб къоркъгъандан Абидат алагъа:

— Барыгъыз бар, кеч этмегиз, сабийле да кеслери не эте болурла, мени ёмюрюм алагъа къалсын,— деб, ала сѣз да айтхынчы юйге кирди. Элдар кютю токълугъай къарт анасыны ызындан джумулду, юйлерине кетерге унамай, кече мында къалды.

Джатханлай огъуна джашчыкъ хурулдаб башлады, Абидат бла Ёлмесханнга уа джукъу бир да келмейди: къыз джастыгъын тюзете да ахсына, анасы да бир къабыргъасындан бирине айлана, тангига чыкъдыла.

Адетича, Абидат танг атмай къобуб, ийнек саууб, сюрюуге къошду. Ызына къайыга, илипинни джанында бир иги

кёк хансны эслеб, кьоламангылай бузоун алыб барыб алайда чалманны къазыгына тагъа тургъанлай, хоншусу Айшат да ол хансха бузоун чыгъарды. Аймысына, ханс эки бузоугъа да джетерикди.

— Кечени узуну тюшюмде сизни посылканы кёрюб чыкыгъанма, а къыз,— деди Айшат.— Къалай арну затла ийгендиле, бу джолгъа дери аллай затла кёрмеген эдим. Тюрлю-тюрлю джылтыраб, а къыз!

— Кесини джуртун сёкген — джуртсуз квалсын огъесе!

— Ма тебрдинг энди, кимди сора джуртун сёкген?!

— Сен!

— Сагыш этиб сёлеш, Абидат, мен ширпотребни юсюнден айтама, сен а джурт де да тур.

— Сенни юйюнгю, Айшат, тюкенден башхасы джокъду, юйюнгю ичинде хабджиюнг да ма ол от тюшюб кюерик, кюлюн джел тарарыкъ посылкада келген затладан осаллыгы джокъду.

— Сен меннге газетни ал статьясын неге окъуйса? Биз кесибиз да область газет бла бирге ара шахарыбызда басмагъа урулуб чыкыгъан эки газет алабыз. Радиогъа тынгылагъан, телевизоргъа къарагъан кюру сен тюлсе! Не къралда джашау къалай болгъанын бек арну билебиз. Капитализм аламатдымы дейме да мен? Алай а алада сатыб алыргъа адам эрлай огъуна мешина табыб кюя эсе, ма бизни эркиши бла мен «Волга» алыргъа кёзюу сакълаб тургъанлы беш джыл болду.

Къараууз бузоу къазыгыни чыгъарыб, Айшатха джууукъ барды да, сора сыртында салыныб тургъан хотя бауун тили бла ауузуна джыйды. Иесин ууакъ-ууакъ кесине тарта, бузоу хотя бауну чайнаб барады, Айшат а, сёзге кыызгъандан ызына атламла эте баргъанын да сезмейди.

— «Волганг» болмагъанлыкыгъа, аман джашайма деб айталлыкымыса? — деб Абидат аллына атлам этди.

— Бизни элде не «Волга», не «Жигули» алмазлыкы ким барды, ахыры? — деди Айшат, энтда артына атлам этиб.

— Билебиз, анда кваллай джандет болгъанын! Байны юч мешинасы бар эсе, джарлыны уа — фанер къангадан бир тыгъырыгы! Ол огъай бир къауум инглизчиле, патар хакъ тэлеmez ючюн, тереклени юслеринде джашайдыла. Заурбек окъуб айтханды меннге.

— Мен билгек бирди. — Лишат артына энгда атлам этди. — Андан посылка бизге киши да иймейди. Анкетада джазгъанларыча: «бизни тыш къраллада джууугъубуз — тегибиз да джокъду». Сизни уа...

Къайын ана 20-чы ёмюрге кёре тюл эсе...

Къабыны тамагъындан энерге унамай, Ариуджан къашыкъны столгъа акъырын салыб, терезеден къайры эсе да бир узакъгъа къарамын ийди. Анда, аш юйню терезесини тышында, къымылдагъан зат джокъду: мийнк темир кранла. ишлене тургъан юйлени къабыргъаларында адамла, чепкен сокъгъанча, тохтамай айланган джюк мешинала. Джер да бары къазылыбды.

Ариуджанны джарыкъ дуниягъа алтымыш джылдан аслам къарагъан кёзлери бу затны барын кёрмегенлей кёредиле, нек десенг, аны сагъышы мындан башхады, башха...

Столдан джанлады. Аякъларын ёрге кючден ала, аш юйден чыгъыб, залгъа кирди. Не ючюн эсе да, баш иеси бла кесини эргде юй ишлегенлери эсине тюшдю. Юй салырча бир джерчикни таш тюбюнден къазыб чыгъаргъан эдиле. Ала ташны арнулай баргъанлыкъгъа, джер дагъыда таш кюзлай келгенча, тауусулургъа унамай эди.

Энгда аш юйге кирди, табакъда шхууур сууугъанды. Джылытыргъа излемеди — тамагъына барлыкъ тюлдю. Бнягъы залгъа къайтыб, табжаннга кесини акъ тюб джабыуун джайыб таянды. Санлары талайдыла. Джашы не къадар айландырса да, эшта, врачла къартлыкъгъа буруу болаллыкъ болмазла. Къартлыкъ джетгинчи буту-къолу да таламаучусун Ариуджан бек ариу биледи. Аны аякълары аны элтмеген джер къалгъанмыды?! Бутлары, ма бу талаб, къоймагъан бутлары, бир джерде олтура билмей эдиле: не тойда чала эдиле, не бир кюнню ичинде юйде талай верстаны джюрюй эдиле, сау он джылны уа ийнек саудуругъа фермагъа джюрюютюб турдула, не дырын джыаргъа элте эдиле. Элде джыйылыугъа да эттиб турдула! Сау эл анга, Къасайланы

Ариуджанга, аз кьол кьакьмагъанды. Къартны кьабырына ва джетдиралмадыла, джетдириб да кьалай джетдирлик эдиле, киши джеринде джатыб тургъаннга...

Бютюн да ёлгенден сора уа Ариуджан тынгы деген затны не болгъанын билмегенди: иги ана болуу, атаны да орну толтуруу, джашны джарагъан джаш этну кыйын-тынч эсе да, аны Ариуджанга сорсунлачы! Школда джашын махтагъан заманларында ананы джюреги кьалай тукъум тебгенин да Ариуджанга сорсунлачы! Джашына институт кьагъыт бериб, ол тамам эркиши болуб юйуне кьайтханында, эл джыйылыб алгъышлау а? Аны юсюнден да Ариуджанга сорсунлачы!

Асырай, ёсдюре биле болур эди, эшта...

Ариуджан кьалкыды. Сан этмей заманны санай, башында сагъат тыкьырдайды. Ариуджанны алкын тюшмеген узун кирпичлери кёз кьабакъларын джабхандыла, къара кашемир джаулугъу кьашларына тюшгенди. Ууакъ сызлы огъурлу бетине кьаш уруб, бироз кьызаргъанды. Аны бет тюрсююнде хар пени да кечгенча бир зат танылады. Къалам бла тартылгъанча, кёксюлдум кьан тамырларында къаны, алтмыш джылны джюрюй-джюрюй, арыгъанча, акъырын барады.

Ариуджан, адам уятханча, уяныб, табджанда олгурду: уланындан туугъанчык келиб бойнундан кьучакълагъанча болса да, гёгерегинде киши джокъ—биягъы сагъат биягъылай тыкьырдайды.

Къайда болмагъан зат кёзюне кёрюнеди да кьалады. «Къолланы кююннга салыб чёгюб турсанг, шашыб да кетерсе». Уланындан туугъанчык биргесине болса, анга къарарык эди, аны кьолундан тутуб, эшикте айланчык эди. Джашчыкыны да алыб элге барыргъа кьалай талпыу этеди Ариуджан! Хоншусуна, тийресине кёргюзюб: «Ма, Асхатны джашы Джон, кёремсиз, атасына кьалай бек ушайды, союб кьаблагъанча!» дерик эди. Гитчеликден да бирге өсген Ариуджанны Даум тенги аман кючлю кьууаннык эди, алай а соргъан да этерик эди: «Ахырсы, джашчыкыны аты не зат атды, Ресейде атла бошалыбмы кьалгъандыла мынга джетмей? Мен Джамбот дерикме хопалайчыкьгъа!» дерик эди, айтханыча да этерик эди. Джашчыкыны анасы ол атны джаратханын Даум кьайдан билсин! Да, аймыса, аты алай болгъанлыкьгъа, джашчык аны ючюн тыш кьраллымы боллукьду.

Ариуджан табджандан аякъларып энишге ийиб, кийиз уюкъларына сукъду—келини бу уюкъланы кёрюб болмайды, Ариуджан да аладан башханы джараталмайды ансы.

Бир-эки ары бери барды. Биягъы Зат къабыргъада алтын рамка суугъа алынган рамканы ичинден къарайды къумачны юсюнде не эсе да бир бояула болмаса, джукъ да джокъду. Алгъаракъда уа бу раманы ичиндеги джашчыкъны атасы эди, башында бухар бёркю, чепкенинде кюмюш хазырлары бла. Асхат аны онгсумагъанын биледи Ариуджан, алаан а юн бийчесин асыры сюйгенден анга къаршчы бир сёз айталмазын да Ариуджан бек ариу биледи. Асхатны атасыны сураты Ариуджанда сакъланады, келини уа бу Затны былайгъа такъгъанлыкъгъа, бурулуб къарамайды.

Киши джерледен келген затланы келини быллай бир пек сюйгенин Ариуджан ангылаялмайды. Келин бир чарыкъ олтанни бир уллу багъа бериб кимден эсе да алыб келгенди: олтан не эсе да бир Монакодан ким эсе да бир иринин олтананыды дейдиле. Майна, келинини столунда турады, джашгы къонакъла келгенлей, махтапыб кёргюзюрюкдю. Тыс!

Аш юйге барыб кюбюрчюгюнден Асхатны атасыны джанджаулукъгъа чырмалыб тургъан суратын чыгъарды, бетин сылады суратны, кёзюн айырмагъанлай, биргесине биразны олтуруб, тышындан былай айтды:

— Джатхан джеринг мамукъ болсун, джарлы джан, бизге къайгъы болмай джат, небиз да игиди, джашчыкъ юйле ишлейди, ол сен бла мен ишлеген юйлеча тюлдюле. Джашчыкъны джашчыгъы да барды, тамам кесиди, союб къаблагъанча, аты къуджуруракъды бираз... Къайгъырмаз, небиз да игиди, сени Ариуджанынга бир джукъ да керек тюлдю. Къыйналгъаным, сени киши джерде джатханынг ючюндю, мен а къайда джатарыкъма, билмейме, туугъан элибизни топурагъы бизге топуракъ болмады...

Бираздан дагъыда бир суратны чыгъарды, анда Асхат бла джашчыкъ, орталарында да—келин. «Юй тамада ортада болургъа керек эди» деб кёлуне келди Ариуджанны, алай а дагъыда «къайгъырмаз, кеслерн биледиле не этгенлерин» деб тышындан айтды.

Суратда алгъы бурун джашчыкъны, андан сора Асхатны ба этди да келинин да эте тебрес тохтады, алай болса да аны мангылайыша да эрин джетдириб ба этди:

— Аймыса, мени туудугъуму анасыды, аны мени къаты-ма бошламаса да, анасыды, мен аны асырай, ёсдюре биллик да болмазем.

Ариуджан бу суратны да кюбюрчюкге салыб, биягъынлай аякъларын ёрге кючден ала, юйде джюрюйдю, алай а юйню узуну, кенги да бир да бир дженгил бошалыб къалады. Къоллары да къалай эсе да бир артыкъ кёрюнедиле—не кесине, не да башхагъа керек болмагъанча. Лтыб а къайры атарыкъса аланы, туугъан кюнюнгден башлаб санга берилгендиле сора! Ариуджанга да къалгъанга да билген затларын аямагъандыла сора!

Ариуджан, шхууруну джылытыб, бир-эки ауузланды да, сора сауутланы чайкъаб, джанджаулукъ бла сюртюб, шкафа салды.

Кюбюрчюкню энтда ачды: аны бир мюйюшюнде таза кийимлери турадыла, биринде— джууулургъа керекли кийимлери, дагъыда бир мюйюшюнде уа—саргъалгъан суратла, военкоматдан Солтанга келген повестка, аны ёлген къагъыты, Ариуджанны кесини трудовой книжкасы, эски заемну облигациялары, не эсе да бир налог къагъытлары, сберкнижкасы. Сберкнижканы уа элде юйюн сатханында аны багъасын Асхат къоймай салдыргъанды. Кюбюрчюкню төртюнчю мюйюшюнде—халысы, иннеси, оймагъы, къыбдысы, къолджаулукълары...

Къачан эсе да бир тоб-толу юйю энди бу кюбюрчюкге сыйыныб къалгъанды, кюбюрчюк да Асхатны шахарда уллу квартирини аш юйюню мюйюшюнде кесине орунчукъ табханды. Бу кюбюрчюкню Солтан кеси къолу бла этген эди, Ариуджан бла Солтанны рысхылары да андан башланган себебли, Ариуджан аны атыб къоялмайды.

Узун дженглери бла келегин, чындайларын чыгъарыб чайкъай башлады. Энишге ийилген сайып бели чанчады, кёзлери къарангы кёреди—къартлыкъ, не амалынг барды, амал джокъду. Асхат келгинчи уа чайкъаб атаргъа керекди. Эскилени чыгъарыб эшикге джайыб, полда бир джангыз суу тамчы къоймай сюртдю, сора, арыб, биягъы табджанга таянды. Сагъат биягъынлай заманы санайды.

Къайсы эсе да эшикни ачды. «Къайсыды экен бююн алгъа келген?» Ёрге кёлтюрюлюб къарагъанында, туудукъчугъун кёрюб, бети джарыды, ол а, чабыб келиб, къарт анасы

ны бойцундан кѳучакѳлады. Анда, ал юйде, кѳайсы эсе да джашчыкѳ бла келген тешииб киргинчи, Ариуджан джашчыкѳны бауруна кысыб, джуту-джуту ба этеди, залгѳа эшик ачылгѳанлай а, эрлей аллын кѳабыргѳагѳа буруб ,джатды, джашчыкѳ а аны кесине буруб кюрешеди.

— Тынчайма кѳой кѳарт анангы.

Бу Асхатны тауушуду. Ариуджан, аны эшитгенлей, ызына бурулуб, биягѳынлай джашчыкѳны кѳучакѳлады. Асхат да анасыны кѳатына олтурду. Бу кѳзюучюкде бу ючюсюнден насыблы дуняда ким боллукѳ эди!

Джашчыкѳ хурджунчугѳундан бир конфетни ыгѳарыб аммасына берди: ол конфетлерин ашаб, эм ариу тѳлѳыны уа кѳарт анасына келтиргенди.

Бусагѳатда бу ючюсюнден насыблы киши джокѳду. Гитче джашчыкѳ заманында атасы Асхатха чалкычыкѳ сатыб алгѳан эди. Аны бла атасына нѳгер болуб чалкы чаба тургѳанлай, анасы кюнортада кюнорта азыкѳ алыб келди. Анасыны бусагѳатда бетинде кѳууанчын Асхат ол кюннге шатды.

— Ач болгѳан болурсуз, джанымла,—деб Ариуджан, аякѳларын кѳзюу-кѳзюу табджандан полгѳа ийиб, алагѳа шхууур салыр акѳылгѳа кирди да, сора не зат эсине тюшдю, кѳайдам, халы мутхуз болду,—келининден эркинсизлик аллай затла кѳымылдатыргѳа болмагѳанын биледи, кеси этнучюсоча, джауда бишген хычынла этиб, бу эки баласына ашатыргѳа уа кѳалай бек сюе эди!

Аны орнуна уа кеси кесине, мурулдагѳанча, акѳырын айтды:

— Келин энди джете болур, сизге шхууур салыр, мен а мындача шхууур эгеми билеме хо, элдеча болмаса.

— О, аням, сеннча бир адам да билмейди ашарыкѳ эте, алай а сен тынчайыргѳа керексе, келининг да алай айтады,—деди Асхат.

Ариуджанны кесинден иги аны келинин киши да билмейди, Асхат да ичлеринде болуб. Келинини акѳылы бла Ариуджан тыджы ийис эте тургѳан элчиди. Келген кюнюнден башлаб да Ариуджанны кѳрюб болмайды, ол огѳай, джашы бла туудугѳуна сѳлешсе да, зарланганча бир тюрлюле этеди.

Ариуджан а нени да этерик эди юйде, не бла да болушуркѳ эди келинине, кѳоллары джумуш кюсеб турадыла, алай а кѳолу тийген затны барындан джийиргеннгенча ары-бери

шууулдатыб тебрегенинде, Ариуджан энди джукъгъа тиерге кьоркъады. Ариуджан «культурный» тюлдю, «деревняды», бу сёзлени магъанасын кёб болмай ангылагъанды кеси да, ансы келини аланы бирин быргъаса, не зат болгъанын да билмей къараучан эди Ариуджан. Сейири неди десенг, келини кеси да элденди, да сора эл мынга былай «некультурна» кёрюнюб нек къалды? Джарлы Асхат а анга ийнаныб турады, кертда анамы кыйнамаз ючюн джумушха узалтмайды деб. «Бир-бирине ийнаныб джашасынла ансы, мен къалай да турурма» деученди кеси кесине Ариуджан.

Кёб турмай келини келди. Эрлай табджаннга кёз джетдириб, къаш-баш туюб, не ючюн эсе да телефоннга мыллык атды.

— Але, Марго?

«Марго десе, Марнямгъа айтханлыгъыды» деди Ариуджан кеси кесине.

— Марго, приветик, Мерси, мадам. Бююн манга бир чепкенлик келтиргендиле да, аууз сууларынг келир. Парижде фабрика кеси огъуна сокъгъанды, хо, меннге алгъанды. О, мени дедим алаамат джашды, ачхасы болмаса, ёнкюч огъуна алады, меннге керек болса, меннге уа къуру да керек болгъанлай турады хар не да, билесе, моданы къуууб джегмеклик алай тынч болмагъанын. О, мен бу чепкенни кийиб чыкъсам, бирле артларына ауарыкъдыла. Хо. Огъай, Приветик!

Трубкины орнуна салыб, газет окъуй тургъан Асхатха бурулду:

— Маргону джюреги джарылсын деб звонить этеме. Сени джукъ билмей тургъанлай, къууандырыр ючюн, сеннге сормагъанлай алыб келеме бу къумачны, Франциядан келген къумачды, меннге табхандыла ансы, кимге да табылыб бармайды быллай, сени уа ачха табарынг къалгъанды, табаллыкъ тюл эсенг, мен иште тамадама ычхындырсам, эрлей...

— Болду! Джал алгъынчы сакъларыкъ болур,— деб Асхат ёрге къобуб джюрюй башлады. Къатыны кесини бёлюмне кириб, андан:

— Джо-он! Келчи кесиме!— деб кычырды.

Джашчыкъ баргъанында:

— Альбомунгу алыб, олтуруб, сурат сал!— деб буюрду.

Аны ызы бла эрин чакъырды, ол киргенинде:

— Джанчыгъым, кюбетюбюмю тюймесин тешчин,— деб анга да буюрду.

Асхат аны тюймесин тешиб, имбашындап къакъды. Къатыны ызына да бурулмагъанлай;

— Джанчыгъым, Джонну амагъа бошлама, амма тынчайыргъа керекди,— деди.

— Къалай бошламам, котинка?

— Алай!— деб, барыб халатын къаблады.

Келини юде кезюуде Ариуджан, къалай эсе да бир тышкъраллы юдегиге тюшюб къалгъанча, алай болады, нек десенг, аны кесини туугъан тилинде селешген джокъду, орус тилде да чалдырадыла. «гудбай—жудбай», «чао-мао» дегенча бир затланы айтадыла, къарт къатын аланы магъаналарын къайдап билсин!

Келини залгъа чыкыгъынчы, Ариуджан табджандан кесини джабыуун алыб, кюбюрчюгоне салды, кеси да шиндикге олтуруб, ол биягъы къолларын къайры' атаргъа билмей турады.

Келини, юйню ичин джел этдире, ары бла бери джюзеди, бир джангыз кере да Ариуджан таба къарамайды, Асхат да къалайда эсе да биягъы газетлеге къабланганды, Джон а кинода болмаса кермеген ийнегини суратын салыргъа кюреше, дженгил-дженгил чабыб келиб, къарт анасына кергюзеди.

Ариуджан ийнекини юсюнден джашчыкыгъа не затла эсе да айтды, алай а мычымай джашчыкыны анасы къолундан тартыб, кесини белюмюне сюйреб кетди, аны айыра туруб, ауузу бла бир сёз да айтмай, бир тукъум бир хыны кезле бла къарт къатыннга имбашындап къарай кетди. Джашчыкы джылады бу зорлукыгъа, аны джылагъанына чыкыгъан Асхатны сорууна къатыны:

— Сурат салсын!— деб джууаб берди.

— Солума къой муну, артда да салыр сурат.

— Ананга тынчайыргъа къоймайды.

Къатынына джаны кириб джашагъан Асхат аны хар бир сёзюне да ийнаныб къалады, анасы уа келининден бир джангыз тарыкмайды.

Шхууур этиб, келини ашаргъа чакъырды. Ариуджан, къуру да этнучюсоча, бюгюн да олтурмады — эртде ашайламай, бираз турсам, къабарма деди.

Бери джангы келген заманында бирге олтуруучан эдиле. Бир джолда ашаб бошагъандан сора Ариуджан столда гырджын умурчукъланы барын ариу джыйыб, акъырын аузуна къуйду, олсагъатлай келинини джийиргеннгенин эслеп джунчуду, чачайды. Келини уа, шиндикни бир джары ыргъаб, ашаб да бошагъынчы къобуб кетди.

Ариуджан не этерге, кесин къайры атаргъа билмей, сын болду. Асхат а, къайсына не айтыргъа билмей, джунчуб, бирине да бир сёз айтмай къобду.

Экинчи кюн а Джон, къарт анасы этгенча, умурланы джыйыб аузуна къуйгъанында, анасы, аны джаякъларын къыздырыб, биягъынлай столдан чыгъыб кетди:

— Мени тэзюмюм бошалды, ахырсы, джыйырманчы ёмюрде быллай къайын ана не затды, ахырсы?! Юйюнге къснакъ келеди деб къоркъаса, бедиден толтурлукъду!

Ариуджан бу джол да бир джангыз сёз ангыламады, алай а келини аны юсюнден селешгенин сезиб, туудугъу бла кеси не эсе да бир уллу пелах затла эте джашагъанларын билди. Андан сора Ариуджан джашы бла келинини къычырыб селешгенлерин, джашчыкъны джылагъанын эшитди. Кеси да билмегенлей, бу юйдегиге къайгъы салгъанына асыры къыйналгъандан, не этерин билмей тентиреди. Къалай этейим? Не этсин адам?!

Андан бери сорууну Ариуджан кесине кюн сайын сорады, алай а не этерин ким айтсын къарт тиширугъа?

«Менде джаша, мени да джюрегим рахат боллукъду» деб къоймай келтирген Асхат болду. Хар ким да джаратхан джашы, ариу келини болгъанына, ала бир-бири бла ариу тургъанларына, хар нелери да джетишиб болгъанына Ариуджан къууаныб джашай эди. Ол огъай, Асхат къатыны айтханнга бой салгъанын да джарата эди Ариуджан,— Солтан, кеси айтхан болмаса, Ариуджанны бек сюе эсе да, ол айтханнга къарамаучусу Ариуджанны джюрегин азмы инджигенди?!

...Ариуджан энтда кеси къалды: тёрт джанында тёрт къабыргъа, ол биягъы сагъат да биягъынлай заманы санай.

Балконнга чыгъыб тёрт джанына къарады: кёзю джетген джерни бары мазаллы юйледен толуду. Къараууз къурт къатапа чепкенли ариу къатангы сюекли Ариуджан бираздан дагъыда ызына кирди. «Балкондан ызынга, залгъа, кир-

сенг, джашчыкыны атасыны огъурлу, гынтдылы кёзлери кёзюнге къараучен эдиле, энди уа...»

Ариуджан кесини джолунда биразны джюрюдю: зал, аш юй, балкон. Дагыда: балкон, аш юй, зал. Келини Ариуджандан джийиргенмесе, неллай бир джумуш этерик эди Ариуджан, кеси да эрикмей турлукъ эди, келинине да ауурлукъ джетерик тюл эди. Не амал, Ариуджан не зат этсе да, къалай этсе да, аты «деревняды», бу сёзюю магъанасын анга хоншусу айыртханды, джашчыкыны къатына бошламагъаны да, элде адетлеге юретиб къояды деб, аны ючюндю.

Къарт Ариуджанны башы сагъышдан толубду, сау джыл болады аны сагъышы къурумагъанлы.

Элде уа къалай иги джашай эди Ариуджан! Джашы бла туудукъчугъуна талпыгъаны къурумай эди ансы, бир тукъум бир затха инджиую джокъ эди. Кесини юю бар эди, аны ичинде кишиден да къоркъмай джюрюй эди, кеси джумушун къыйналмай эте эди. Клубда иги кино болгъанлай а, тенги Даумну джашы джетиб:

— Турчу, Ариуджан, тебре, киногъа барабыз,— дегенлей. Ариуджан, акъ тамгъачыкъла тюшген кёксюл чепкенин кийиб, кашемер джаулугъу бла алаша табанлы чурукълары да кийиб тебреб къалыучан эди. Сора тёртеулен болуб. ортагъа Ариуджанны, Даумну салыб, бир джанында Даумну джашы Юсуф, бир джанында да келини Марьям барыучан эдиле. Юсуф мешиналагъа тамадалыкъ этген инженерди. къатыны уа сабийлени школда орус тилге юретеди. Бек алапат джашай эди, эм алапат а не эди десенг, гитчеликден да бирге ёсген тенги Даум къатында эди. Экисини баш пелери да урушда бир джерде ёлгендиле.

Кечеди. Ариуджан къалкъыялмайды. Ариуджанны кюнлерин санаб тургъанча, бу сагъат да къоймайды къалкъыргъа. Озгъан кюнлерин санай болурму? Да алай эсе, сора алай аriu, бирча нек урады да?

Ариуджанны кюнлери, бир-бирин теблей, ашыгъыб алай ётгендиле. Алада Ариуджан тынгы не болгъанын билмегенлей джашагъанды: колхоз къурадыла, аны аякъ юсюне салдыла, колхозгъа эм алгъын киргенлени бири болгъаны ючюн, кулакка Солтанны джаралы этиб, аны аякъ юсюне салгъышчы да Ариуджан азмы къыйналгъанды. Бир-бири ызындан юч баласын да джерге кёмдю. Джангыз Асхатны

окъутуб адам этерге керек болду; андан уруш чыкъды — азымыды санар зат, ол сеbebден Ариуджанны джылларын сагъат бирча санамасын, алай тынч, алай бирча...

Ариуджан акъырын къобуб, джашчыкъ джатхан юй таба шыкъыртсыз кирди. Анда кечегн лампа джанады. Джашчыкъ, ёшончюгю ачылыб, бир къолчугъун да тышына атыб, къаты джукълаб турады. Къарт анасы къатына акъырын олтуруб, кёзюн джашчыкъдан алмай къарай, эринлери да дуняны башында эм ариу сёзлени шыбырдайдыла. Ийрилиб мангылайчыгъын ба этди. Дагъыда этди. Дагъыда. Джашчыкъ, кёзчюклерин ачамагъанлай, къолчугъу бла аммасыны бойнундан къучакълаб, кесине къысды. Ариуджан алгъын джашчыкъны къолчугъун бойнундан алыргъа уятама деб къоркъду, артда уа джашчыкъны джылыучугъу бютеу санларын джылытыб, кеси да аны бла къалкъыб къалды.

Ариуджан уянганында, танг иги огъуна джарыгъан эди. Акъырын къобуб, кесини табджанына кёчдю.

Бу кечеден тебреб Ариуджан джашчыкъгъа джюрююню башлады. Аны бютеу джашауу энди кечени сакълау болду. Алай а бу таша болум ачылды. Бир джолда джата туруб. Джон анасына:

— Энтда бир джастыкъ сал, мамочка,— деди.

— Неге керекди, вундеркиндик мой?

— Къарт анама.

— Фрау бабушка залда джатады.

— Джатмайды залда, мени бла джатады!

Муну эшитгенлей, къатыны Асхатха джанды.

— Джанчыгъым,— деди ол самаркъау халда,— мени нерваларым энди мындан ары тёзелмейдиле, юзюлюрге джетгендиле. Болду! Тёзгеним кёбдю. Сени анаг мени баламы воспитаниесине къатышады, сени ананг амалтын, мен кесимн юйюмде къонакъ чакъырыргъа базмайма,— дей, хар айтханы сайын бирер бармагъын бюге барады, бети уа асыры тюрленнгенден «шашамы айланады» деб Асхатны кёлюне алай келди. Къатыны уа бармакъларын бюгеди, бюгеди. Бюгерге бармагъы къалмай тохтагъанында уа, «не мен, не ол!» деб сёзюн бошады.

Тюз бусагъатчыкъда Асхатны кёзю кёб затха ачылды: аны анасына бир джангыз кере къатыны адамча сёлешиб кёрмегенди, дагъыда кёб зат эсине тюшюб Асхат башында.

тутду. Катыны уа, джангыдан бармакъларын бюге, энди Ариуджан амалтын чекген тарлыгъын, джунчууун санаб башлагъанлай Асхат, аямай джаягъына джетдириб, ол кесин эсгергинчи эрлай плащын сермеб чыгъыб бара, коридорда чыммакъ акъ къагъытча агъарыб тургъан анасын эслеб, аны башын кёкюрегине бир кесекни кысыб, сора чыгъыб кетди.

Солуу кюндю.

Мычымай келини да, бетине пудра тёшеб чыгъыб бара, кёзюнде огъу болса урурча, къайын анасына алай къарай, бу джол къарачай тилде кесгин айтды.

— Не сен, не мен!

«Джашчыкъны юйде болмагъаны къалай иги болду» деб кёлюне келди Ариуджанны.

Тышында ёмюрге керексиз ичмеучю Асхат ингирде ичиб келди. Джукъ да айтмагъанлай, комнаталаны барына къарады -- къатыны, джашы да джокъдула. Анасыны къатына чёгюб, тили аз-буз чала:

— Анам, сени анга ышаныб джашагъаным ючюн, кеч! — деди. Дагъыда къошду:

— Келиниг аман адам тюлдю, анам, бир кесек мыйысын ичине джыяргъа керекди ансы.

Ариуджан джашыны халын бек ариу ангылайды. Асхат анасыны тобукъларына башын салгъанында, ауузундан бир сёз да чыгъармай, тамырлары тургъан къоллары бла аны чал башын сылаб башлады. Анасыны джылы къоллары джюрегине бир тукъум бир сейир сабырлыкъны келтирдиле, башына акъгъан исси джыламукъ тамчыланы уа Асхат сезмедиле...

Ашхам къарангысы да, Асхатны джашы бла къатыны да бу экисин бу халда кёрдюле. Джашчыкъ къарт анасы бла атасына чабхан заманда анасы да, шыбылача, кесини бёлюмюне кетди.

Асхатны бетинде аз-буз танылгъан къууанчны къуру Ариуджан болмаса, киши да эслерик тюл эди. Аны эслеген Ариуджан ичинден: «Аллахха шукур, келин да къайтды, джашчыкъ да аны кечди» деди.

...Муну экинчи кюнюнде такси Ариуджанны шахардан узакъ тау элине, туугъан элине, алыб барады. Машинаны арт джанында, Асхатны къатында, Ариуджанны агъач кю-

бюрчюгю ары-бери сылджырай, джитгиси бла бир-бирде бутун ачытады.

«Даумгъа тансыкъ болгъанма, элни да бир кёрейим, тау хауа бла да бир солуйум»,— деб, Ариуджан джашына алай айтса да, кеси ёмюрде ызына къайтмазгъа деб мураты алайды. Сберкассадан ачхасын да тилеб Асхатха аны ючюн алдыргъанды. Асхат анасыны сёзюне ишекли болса да, ол айтханны этиб, элге алыб барады.

Ариуджан кетгени бла Асхатны юйюне рахатлыкъ келгени бир болду: къатыны алгъынча джарыкъды, Асхатны тегерегине айланады, биягъынлай къонакъ чакъырыуун башлагъанды, Асхатны уа, джюрегини тамыры юзюлгенча, джашаууну къууанчы бошалгъанды, кёбюсюне юйге ичиб келеди. Джашчыкъ да таймаздан къарт анасын соргъанлай турады.

Къарт анасы уа... Къарт анасы алгъы бурун Даумда турду, экиси бири бирин табыб, ушакълары къурумагъанлай, тангларын атдырыучандыла. Неуа бу кесек заманны ичинде ала ненча киногъа къарагъандыла!

Бир джолда Ариуджан Даумгъа:

— Джанымы къыйыры, мен кесим башха турурча этсенг а,— деди.

— Нек айтаса алай, джанымы къыйыры, бизде сени къыйнагъан адаммы барды? — деди Даум.

— Сизде мени къыйнарыкъ адам ёмюрде да чыгъарыкъ тюлдю, джанынга къор, алай а, билесе, мени юйюм ичинде тоб-толу рысхылы бир юй эди, кеси босагъамда юреннгеними билесе, андан сора да, ёлсем, кесими юйюмден чыгъарсагъыз сюеме,— деди.

Даум да юйдегиси да джынылыб, Ариуджаннга эки комнаты гиче юйчюклерин джарашдырдыла, орундукъ, стол, шиндик, сауут-саба джыйышдырдыла. Алай бла, Ариуджан кишиден да тартынмай юйюнде джюрюйдю, уюб тургъан санлары керилгендиле, къачан суйсе, ол заманда тынчаяды, къобады, алай а къатыныны халисин тюрлендирирге къолундан келмезлик джашыны къайгъы этиб тургъаны Ариуджанны къыйнайды. Къатыныны халисин да неге тюрлендиреди, турсун тургъаныча — Ариуджан энди инджилмейди, джунчумайды. Ариуджанны къоллары алгъынча энди артыкъ тюлдюле, алагъа иш табылады: не тахтала бла кюрешеди, не да Асхат бла джашчыкъгъа чындайла, этерге джюм

ийиреди, неда арбазгъа чыгъыб, челеклерин, кастрюлларын кѳум бла ышыб джылтыратады.

Бутлары да талагъанларын кѳойгъандыла. Алагъа да иш табылады: элни ичинде хар кюнѳне талай километр джолну сѳююб, талпыб джѳрююдѳле.

Айтыргъа, Ариуджан башха Ариуджан болгъанды, шо уланындан туугъанчыкъны табха эди кесине ансы...

* * *

Ариуджанны юйѳню аллында машина тохтаб, аны ичинден Асхат чыкъгъан кюн джангурлу кюн эди. Кѳуру да этиу чѳюсѳча, Ариуджан, Асхат келгенлей, шхууур кѳайгъылы болуб, элде джѳрюген татлы ашарыкъланы барын аллына кѳуйду. Ол ауузлана тургъан заманда анга кесини джашаууну, халыны юсѳнден хапарын башлады.

— Билемисе, джашчыкъ, кѳачха джетгенлей, колхоз меннге юйчѳк салама деб айланады, тартыннан этеме, тоба, бир аллах, мен кѳалгъанладанмы игиме, алачама мен да. Ашарыкъны уа председателни буйругъу бла кладовойдан ал дегендиле да, унамай турама, андан алмасам, табмаймамы мен?! Меннге кѳбмю керекди! Ачхам да турады саудан, сен ала барчы, шахарда ачха бек керек болады. Даум бла юйдегиси уа...

Джашы анга тынгыламагъанын, бети, акъ кѳагъытча, агъарыб баргъанын энди эслеб, сѳзѳн бѳлдѳ:

— Джанымы кѳыйыры, ауруй болурмуса, бетинг нек кетгенди?

— Огъай, анам, аурумайма,— деб, кѳарт кишича, шиндикден ауур кѳобду.

— Кѳайгъынг затмы барды, джанымы кѳыйыры?

— Барды, анам.

— Меннге айтыргъа боллукъмуса, джанымы кѳыйыры, алгъынлада таша затынг болмаучан эди анагдан.

— Мени джыйылыуда сѳзген этерикдиле, анам...

— Сенича халал ишлеген адамны сѳзерге кѳалай болады, джанымы кѳыйыры?!

Асхат юйде дженгил джѳрюб башлады.

— Мени сѳзмеселе, кимни сѳзерге керекдиле да, апам? Мен анамы юйѳмден кѳыстагъанма, джангыз джашы болма-

са, аны джашаууна кьайгырмагъан киши джокъду, сау джашы тургъанлай, ол ма былай джангызлыкъ сынайды, аны джашы юй бийчесине чарыкъ олтан болгъанды, аны джашы, кесини рахатлыгъын бузмаз ючюн, аны асыраб адам этген анасын атханды! — Асхат кесин тыялмай, джыламукълары тамагъына тыгъылыб сёлешеди. — Бек иги этедиле мени сюзгенлерин, меничаланы партиядан кыстасала, бек ашхы этерикдиле!

Ариуджан къолларын ууа, къулакъларына ийнанмай, бетинде къан ышаны къалмай тынгылайды.

Кёз туурасына келиб, сахар фатарны залында джашыл тышлы табджан, кюбюрчюгю туруучу аш юйню мюйюшю, тохтамай заманны санаб туруучу сагъат кёрюнедиле. Бусурат бир такъыйкагъа кёрюндю, тюз къатында уа не этерге, къалай этерге билмей, аманнга джетиб тургъан джангыз баласы...

Къоргъашынча, ауур болуб къалгъан аякъларын ёрге кючден ала. Ариуджан кюбюрчюгюне барыб, аны башын ачлы — неден да алгъа кюбюрчюкге ол ариу джангы рамкагъа салыныб къабыргъада тургъан Солтанны суратын салды.

Кюбюрчюкге салыр затын салыб бошагъандан сора:

— Машинагъа сал, джанымы кыйыры, мен Даумгъа ачычларын берейим. Сенден тилерим а, ёлсем, бери келтириб асыра, — деди.

1969 дж.

Берилмеген къагъыт.

Къайгъыны башлагъан Аслий болду.

— Юсюмден атайым ансымы дейсе? — деб, бёлюмню тамадасыны столуну джанына сюелиб, эки къолчугъун эки гыртгыныгына салыб тохтады.

Тамада уа аны сан этмей, джазгъан къагъытын окъуб аягъына чыгъыб, къол салгъандан сора кёзлюклерини башы бла кызычыккы джангы кёргенча къарады. Ол къарамны магъанасы былай эди:

— Адамла, шо бир айтыгъыз манга, бу каскагъа не керекди ха?

Адамла уа столларындан башларын кѣлтюрюб сакъландыла, «каска» да, хыны кѣзлерин тамададан айырмагъанлай, биягъа сорууун къайтарды:

— Юсюмден атайым ансымы дейсе? Бизни бѣлюмде тогъуз адам ишлейбиз, муну юсюнден бизге да сорсагъыз, не бола эди? — деб, боялгъан джити тырнакчыгъын столда къагъытха чанчды.

Абдул Хасанович тѣзюмюн тауусду.

— Не керекди санга, бир айт ха?! Сеннге джетген зат джокъду. Муну сенми иги билесе, менми иги билеме экен? — деб, ол да биягъы къагъытны тютюнден саргъалгъан баш бармагъы бла басды.

— Муну барын да, Абдул Хасанович, джангыз сизден эсе биз барыбыз иги билебиз, — деб, тохтаргъа-тынаргъа акъылы болмагъан Аслий джити къара кирпиклерин сѣз пени юсюнден баргъанны билмей сакълагъан нѣгерлери таба къакъды.

Ариу чал башлы, суйюмлю, чырайлы Абдулну онг кѣзю секириб тебреди. Урушдан бери болгъанды алай. Абдул энди Аслийге тюл, бютеу барына айланды:

— Ахыры, не ишти бу, менден сорууму алады, ха? Сизге сорама да. Къайгъысыз, сѣзсюз олтуруб ариу ишлеген адамлавы ишлерин бѣлюб! Къайсы джел келтириб сюеди сени мени столуму джанына?

— Джел а не джелди, ишимде ангыламагъан затны сизге сорургъа деб къатыгъызгъа келдим да, Сиз а, аллыгъызда къагъытдан озуб, мени эслерге унамадыгъыз. Башыгъызны ѳрге кѣлтюрюб меннге къарарыгъызны сакълай, мен да сюелиб, Сиз джаза баргъанны окъуб бардым, кѣзлерими къысыб туралмадым.

Ёмюрде ауазын кѣлтюрюб сѣлешмеучю Абдул иги огъуна къычырыб:

— Тыйыгъыз бу къызчыкъны! — деди.

Хапарлары болмай бусагъатха дери тынгылыб тургъанла энди бир аууздан соргъанча сордула:

— Не болгъанды, Абдул Хасанович, Аслий не къайгъы чыгъаргъанды?

Бу кѣзюучюкде орта джыллы, таб кийимли эркиши, Харун, эшикден кирди. Кабинетде не болса да бир къайгъы болгъанын сезиб, сабыр этди, алай кѣб мычымай Абдулну къатына тири атлаб келиб:

— Хазырмыды, Абдул Хасанович? — деб сорду.

— Огъай, хазыр тюлдю! — деб Аслий аны орнуна джу-уаб этиб, къагъытны Абдулну къолундан алды.

— Ойнагъанынг болду, бери бер, мен сеннге сабийчик тюлме. Бу ашыгъыб айланган адамны кърмеймисе?!

— Мен ойнамайма, Абдул Хасанович, Сизге сабийсиз да демейме, мени атамча бирсиз, сора быллай затланы нек этесиз? — деб Аслий, къолунда къагъытны ёрге гута, кабинетни арасына чыкъды.

— Джукъ ангылаялмайма, Абдул Хасанович, не бола турады былайда, ха? — деб, Харун къарамы бла аулады.

Аны къысха, алай а къалын мыйыкъларыны тюбюнде баш эрни кърюнмей, къуру тюб эрни къымылдайды, бетинде чечек таблары уа саудан ишкилдилеча къызардыла.

— Мен ашыгъама, Абдул Хасанович, беригиз бери, кечикдирмегиз.

— Майна, Аслийден ал, оноу энди аны къолундады! — деб, Абдул кеппе керексизге аллында къагъытларын къозгъай башлады.

Харун энди бир затла сезиб, къайгъыгъы кире башлады. — Аслийни халисин ол бек ариу биледи.

— Бер бери, накъырданы арты болургъа керекди, — деди, алай а къызчыкъны къарамы аны бузлатыб, андан ары ауузундан сёз чыгъартмай тохтатды.

— Алгъын окъуюм да тышымдан, сора бары да хо десе-ле, берирме.

Хар сезюнде, хар харифинде тохтагъанча, акъырын окъуб башлады:

«Бёлюмню къуллукъчусу Лайпанланы Шогъанны джашы Харунга характеристика. Лайпанланы Х. Ш. джолдаш бёлюмде 196... джылдан башлаб ишлегенди, хар неден да билими игиди, иште негерлерине къуру да эс бёледди. Кесини ишин биледи. Политика джаны бла да теренди, кесин юдегиде, тышында да ариу тута биледи. Адамла бла ариу келишеди. Администрация джанындан айыб алмагъанды. Коллективде джамагъат ишлеге къатышады.» Муну тюбюнде уа бизни завны къолу, бек кесгин харифле бла джазылгъанды, — деб, Аслий тегерегиндегилеге къарады.

— Ох-о-о! — деб бары бир аууздан айтдыла.

Аны магъанасын а не Абдул, не Харун ангыламадыла. Аслий аны магъанасын сизди. «Ох-оо» демеклик — аламаг,

сейир характеристика демекликди. «Ох-о-о» демеклик — алакатдан да алакат характеристика. Ма бу «О-о-о-ну» былайды магъанасы.

Кабинет башха бѐлюмдеги келген кѳуллукъчуладан тыкълама болду — бири келиб бир кѳрсюн ансы, кѳалгъан-лагъа былайда чотну эшитиб джыйылыу алай кѳыйын тюлдю.

Алий кѳолунда кѳагъыты бла адамланы ортасында сакъ-лайды. Бууунунда алтын сагъатчыгъына кѳз джетдирди — кюнортагъа чыгъар заман болгъанды, алай а кишини да кетер халы кѳрсюнмейди — кеси аллына кѳуралыб кѳалгъан джыйылыу не бла бошалырын сакълайдыла. Джыйылыугъа уа кеси да билмей тургъанлай бу кысха тѳбенджанлы, чыммакъ акъ кофтагы кѳызчыкъ не болгъанды. Месткомну тамадасы да башха бѐлюмдеги келиб былайдады, алай а ол да халгъа кѳараб турады.

Сѳзю бѐлюмде ишлеген Сымайыл башлады:

— Харун бу кѳагъытда анытлгъаннга тыйыншлы болмагъанын билеме, — деди ол, — тейри, таб тыйыншлы эсе да, билмейме, не ючюн десенг, аны юсюнден иги, аман айтсанг да, терс боллукъду. Да ма Харун аллайладаиды. Кѳагъытны уа бир-бирле ма былай Абдулча сызадыла да кѳоядыла, «биографиясына чѳб тюшмесин» дей болурла. Джазылгъанды да джазылгъанды, Аслий, бер да барма кѳой, Харун энди бизники тюлдю, башха джерге кѳечеди кеси да.

— Сиз айтыу бла. Сымаил, Харун энди барлыкъ джеринде да ма былайдача не атха, не эшекге джап болмай ишлесинми дейсиз? — дей, андан, адамланы ичиндеги, биреу чыгъыб келеди. Ол да бу бѐлюмде ишлегенлени бириди. — Бизни терслигибиз недеги десенг, Харунну алайлыгъына юрениб тургъаныбызды, Аслий а — аперим. Адамны кеппе керексиз джерге джазыкъсыныргъа джарамайды, джарамайды, джазыкъсыныу — учузлукъду. «Биографиясын кѳаралтмайым» демеклик — ол баргъаныча барыб турсун демекликди, адамны адам этерге болушуу тюлдю ол. Харун бизни адамыбызды, «былайынг терсди, тюзет, деб айтханлыкъгъа, не да джазгъанлыкъгъа, аны биографиясы «кѳараллыкъ» тюлдю. Сиз терссиз, Абдул Хасанович, Аслий, аперим, бек алакат джаш тѳлю ёседи бизде, кѳуру да былай барыб тур, Аслий, — деб сѳзюн бошады.

— Теорияны биз да билебиз, сен энди къалай этерге кереклисин айт ансы,— деди къайсы эсе да.

— Айтмадыммы да мен къалай этерге кереклисин? Айттым да, бошуна джазыкъсыныргъа керек тюлдю адамны, не алаамат характеристика джазсанг да, адамны джетишмеген затын кѣзюне айтмасанг, тюзетеллик тюлсе. 'Экинчи джаны бла — сен не аман характеристика джазсанг да, иги адамны аны бла аман этеллик тюлсе. Ким да болсун, «аны юсюнден не аман, не иги 'айталлыкъ тюлме» дерча адам бизни бюгюн джашауубузгъа келишмейди.

Харун кесини столуну джанында сюелибди. Аз-буз чал ура башлагъан чачы къуру да мангылайына тюшгенлей турады, чечек таблары бир къызыл точкалача, бир чыммакъ мел точкалача тюрленедиле. Алай болса да кѣзлери хар кимге хыны къарайдыла. Бютеу халы: «Сѣлешигиз, сѣлешигиз, къачан болса да бу сѣзюю арты боллукъ болур, мен а изле-теними алырма» легенча алайды. Бусагъатда Харун кѣрюб болмагъан а адамланы ортасында сюелген ма ол арыкъ къызчыкъды — Аслий, ол бѣлюмге келгенли къуру джети ай болады, алай а, кѣресе, кесин юйлю этиб айланнганын!

«Юйлю» уа бу кѣзюуде былай деди:

— Келигиз, джазылгъанны башха-башха тинтейик.

— Болду! Мен кесими тинтире турлугъум джогъду! — деб, Харун тѣзююю бошаб айтды.

— Ол тинтирлик тюлдю, биз а тинтерикбиз, — деб, Аслий окъуб башлады. Къалгъанла да анга разылыкъларын билдирдиле.

— Окъуйма: а) «бѣлюмде 196... джылдан бери ишлейди...»

— Тюзю. Харун да, мен да бир джыл киргенбиз бери ишге, деди Эркехан.— Бошагъаныбыз да бир институтду. Аллындан Харун аман инженер тюл эди, алай а «кесим», «къуру мен» деген акъыл хорлагъанлы, инженерлиги да бошалыб барады. Къалай эсе да частный собственникча, Харун меннге къуру да алай кѣрюнеди. Джаш инженерлеге кесини билмин, сынамын берирге суймейди. Эсимдеди, мен ишге джангы киргенimde, Абдул Хасанович да, Исмаил Магомедович да, Ефим Петрович да къаллай бир болушхан эдиле меннге, таб бюгюн-бюгюче да билимлерин бирибизден да аймайдыла. Сен билмегенни билдириуню къаллай бир магъанасы барды! Ненча джылны ишлей эсек да, мен Харунну

билегин сезмегенме, бар-джокъ эсе да билинмейди, бир-бирине билек болмай а не джашаргъа, не ишлерге джарамайды.

— Билек дегенлей, атакагъа баргъан заманыбызда биз, солдатла, ёлебиз неда аякъ тюрюнде къалабыз деб къоркъмагъанбыз, не ючюн десенг, барыбыз да бир-бирибизге билек эдик, тузакъгъа тюрюнгге болушлукъ джетерине биз толу ийнаныб эдик. Бу затны урушлада мен кесими юсюмде бир кере сынаб къалмагъанма. Киев шахар ючюн урушлада мен ауур джаралы болгъан эдим, нёгерим Серов Николай мени сыртына кёлтюрюб, эки километрден асламны баргъанды, ол болмаса, мен сау къаллыкъ тюл эдим. Ма, биргенгде адамны билеги дегенни магъанасы!— деб бёлюмню тамадасы Абдул кесини сёзюн бошады.

— Джанынгда ишлеген адамны ол тенглеринге ушамагъанын нек унутаса, нек кёрмейсе да сора?

— Терсме, билеме, асыры джумушакъдан этеме алай,— деди Абдул.

— Андан арысын окъуйма: б) «хар неден да билими игиди. Иште нёгерлерине да эс бёлгенлей турады»,— деб окъуб, Аслий адамладан джууаб сакълай къарады.

— Харунну «нёгерлерине эс бёлгенлей» турууну юсюнден былайда айтдыла. Сизни уа мен чыртда ангылаялмайма, Абдул Хасанович,— деди къайсы эсе да.

— Мен кесим да ангылаялмай башлагъанма кесими тейри. Характеристикалагъа къарасанг, барында алай джазылады, мен да сыйдамы бла кетгенме да къалгъанма, да тюзюн айтсам, мен джаза да билмейме, мен билген чертежладыла,— деди къарт инженер.

— «Хар неден да билими игиди» дегенни юсюнден а,— деди Аслий,— тюздю, ол Дюманы (атасын, джашын да) азбар биледи; газетлени таймаздан окъуйду; сёлешсе келиб, сёзюне тышкъраллы тилледен бир къуджур сёзню къошмай да къоймаз. Андан арысын окъуйма: в) «политика джаны бла теренди, кесин юйдегиде тышында да ариу тута биледи.»

— Бу затны мен былай ангылайма,— деди заводну директоруну къагъытчысы къыз,— политика джаны бла терен адам терен ангылы болургъа керекди, ангы уа халал урунууда, коллектив бла бир болууда танылады. Харун Аскеровични уа мен политика джаны бла тереннге санамайма, аны теренлиги кишиге джарамай эсе, сора неге керекди да? Ол

коллективни сан этмейди, кесинден энишге санайды, завод анга «ачха тюшюрген» джер болмаса, юю тюлдю. Хаман квартирасын ауушдуруб тургъандан башха къайгысы джокъду. Эки кере ауушдургуа директор да болушхан эди, артда уа ол да урушду Харун Аскеровичге. Юч комнатлы квартирасын юч комнатлыгъа жауушдурду, дагыда алай ауушдурду, энтда ауушдургъан хапары барды, аны юй бийчеси бир терезесин, бир эшигин джаратмайды, бир орамын, бир хоншусун джаратмайды, хаман кечюб айланадыла. Юй бийчеси бла кеси, бир сабийчиги мазаллы квартирге сыйыныб джашаялмайдыла. Неуа бийчеси да, инженер болгъанлай, юйде олтуруб нек турады? Ма, политика джаны бла экисини да теренликлери!

— Окъуйма андан арысын, — деди Аслий, г) «кесин юйдегиде, тышында да ариу тутта биледи.»

— Хо, юйдегисине аман болмагъанын бусагъатда да айтдыла, керексиз да пенча кере ауушдурады квартирни, квартир ауушдуруу бек кыйын болса да шахарда. Заводну ишине да алай къайгырса, анча джылны ичинде кёб зат этерик эди. Эшта, Харун Аскерович керти да частный собственникди, хаман «кесим» деб турады, бизни юйюбюз завод болгъанын унутады. Бир кёзюуде биз хоншу джашай эдик. Байрам сайын, унутмай, ол къатынына гокка хансла алмай къоймаучан эди, джалын а къатыныны кьолуна бермегенин барыбыз да биле эдик: кесек-кесек сапынга, халыгъа, ётмекге дегенча беруу — ол эркишини иши тюлдю, сберкассада книжкасы кесини аты бла эди — бир джерде джашасанг, билирге излемегенлей да билесе да кьояса юйдегиде болумну. «Харун юйдегиси ючюн джанын берликди» дерге боллукъду тышындан къарагъан адам, алай а «киши адамча джашайбыз» деб къатыныны ауузундан эшитгенме. Ишленмеген адамды дерик тюлсе Харун Аскеровичге. Эсигиздемиди, бизни заводда ишлеген кызчыкыгъа хулиган аманла сёлешгенин эшите тургъанлай, Харун Аскеровични озуб кетгени. Асыры ишленгенден хулиганга аузуу ачыб сёз айтмагъанды. Харун Аскерович аман сёлешмейди, ичмейди, аман айланмайды, ишге заманында келеди, заманында кетеди — тюппе-тюз адамды дериксе, алай болгъанлыкыгъа ол къалай эсе да бизге негер тюлдю, коллективни адамы тюлдю, кесин уллу кёрген, кьуру кесине къайгырыб джашагъан бир адамды, джыйырманчы ёмюрге бизни

къралда аллай адамгъа мен сөйир этеме,— деб бошады сёзюн Ефим Петрович.

— Андан арысына тынгылагъыз.— деди биягъы Аслин,— д) «администрация джанындан айыб алмагъанды.»

— Бюсюреу да алмагъанды,—деб бусагъатха дери тынгылыб тургъан месткомну тамадасы башлады. — Мен аны бир тукъум бир джамагъат ишге тарталмай къалдым. Хар джол сайын не ол кеси ауруйду, не юйде къатыны, не сабини ауруб къалады, не да элге барыб анама болушуркъма деб къояды. Сиз алкъын биле болмазсыз, джолдашла, Харунну анасыны хапарын. Бир тукъум бир хыны этмегенди, къычырмагъанды, урушмагъанды, алай а анасы биргесине джашаялмазча эте билгенди, бусагъатда ол элде къайсы эсе да бир джууукъларында къысылыб джашайды, джангыз джашын а ол кеси, башсыз къалыб, къаллай къыйын заманлада окъутхапын биз барыбыз да билебиз. Анасы эки таякъ бла джюрюгенин да унутхан болмазсыз, шахарда мазаллы квартирде анасына орун табмагъанды Харун. Да ма алайды чот, джолдашла.

— Да сора сен, месткомну тамадасы, нек тынгылаб тургъанса анасын къыстагъанын биле эсенг?

— Кёб болмай болгъан затды, бу затны юсюнден биз Харун бла сёлешгенбиз, ол айтыудан, анасы кетерге сөйюб кетгенди...

— Джылытмаса ич, ит да кетеди! — деди къайсы эсе да.

— Мен иш этиб элге анасына, баргъанма, — деди биягъы месткомну тамадасы чал мыйыкъларын сылай, — анасы, не къыйналыб тура эсе да, дагъыда джашыны къыйналмазын сюеди, алай болса да джылады, хариб, ариулукъ бла юслеринден атханларын бек биледи. Харун сабий тюлдю, ангылар деб муратыбыз алай эди, ол а, кёресиз, Абдулну кючюнден алакат характеристика да алыб, биягъы квартирин бу джол шахарны ичинде ауушдурмай, башха шахаргъа ауушдуруб, анасындан кеннге джанлай айланнганын.

— Мен терсме, джолдашла, аны биргесине ишлеб, аны къаллай болгъанын билмей ишлеген барыбыз да терсбиз. Ма бу сабий къызчыкъ мени акъылымы башыма джыйгъаны ючюн сау болсун, былай айтханыма мен ийлыкъмайма,— деди Абдул.

— Местком бу сен джазгъан къагъытха къол саллыкъ тюл эди, айтханымча, кеч билсек да, билгенбиз Харунну, —

деб джыйылыугъа энди тамада ол болду.— Да, джолдашла, къалай этебиз, къаллай къагъыт беребиз Харунига? Джазылгъан характеристиканымы, огъесе айтылгъаннымы?

— Биз ауузубуз бла анга характеристика бердик, айтханыбызны къагъытха джазыб берирге да боллукъбуз. Къайры суюсе да барсын.

Айтырынг бармыды? Харун? — деб сорду месткомну тамадасы.

— Не айтыркъма, тюздю былайда айтылгъан, алай а бюгюннге дери меннге киши да джукъ нек айтмай эди?! Барынгдан да мени бир тилегим барды — мени ызыма алыгъыз. Мындан ары мен къаллай адам болурумуну билмейме, меннге отуз алты джыл болгъанды, бу джылда кесини халисин тюрлендирмеклик тынч да болмаз, алай, къалай болса да, сизни арагъызда, сизни бла къалыргъа излеиме, — деди.

— Къалсын, — деб Аслийни ингичке ауазчыгъы барындан да алгъа эштилди.





ПОВЕСТЬ





Туугъан

Дун-дуния кѣчюб бара эсе да сан этмей, джети эшек да тизилиб турадыла. Аламат деген элни кыйырында букъу джерге кынгыр-мынгыр тартылгъан сызгъа аланы бурунлары тирелиб тургъанча алай кѣрюнеди. Езге, эшеклени юсюнде джашчыкъла уа, бетлери да, къан кыйгъанча, кызарыб, эришиулени аллын сакълайдыла. Аланы барыны кѣзлери былайда тамададан айырылмай, кирпич къакъмай, анга къарайдыла. Тамаданы къолунда анасындан джашыртын юйден келтирген кызыл джаулукъну джазгъы джел аз-буз кымылдадады.

Быладан арлакъда уа тул-тубанча джашчыкъла чыртда чыдамлары болмай, эришиулени сакълайдыла.

Сакълау аман кючлюдю.

Ма, кызыл джаулукъ ърге дженгил кѣлтюрюлюб, сора хауаны джара, дженгил энишге ийилди. Ол алай болур-болмаз, джети джигит да джалан аякълары бла джети эшекни къабыргъаларын топулдата, стартдан айырылыб тебретиле. Джетиден алтысы къаллайла бара эселе да барадыла, джетинчиси уа, гыбытлы кѣк эшек, юсюндеги «атлы» не кесини аякъларын, не аны къабыргъаларын аямай кюреше эсе да сан этмей, орнундан тебмегенлей къалды.

Эшек хыны кѳан алгѳанды: кѳулакѳларын, мизлеча, ѳрге тургѳузуб, ары бла бери айландырады, кѳзлеринде хыны джилтинле джанадыла. Кѳабыргѳаларын топулдатыб тургѳан аякѳланы ачысын кѳлтюре туруб. сора эки арт аягѳын да бирден ѳрге атыб, юсюндеги «атлыны», джыларгѳа хазыр болуб тургѳан «атлыны», тюз джалы бла сылджыратыб. джерге быргѳады. «Атлы» эшекни аллына тѳнгереб, букѳугѳа бѳленди, биягѳы эшек а биягѳы джеринден тебмегенлей сиреледи. «Атлы» да джыгѳылгѳан джеринден кѳобуб кѳалмады. Букѳугѳа боялгѳан бетинде джыламуќданмы, огѳесе терденми, неден эсе да сызла сызылыб барадыла. Ол алкѳын не этерге да билмейди, кѳобуб, кѳк эшекни тѳергеми, огѳесе джерни кѳучакѳлаб, кѳычырыкѳ этиб джыларгѳаамы, игитда дейсе, ол бюгюнню эришнулеге неллай бирни хазырланыб тургѳанды! Кечеси-кюню да, тѳюшю-тѳюню да ма бюгюнню эришиуле болуб тургѳандыла. Ол огѳай, эшегине ол ашатмагѳан зат кѳалмагѳанды. Кѳаллай бир сѳйлаб, кѳаллай бир тѳюгюнджалын ариулаб тургѳанды ол аны!

Джыламуќ тѳгѳуб, кесини эркиши сѳйын учуз этерге кѳоркѳуб, Солтан, букѳусун кѳагѳа, ѳрге кѳобду. Эшек, да, аны кѳобарын сакѳлаб тургѳанча, кѳатындан джанлаб, арлакѳда джол джанында джангы джетиб келген джашил хансны сары тишлери бла джыртыб тебреди.

Анда, белгини аягѳында, Солтан дауур-сѳююрню эштди. Алайда кѳайсын эсе да кѳкге-кѳкге атадыла. Ол Шайтан болгѳанын билиб, аны «Кѳушу» барындан да алгѳа чыкѳгѳанын ангылаб, Солтан кесини «Деюнден» кѳлю кѳала, кѳарады.

Солтан нѳгерлерине баргѳанында, тамада джашланы тизиб (Солтанны да алагѳа кѳошду) ѳч бериуге хазырлай тура эди. Ол Шайтанны чириген терек тѳбге миндирди. Минерминмез Шайтанны бир аягѳы дюккючню ичине кетиб, олсагѳатлай аны ичинде кѳумурсха тѳбени сау бир аскерн аягѳына джабышды. Джаш кѳычырыргѳа аздан кѳалды, былайда хорлагѳан ол болуб, сора кѳумурсхаладан кѳычырса уа, сѳйы тѳшерин ол кѳалай эсе да дженгил сезиб, кесин тыя, эки аягѳы бла да бирча сѳюлирге кѳюршли.

Аны кѳагына, чыммаќ бурну бла букѳуну ийисгеб тургѳанча, симсиреб тургѳан «Кѳушун» да сѳюдиле

Былайгѳа джыйылгѳанла бары да кѳолларын аямай харс кѳагѳа, тамада Шайтаннга ѳчню берди. Белгиге джет-

ген джангыз биреулен болгъаны себебли, ёч да джангыз бирди. Ёч а тамаданы кесини джерк бояугъа боялгъан къоргъа-шин къуюлгъан ашыгъыды.

Орталарында Шайтан, аны къатында тамада кеси, аны къолунда «Къушну» бойнуна къысылгъан тыбынаны учу. Джашчыкъла бары да джарыкъдыла, бири бирини аузуна чабыб, бу сейир эришиулени юсюнден тохтамай хапар айтадыла. Шайтан биринчи болуб къууанса да, ол белгиге джетелмей къалгъанла да андан аз къууанмайдыла. Бетин къалайгъа атаргъа билмей, кёрюнмеген джыламукъла ичинде къобанча бара келген а джангыз «Деуню» несиди. Ол кеси да чынг артда барады. Аны артда баргъанын, ол огъай келгени бла къалгъанын да киши да сан эте болмаз деб кёлюнс алай келеди. Игитда дейсе, кимге керекди махтапчакъ, бир тукъум бир чекни билмей, мен хорларыкъма деб махтапыб тургъан ол болмай ким болгъанды. Артыкъсыз да бек тамбла школда нёгерлерине кёзюн кёлтюрюб ол къалай къарасын. Таб аты «Деу» эсе да, эшекден джыгъылгъанды. Эшекден джыгъылыу эркишиге Къарачайда бурундан бери да бе-диш болгъанын ол бек ариу биледи. «Эшекденми джыгъылгъанды? — дерле тамбла, — э-э-э, да ол не тукъум эркишиди сора?!» Ол айтхан бла къалмай дагъыда: «Билемисе, ма ол баргъан эшекден джыгъылгъан джашды!» — деб къошарыкъдыла. Аны, ол уллу болуб, сабийлери болса уа: «Билемисе, ма бу сабийлени аталары эртделеде эшекден джыгъылгъан эди», — дерикдиле. Аны бла да къаллыкъ тюлдюле: «Огъай, биз, къызыбызны эшекден джыгъылгъан джашха бераллыкъ тюлбюз» дерикдиле.

Солтан атасы ишлеген ат заводну къатына джетгинчи бу сагъышла башын басыб, мыдах барады. Атасына кирирге тартынды. Ол анга не болгъанды деб сорлукъду. Солтан бу соруугъа къаллай джууаб этерикди! Бу сагъышла башына келгенинде, атасына къайытмай, юйге тебреди. Заводну буруундан чыкыгъанлай, атасына ачыуу Солтанны бетин, къан къуйгъанча, къызартыб, ол огъай, кёзлери къарангы этгенча болду.

Заводда неллай бир ат барды, атасы уа Солтанны бир джангыз ушагъыулу атха олтуртуб: «Э джаш, джел учханча бир барчы бу атны юсюнде!» — деб бир джангыз кере да айтмагъанды. Солтан а барлыкъ эди, къуш учханча, аллахха

шукур, сабий тюлдю — тогъуз джыл болгъанды! Гюню, атасы бир-бирде олтуртады Солтанны бир кёзю да сокъур къарт байталгъа, алай а бу байтал да Солтанны хыликке этгенча: «Сен, джонгурчха кибик, мени сыртымда барлыкълардан тюлсе, мени белимде къаллай адамла джюрюгендиле, билемисе сен аны, бир джолда уа, ма бу заводну ачхан замада, Семен Будённый келгенинде, атланы барындан да мени сайлаб, юсюмде къубас ат джерге ол кеси мингенин сен къайдан билгин! Мени балаларым эришиуледе ёч алыб тургъанларын да билмейсе», — деб, Солтанны кёзюне тюртюб тургъанча анга алай кёрюнеди. Не уа ёмюрю айтылыб келген бу къарт байтал Солтанга дагъыда бир затла айта эсе, Солтан аны къайдан билсин. Ёзге Солтан анга минсе, байтал орундан теберге унамай, Солтанны кесине тенгиге санамагъанча кёрюнеди. Не узакъгъа элтгени да къара суудан ол алай анда туз тегенелени къатына дери элтиб тохтайды. Алайгъа элтгени да, Солтан ючюн болмай, джаланыб сыйдам болуб тургъан туз гыртлагъа эрнин джетдирир ючюн баргъанча алай кёрюнеди.

Солтанны джылында болуб, элде джашчыкълардан ат юсюнде къуш учханча бармагъан бир джаш джокъду. Ёзге, атасы къарт байталдан башха атха олтуртмаса да, Солтан атасындан джашыртын атда джюрюрге, атны юсюнде къушча учаргъа огъуна да юренигенди. Элде аты болмагъан джокъду, минеме десенг, ат табылады. Юйде атасы, анасы Солтанны атха миндирмегенлерини сылтауу уллуду: Солтанны тамада къарнашы атдан кетиб ёлгенди. Ол кюнден бери Солтанны анасы ат деген затны не кёрюб болмайды, не сагъынылса, эшитирге суймейди, атасы уа элде айтылыб тургъан джангыз атын сатыб къойду, ат заводда атла бла ишлегенин а къоялмады.

Заводдан узакъ кетмей, бурууну тышында, Солтан кёб заманы сюелиб, баудан эшикге чыгъаргъан атлагъа сукъланыб, кёз айырмай къарайды. Суу суратлача, ала бир затладыла! Бирем-бирем чыгъарыб-чыгъарыб, айландырыб, дагъыда ызларына кийиредиле. Майна, Солтанны атасы да чыммакъ бир аджирни нохтасындан алыб чыкъды. Ол аджир не чыммакъ къардан, не чыммакъ мамукъдан, неда чыммакъ булутладан этилгенча, Солтанга алай кёрюндю. Юсюнде бир тукъум бир къара тюгю джокъду. Солтан, кёзлерин кенгине кериб, солуун алыргъа къоркъгъанча, кирпик къакъмай къа-

рай, атасы аджирни ызына алыб кетеди деб кьоркъя, алай къарайды. Аджир тебсей тургъанча алай тесукъя этеди. Атасы аны кючден-бутдан тыйгъаны танылады. Чыммакъ-акъ аджир, Солтанны атасы да джел эте тургъан чыммакъ-акъ келги бла къалай ариу келишедиле бир-бирине! Суу суратча бу сейир аджирни юсюне мишнгенден насыблы ким болур экен! Къалай ким? Солтанны атасыды да анга миниучю. Бир кере огъай, минг кере да миннген болур ол анга.

Аджирни башындан тутуб, Солтанны атасы баугъа алыб тебрегенлей, Солтан кеси да билмей тургъанлай:

— Бир кесекчик тур! — деб кычырды.

Абдул (Солтанны атасыны аты алайды) кычырыкъ келген джанына дженгил къарады.

Солтан бурууну джассы багъанасыны артындан чыгъыб, атасына къарады. Атасыны джукъаракъ бети, ариу кезлери башындан энишге джашына джылы къарайдыла. Солтан да тюбюнден ёрге кызычыкча къаб-къара мазаллы кезлерин келтиргенинде, атасыны джанында сейирлик аджирни кёрюб, эрлай буруудан ары джанына, учуб тюшгенча, тюшюб, башын къучакълай, мыйыккылы хамхотун уппа этди.

Абдул джашыны кезлеринден тёнгереп баргъан джыламукъну эслеб, алгъы бурун кьоркъуб, къайгъылы болуб, алайлыгъын джашына танытыргъа суймей, хыныракъ сорду:

— Не болду санга? Сеннге джукъ айтланмы барды?

Солтан атасына джууаб этмей, джаякъларында тёнгереп баргъан джыламукъланы да сюртмей, аджирни башын кы салгъаныча къаты кыса барады. Абдул аны халын ангылады: аткы асыры суйгенден, асыры кьууаннгандан, джыламукълары аны ючюн тёнгереп баргъанларын сездн. Джашыны тюшю-тюню да ат болуб тургъанын Абдул бек ариу биледи, къарт байталгъа олтуртханы да аны ючюндю. Алай а ол кыйынлыкъдан бери анасы да, Абдул да джангыз Солтанларына асыры кьоркъгъандан квалтырагъанлай турадыла. Ол огъай, анасыны акъылы, Солтан атха мишнгенлей, кьарнашыча болуб кваллыкъды деб алайды.

Джашчыкъ аджирни джумушакъ эринлерин тохтамай уппа этеди, аджир а ариу башын Солтанны имбашына салыб, къалай эсе да тынч болуб квалыб, аны къашыгъанын, уппа этгенин онгсунуб, бир джангыз тебчилдеген да этмей сюеледи, Абдул да кьолундан джюгенни ычхындырмай, бу экисин сы-

найды. Бусагъатда бу джашчыкъ бла бу аджирни бир-биринден айырырча дуняда бир тукъум бир кюч болмагъанын Абдул бютеу джаны-къаны бла ангылаб:

— Чынгачы аджирни белине,— деди.

Солтан атасы алай айтыр-айтмаз чынгаб, атны юсюне миниб, джюгенни сермеди, алай а атасы джюгенни бермей:

— Джалындан къадал,— деб, Солтанна алай айтыб,— мен джюгенден тутайым, ансы сени атыб иерикди. — деди.

Абдул джюгенни алыб, мазаллы арбазда, бурууну ичинде джюрютюб тебреди. Солтан а кеси джаб-джангыз къалса сюе эди, алай а бу суу суратны белине джаб-джангыз бир керелтургъан да насыб тюлмюдю?!

Абдул бурууну къыйыры бла акъырын тартыб барады, къалай эсе да мыдахыракъды, Солтан да селешмей, къууанч тыбырлы болуб, атасыны акъ кииз бёркюнден кез айырмай барады.

Бурууну тегерегине талай кере айландырыб тохтады да, Абдул Солтанны тюшерин изледи. Тюшерге суймесё да, Солтан джумушакъ джерге чынгаб тюшюб, биягъынлай аджирден кез алмай, аны тегерегине айланды.

— Юйге бар да,— деди атасы,— тамблагъа дерслеринги да эт, ананг базардан келген болмаз, тауукълагъа да аш бер, бузоу да тагъылыб тургъан джеринден ачхынмай тура эсе, къара, ингирде уа...

— Ингирде не, аття?

— Артда айтырма, бар,— деб, атасы аджирни алыб баугъа атланды. Ингирде не зат боллугъун ангыламай, билирге уа суйюб, сирелиб къалгъан Солтанны атасы кёрдюмю, огъесе кёрдю да кёрмегенча этиб кирибми кетди, ким биледи.

«Ингирде. Ингирде не?» — деб Солтан кеси кесине соруб кюрешеди. «Ингирде атам ол эмен бокъурдан эте тургъан аягъын мени бла этерик болурму? Огъесе эртденбла танг амай уугъа мени да алыб барлыкъ болурму? Неда нарт темирчини юсюнден мен суйюучю таурухну айтырыкъ болурму?»

Къысха сёзю, не кёб сагъыш этди эсе да, ингирде не болурун билелмеди. Кёкге кёзю джетгенинде, кюн, тюз Солтанны тёппесинден къараб, ышара тура эди, — алкъын ингирге кёб заман болгъанын билди.

Джолуна бара тургъанлай сын къатыб, Солтанны эсине бюгюн эришиуледе бедишли болуб къалгъаны тюшдю. Атасы

аны эштиб, ингирде урушурукъ болурму? Алай а Солтанны тогъуз джыл джашаууну ичинде атасы анга хазна урушмагъанды. Тюзю, бир кере уа тобукъларындан энишгесине къамчини бираз джетдирген эди. Аны да не ючюн этген эди десенг, кесича джашчыкъла бла тутушууда биягъы Солтан хорланыб келгени ючюн этген эди. Джашчыкъланы арасында тутушуу башланганында, тамам керти эришиуледеча, бютеу орамдан къарт-джаш да, тутушханланы аталары-аналары да джыйылыб, тегерекге алыб, ол огъай, тѣзюмлери джетиб къолдан келмей алай сакълай эдиле. Солтан бла тутушхан джашчыкъ Солтанны джауорунларын джерге салганында, Абдулну бети тюрлениб, секириб къобуб, киши кѣрмезлей, юйюне тебреди. Бу эли ичинде тутушууда Абдулну хорлагъан киши болмагъанды. Атасы Солтанга кѣзю-къашы бла «тебре» деб билдиргени себебли, Солтан да, башын ѳрге кѣлтюрмей, аны ызындан барады. Аллында баргъан атасы, ауузундан бир сѣз чыгъармай, заман заманы бла букъу джерни сыбыртхысы бла чакъдыра барады. Юйде чоту табсыз боллугъун Солтан бек кючлю сезгенди. Керти да юйге кирир-кирмез атасы тутушууда Солтанны джерге бошлаб къойгъан бутларын бир эки-юч кере да сыбыртхысы бла сопалады. Да ма, Солтанны ѳмюрюнде атасындан, анасындан да кѣрген азабы олду.

Ингирде не болурун, не сагъыш этиб кюрешди эсе да, биллемегенлей Солтан юйге келди. Анасы алкъын къайытмагъанды, юйню кирити салыныбды, алай а белгили нарат дюккючню тюбюнден ачхычны алыб, юйню ачыб, алгъы бурун нартюх гырджын бла ауланыб тургъан сюгбашыны ашаб, чыртда суймеучю арифметикасындан дерсин алыб эте башлады. Башына уа джукъ кирмейди,— ингирде не зат болуруну юсюнден сагъышы бир да кетерге унамайды.

Бираздан чыгъыб, тауукълагъа нартюх себди, итни аягъындан эски сууну тѣгюб, джангы суу къуйду, къаб-къара бурунчугъун быгъынына тиреб, джукълаб тургъан бузоучукъгъа барыб къарады. Кюн а чыртда бошалыргъа унамайды, тюзю, бусагъатда уа Солтанны кѣлеккеси бираз кѣнделен тюше башлагъанды.

Солтан къабакъ эшикледен тышына чыгъыб, атасы заводдан келиучю орамда бир джан-джанууар да болмай, «Деу» кеси джангыз акъырын келе тура эди. Аны кѣргенлей, Солтан, ол огъай кѣзлерин да къаты къыса, арбазгъа кириб, джатма

түбүндө туруучу атасыны ат джерине атха мингенча миниб, кьатында тал чыбыкчыкь бла кесини аякьларың топулдатыб тебреди. Ол атха миниб баргъанлыгыды. Бу затха эси асыры кетгенден арбазны эшиги ачылыб, анасы аллында эшкени арбазгъа ийиб, кеси да кириб келгенин эслемеди. Анасы уа:

— Гылыу хариб, арбазны ким ачар эди деб, сакълаб турады, сен а кесинги ойната тураса, - деб арбазгъа кирди.

Солтан чабыб, анасыны кьолундан сатыуларын алды. Анасы уа терен хурджунундан чыгъарыб, кыйырлары чачакъла болгъан узун конфетни Солтанига узатханлай, ол да бир кыйырын ачыб, конфетни эмиб тебреди. Эме-эме, анасыны изындан, таш басхышчыкъла бла ёрлеб, юйге кирди.

Анасы ингир шхууур этерге джарашды: эртдеден джарылыб тургъан чыракъ джаркъала бла от этиб, сынджыргъа сууу бла къазанчыкъны такъды. Отунла чыкъырдаб джандыла. Отну узун джалыны къара сынджырны тогъайчыкъларына чырмала-чырмала, басхышчыкъла бла ёрлеб баргъанча, оджакъдан чыгъады. Къазанчыкъны сууу къайнаб, башын ёрге-ёрге кёлтюрюб, тыкъырматыб тебреди. Марзий, Солтаны анасы, агъач тегенеге нартюх унну къуюб, ол кючлю къайнагъан сууу да аны юсюне бюркюб, эки кьолу бла да тылы басыб, табагъа салды. Табагъа салгъандан сора, туурагъан-туурагъан кесиб, отну кёмюрлерин табаны түбюне этиб, юсюне да кёсеуле салды. Дагъыда бир кьол гырджын этди да, аны уа табагъа салмай, табаны джанында кюлге кёмчыкъгъынчы мени ёлтюрюб кьоярыкь эселе да, кимди мени дю — Абдул кюлде бишген гырджынны бек сюеди.

Тегенеге суу къуюб, тегене кыргъыч бла ариу кырыб, аны барын да челекге къуйгъандан сора:

— Мынга кышхыр кьош да эшекге чыгъар, ашасын, хариб, не хансдан тоймайды, не биченден тоймайды, — деди.

Къууушда олтуруб, конфети къайгъылы болуб тургъан Солтан, мен анга ашатырыкь-ичирлик да тюлме, «Деу» деб да айтырыкь тюлме, ол эшекди да эшекди, деб, кёлюне алай келе, олтургъан джеринден тебмей турады.

Эшитмедингми мени айтханымы?

— Эшитдим.

— Эшитдинг эсе уа элт да сал, кёзюн эшикден алмай тура болур хариб ол.

— Мен анга аш-суу да саллыкь тюлме.

— Неле-неле дейсе? — деб анасы, ариулай тургъан принцип алай салыб, джашына битди.

— Джукъ да огъай.

— Джукъ да огъай дегенинг?

— Джукъ да огъай дегеним джукъ да огъайды.

— Не этгенди да сениге ол аузу-тили болмагъан хайыуан?

— Сора не этерик эди да меннге эшек? — деб, Солтан, кьойнуна от тюшгенча, секириб кьобду, — эшек меннге не зат этерге кьолукдан келликди?! Эшекден мени кёлюмню кьаллыкды? Эшек эшекди сора! — деб аузу алай айтса да, Солтанны ауазы кьалтыраб, джыламукълары гёнгсрерге аздан кьалды. Анасы джашыны халы таб болмагъанын ангылаб, узун кирпичлерини тюбюнден кьаб-кьара кёзлерине кьалай эсе да кьайгы чаб, джашына кьарады. Солтан а джыламугъу тамагъына тыгъылгъанын сездирмезге кюреше, анасыны аллына сюелиб, кёзюн андан алалмай, аузун да тыялмай, «эшек меннге не этерик эди да сора?! Эшек меннге бир джукъ да эталлыкъ тюлдю! Эшекден кёлю кьалгъан адам боламыды сора?! — деб, бу сёзлени хаман кьайтарыб айта, анасын сейирсиндирди. Не тыяма деб кюрешсе да, джыламукълары тыйылмай кьуюла тебрегенлей. Солтан юден кьачыб чыгыб босагъа юсюнле ашарыкъ сакълаб тургъан эшекни юсюне джыгъылды. Эшек алайда болмаса, Солтан таш басхычлагъа джыгъылыб, мангылайын огъуна да тешерик эди. Ол эрлай кьобду, ызына бурулуб кьарады да эшик юсюнде анасын кёрмегенине кьууаныб, акъ кёлегини дженги бла джыламукъларын сюрте барыб, мазаллы самырны кьатына олтурду. Алай болса да анасы аны эслеген эди, тамам уллу эркишича джыламукъларын кёргюзмезге кюрешгени ючюн, анасы да кёрмеген кибик этиб, юйге ташайды. Эшекге челек бла бир булгъаманы чыгъарыб, эски тегенеге куйду. Солтан бираздан джыламукъларын да, несин да унутуб, биягъы ингир эсине тюшюб, арабий, ингирде атам не айтырыкды, не этерикди деб, аны кьайгысына кирди. Алай а ингир бек кыйын джуууклашады. Элни ортасы бла баргъан джабджангыз узун орамны кыйырындан бютеу ийнеклени аллында кьуру да келиучю кый-кызыл ийнек ёкюралгъаны чакълы бир ёкюрюб, бузоуна ашыгъыб, орамны аягъында ийнеклени аллында кёрюнесе, сора ингир болгъанын бил. Алай а Солтан орамга чыгыб не бек кьараб кюреше эсе да, кым-

зыл ийнек алкъын кёрюнмейди. Элни туурасында дуппурладан кьой сюрюуню аллында мазаллы бусхул теке эниб тебремеген эсе, сора алкъын ингир болмайды. Клубдан кьобуз таууш, джырлагъан таууш чыкъмай эсе, сора ингир болмайды. Емюрю мор мынчакъларын санаб бошаялмагъан кьарт Даулет, мазаллы таягъы да кьолунда, экинди намаз этерге межгит таба тебремеген эсе, сора ингир болмайды.

Солтан ызына арбазгъа кирди. Арбазда кыызгылдым акъсыл гугурук джаш гугурукчукъ бла джыртыша тура эди. ани атады, тегерекде тауукъла уа джерде нартиох бюртикле-Мазаллы гугурукдан кьоркъмай джаш гугурукчукъ кесини, бурунлары бла джерни кьагъа, чеплейдиле. Алкыны ингир тюлдю.

Гугурукланы джагъалашханлары Солтанны эсин бёлмедиле, заманны кьайры атаргъа билмей, арбазда айлана туруб, Солтан юйге кирди, юйде анасы кыб-кызыл бишген гырджынны чыгъарыб, гырджын суюучюге сюеб, кеси да гыбыт бла джау чайкъай тура эди.

Солтан агъач аякыны ичинден ашыкъларын джерге кьуюб ойнай келди. Алай а ойнаялмай, аланы да ызына джыйды. Анасы джашыны халын кёреди, ёзге, джукъ да айтмай, сынаб турады.

Солтан энди альбомун алыб сурат сала башлады. Сурат сала да буза, сала да буза келиб, бу ишни да кьуюб, анасына джууукъ барыб:

— Анам, бюгюн ингир нек болмайды? — деб сорду.

— Къалай болмайды, кёrese да майна, ёзен кьаралыб башлагъанды, кюн тауланы кьуру тэпничиклеринде къалгъанды, ма ийнеклени ёкюрген тауушлары да чыкъды...

Солтан чартлаб орамгъа чыгъыб, анда узакъда орамны кыйырындан джангы кириб, ызындан тууар сюрюуню алыб келген кызыл ийнекни кёрдю. Ат завод табагъа да кьарады. Андан хар ингир сайын Солтанны атасы кьолунда да ариу къамчиси бла джаяу келиученди. Атла кёб болгъанлыкъгъа, иште да, ишден да Абдул джаяу джюрюрге сюеди. Солтан къабакъ эшиклени джанында узун шиндикчикге олтуруб, завод таба джанындан кёз айырмай кьарайды. Ишчиле андан не биремлеб, педа бир талайы бирге ишден чыгъыб-чыгъыб келедиле. Абдул а кёрюнмейди. Солтанны чыдамы бошалаб, завод таба атылыб тебреди.

Ингир болгъанын атасына айтыргъа керекди. Тогъуз-он

минутдан заводха джетиб, тёрт джанына къарагъанында, биягъы атасын кёрмеди. Болмагъанында, буруугъа атха мингенча миниб тохтады. Бу кёзюуде былайтын озуб баргъан заводну директору Зулкъарнай аны таныб, мычый:

— Не этесе былайда, джигит, атангъымы сакълайса? — деб сорду. Солтан буруудан секириб тюшюб, солдатча сир къатыб:

— Огъай, директор джолдаш,— деб джууаб этди. Алай джууаб этер-этмез «неликге алдадым» деб кёлюне келди..

— Атангы уа бусагъатда заманы джокъду,— деди директор, аллына атлай. Сора ызына башын буруб:

— Да алай болса да, келчи, мен да анга барама.

Солтан аккыллы болду,— «мени баргъанымы атам онгсунмаса уа, мени баргъанымы онгсунмай, ол ингирде деген затын айтмай неда этмей къойса уа». Бу затла кёлюне келселе да, аны сакълаяракъ этиб тургъан директорну ызындан тебреди.

Была экиси да баугъа киргенлеринде, Абдул да, заводну тамада зоотехниги да бир къагъытны джаза тура эдиле, Гасана деген байтал болуучу бёлюмде уа Солтан байталны къатында аны эмчеклерин эме тургъан чыммакъ бир тайчыкъны кёрюб, джюреги дженгил-дженгил ура, анга битди. Алай болса да кенгден къарагъаны бла тёзюб болалмай, эрлай бёлюмню эшикчиги бла ары кириб, тайчыкъны бойнун къучакълады. Атасы зоотехникден бери айырылыб, ызына кириб, Солтаны билегинден тутуб, акъырын тышына чыгъарды.

— Ма былайдан къара, — деб, байталдан тайдан да кешгирек сюеб, кеси биягъынлай директорну къатына барды.

Солтанны эси тайчыкъ бла аны анасына кетиб турса да, къатында эркишиле не затла эсе да джазгъанларын сезеди. Бир кесекден Солтан, арлакъда узун габдеш агъачны юсюне, атха мингенча, минди. Къалайгъа олтурса да ол атха мингенча олтурады, юйде шиндикге, эшник аллында не зат болса да бир затха, ол огъай эсенг бир-бирде школда партаны артына да алай-алай олтургъаны себебли устаз анга талай кере урушханды.

Солтан олтургъан джеринден къарай, Гасана джашчыгъын бек сюе болур деб кёлюне келди. Джашчыгъы уа анасыны тегерегине чабады, къулакъларын ары-бери этеди, аны, къыркъылыб кетеди дегенча, ингичге аякъчыкълары бёлюмде бек дженгил джюрюйдюле. Кёзчюклери уа? Тайчыкъны бюете

санында кѳаб-кѳара кѳзчюклери кѳараладыла, кеси уа юсюне чыммакѳ-акѳ сют кѳуюлгѳанча алай агѳарады. Ол огѳай, дѳууакѳыкѳлары да чыммакѳ-акѳдыла. Солтан энтда чѳабыб барыб алагѳа дѳууукѳдан кѳарады.

Заводда Солтан билмеген, Солтан танымагѳан бир дѳагыз ат дѳожѳду. Бу тайчыкѳча былай арнучукѳ. эшта, кѳрген болмаз. Солтанны эси тайчыкѳгѳа кетиб тургѳанлай, атасы.

— Кел кетейик, — деди. Алай болса да Солтан бу сѳзлени эшитмеди, аны тышында да бюгюн юйге барыргѳа чыртда акѳылында да, эсинде да болмай, биягѳынлай тургѳанлай, атасы бу дѳол а билегинден хыныракѳ тартыб, аллына этди. Солтан да сѳймесе да тебреди. Баудан чыгѳа туруб, атасы дѳашына:

— Мен а сени ингирде кѳууандырырма деб тура эдим, кѳууандырырым а ма бу тайчыкѳ бла эди. Кечирек тууарыкѳ болур деб акѳылыбыз алай эди, бу уа ашыкѳды да, тууду да кѳалды. Эшта, сени кѳрюрге ашыкѳгѳан болур, — деди.

— Сора сен ингирде деб аны ючюнмю айтхан эдинг, атятя? — деб, Солтан тѳбюнден ѳрге атасыны кюн кюйдюрген бетине кѳарады.

— Хо, аны ючюн айтхан эдим, алай а сен кесинг келдинг да кѳалдын. Кѳресе кѳаллай тулпар тай туугѳанды. Былайда ненча дѳылны ишлей эсем да, мунуча тай туугѳан болмаз. Тууар-туумаз аякѳ юсюне туруб кѳалды кеси да. Кѳресе аны ол сыпатын да, чыммакѳ-акѳ сют киби! — деб, Абдул бу сѳзлени, дѳашындан да бек кеси кесине айтханча, сейирсиниб айта барады.

— Тайчыкѳны атына не атарыкѳдыла, атдя?

— Сѳз ючюн, аны атасын, апасын, тукѳумун-дѳугѳун алыб, эсеблей келну бла, аты Туугѳан болады. Зоотехник аны кѳагѳытларын да дѳарашдырды, — деди атасы.

— Анга да тамгѳа саллыкѳмыдыла? — деб Солтан тайчыкѳны эртдеден дѳазыкѳсына кѳоркѳуб сорду. Тайлагѳа тамгѳа салыучуларын Солтан кѳб кере кѳргенди.

— Игитда дейсе, — деб атасы сансыз дѳууаб этди.

Алай эте экиси да юйге келиб, Абдул бет-кѳол дѳуууб, схарла кѳабдалын кийиб, бойнуна дери тѳймелерин барын да этиб, кѳалын кѳара чачын ѳрге тарагѳандан сора, барыб тебсиге олтурду. Солтан да арлакѳда башха тебсиге олтурду. Аллында нартѳх гырдѳын бла бышлакѳ биширгенни

ашай. Солтан атасына кез джетдире барады — атасы кялай этсе, алай этерге бек суйюученди. Ма бусагъатда да Абдул туурагъан гырджындан бир кябынчыкъ болурча бирни сындырыб, аны бышлакъ биширгеннге акъырын джагъыб, акъырын аузуна элтиб, ашыкъмай чайнайды. Алай уллу болмагъан мыйыкъларына ашарыкъдан бир тукъум бир джукъ джагъылмайды. Солтан да ол этгенча этеди. Абдул туурагъан гырджынны бошагъанлай ол кезюучюкде Солтан да кесини туурагъанын бошаб, атасы энди кялай этерин сакълайды. Атасы уа эки кюлу бла да уллу агъач аякъда айранны алыб, акъырын аузуна элтди. Солтан да кесини тебсисинде аякъ бла айранны атасыча келтюрю. Андан сора атасы кятында салыныб тургъан гетен джанджаулукъну алыб эрнин-бурнун акъырын сюртдю. Солтанны кятында аллай джанджаулукъ болмагъаны себебли, ол келегини этегин кяра кенчегини кяаты бууб тургъан тартмасындан чыгъарыб, эрнин-бурнун сюрте тебрегенлей, атасы аз-буз ышара:

— Ананг сеннге джанджаулукъ салыргъа унутхан этгенди, майна алайда джанджаулукъну ал да эрнинги-бурнунгу сюрт,— деди. Солтан ол айтханча этди.

Абдул Солтан эрнин-бурнун сюртгюнчю сакълаб туруб, сора ёрге кюба белинде кюкюш белибауун артыкъ да бек тартды. Солтан да алай этерге тебреди, алай а белинде белибауу болмай, тартмасы бууб тургъаны себебли алайлан кяалды.

Марзий Солтанны тауукъ орундан гаккыланы алыргъа ийди. Тай туугъаны себебли, Абдул бюгече заводда кече кяаллыгъын биледи.

— Билемисе, Голаланы кыыз,— деди Абдул, джашы эшикге чыкъгъанында, — сени джашынг мени эниклеб тургъаны себебли, мен кесим да бир ишленген, бир аламан адам болуб барама, эсгерелемисе сен аны, — деди.

— Эсгермей, мен сокъурмамы. Джашчыкъ сени эниклей тебрегенлей сен да кесинги профессор этгенсе да, адам болуб айланаса. Алай а мен сени билгенча кесими да биле болмам. Сёз ючюн, мен бюгюн ауруб кяалсам, не суугъа барлыкъ тюлсе, не шхуур этерик тюлсе, ийлыгъырыкъса, не да не мени, не джашынгы ийнакъларгъа да кюркъаса. Джарлы сабий ёлюб кетди, сенден бир айбат сёз эштмегенлей, айбаг сёзлени сен, атлагъа болмаса, кишиге да айтмайса, — деб Марзий джууб этди.

— Сен да, Солтан да, ёлюб кетген джашчыкъ да—барынг да бек ариу билесиз мен сизни суюгеними, тышымдан айтмагъанлыкъгъа, ичимден мен дуняны ариу сёзюн сизге айтыб тургъанымы бек ариу билесиз,— деб Абдул боза джыкырчы башындан ийилиб тургъан юй бийчесини сакъалын бир бармагъы бла ёрге келтюрдю. Марзийни узун кирпикли къара кёзлери эриие къараб джылындыла. Дагъыда ийилиб къайнай тургъан бозагъа къарады. Андан агъач чолпу бла бирни алыб эрине узата:

— Эсингдемиди, бозамы сизге джангы тай тууса ичирликме дегеним, ма энди ич,— деди.

— Бозанг алаамат боза болгъанды. Тейри да адамы, башым тегерек айланыб къалды. Башымы мындан да бек тегерек айландырса, сора кеси аллыма ичимден сеннге айтыб тургъан ариу сёзлерими тышымдан айтыб тебрерикме,— деб Абдул чолпу бла чыгъарыб, кеси энтда боза тогъуб башлады.

Солтан кийиз бёркю бла бир гаккыны алыб келиб, атасыны боза иче тургъанын кёргенинде, босагъада сюелиб анга къараб тохтады. Атасы уа къалай эсе да кёзлерини ушчукълары бла бир тукъум бир ариу, бир джарыкъ ышара, биягъы чолпу бла боза чыгъарыб:

— Ич, алай а джигит ёмюрде да акъылын ичмегенин ёмюрлюкге билиб къой. Сен бла мен бу бозаны джангы туугъан тайчыкъ ючюн ичебиз,— деди.

Солтан, ашыкъмай, кесин бишген эркишиге ушата, ичиб, башы да тегерек айланмагъанын, ёмюрде да айланмазлыгъын танытыргъа кюрешгенин атасы-анасы да сезиб, бири бирине кёз къысдыла.

— Туугъан эм алаамат, эм тауушлу аджир болур ючюнмю ичдик,— деб сорду Солтан атасына.

— Туугъанны болур да алайды. Кёрдюнг да, аны къулакълары, аякълары да, хар заты да аны сейир тукъумлу, алаамат аджир боллугъун айтыб турады. Алыб къарасакъ, атасы-анасы керти да иги тукъумдандыла. Атасы Тагор араб атды, анасы Гасана къарачай атладанды. Энди барсакъ мен сеннге кёрюзюрме — Туугъанны къулакъ артында хырзасы барды. Алай демеклик, тёппеча бир затчыкъды ол. Ол зат эм иги атда болады. Тёртюнчю негисини къатында джабхагъы сюремде бурху къанатчыкълача аллай затчыкълары барды. Ол да иги атлада болады. Кесери уа кесери? Кесери къаллай гитчечикди аны! Ол да аны иги ат болуруна шагъатлыкъ эте-

ди. Э-эй аллай кёб затлары барды аны! Тамам да алаMAT тай туугъанды. Не уа аны башчыгъы уа? Башчыгъы былай джыланчыкъча аллына уруб гурады.

АлаMAT элли тегерегинде алай мийик болмагъанын джалан таулары юслерине джамчы джайгъанча ашхам къарангы тюшгенди. Эл, малы-башны тындырыб, джукъугъа кире тегерегенди. Анда-мында ит чабхан тауушла бла бу джазгъыда кюбуб келген алай уллу болмагъан кюбанчыкыны тауушу болмаса, башха таууш джокъду. Бир-бир юйледе электричество лампочкала джанадыла. Бир-бир юйлени уа, алкын ол джетмегени себебли, патеген лампала джарытадыла. Солтан джатыб джукъугъа кетгенинде, Абдул да кече гезетлик этерге заводха кетди.

Эртден сайын уянганлай Солтан анасына (атасын а эртден бла ол емюрде да кермейди) адамны эсине-бусуна келмезлей тюшлени анасына айтыб, анасы да ол керти да аллай тюшлеми кереди, огъесе кесн башынданмы чыгъарады, аны билмегенлей барады. Марзий юй тюбюнде джумуш эте, джашны кызыл атлес джууургъанны тюбюнден бурма башын чыгъаргъанын кергенлей, бусагъатлай тюшлерин башларыкыды деб келюне келди. Солтан а мийик агъач орундукъдан секириб тюшюб, акъ ич кенчегин ёрге тарта, джалан аякълай анасыны къатына баргъанлай, анасы:

— Бюгюн а артыкъ да сейир тюш керген болурса, анангы къатына ич кенчегинг бла чабыб келгенинге керё?— деди.

— Честный пионерский, кермегенме, ання.

Анасы сейирсиниб, салам бушгукъ бла къазанны джууа тургъанын да кююб, джашына къарады.

— Алай къалай болду да?!

— Мен джукъламагъанма, сора тюш къалай керлюк эдим!

— Джукъламагъан эсенг, сора не этиб тургъанса?

— Туугъанны юсюнден сагъыш этиб тургъанма, сен емюрюнде да аллай тай кермегенсе, ання.

— Кермеген эсем да, джашайма.

— Сен кыруу ол эшекни кересе эшик аллында,— деб, Солтан бет-кюл джууа тегереди.

— Сен къачандан бери селешесе гылыуну алай хыликге этиб? Къачандан бери башлагъанса алай?

— Болмагъа эди гылыу! Эшекди ол эшек! Андан башха аны аты да джокъду! — деб, Солтан атасыча белинде белибауун кючлю тартады.

Анасы кеси аллына ышарыб, ичинден джашына джууаб этеди: не къабхан этгенди эшек муну, къабаргъа уа устады, неда сыртындан силдеб ийгенди, эрикдирселе алай да этеди, деб анасыны кѣлюне келди.

Эшек сагъынылыб, аны бла чоту эсине тюшгенинде, Солтанны къаны бузулуб, аллына салынган ушхуурну да ашары келмей, ёрге къобду. Алай болса да, портфелин алыб, школгъа тебрей, биягъы Туугъан кѣзюне кѣрюнюб джюреги джарыгъанында, сызгъыра-сызгъыра арбазгъа чыгъыб кетди.

Бююн биринчи дерс арифметикадан эди. Солтан къалгъан дерслени суйген да этиб, билген да этсе да къалай эсе да арифметикадан къарыусузду. Юйю кзуруб арифметика болгъанлыкъгъа, айхай, контрольный болмаса уа?! Контрольный болду да къалды.

Акъ мерекеб орунда кѣк мерекебге иичге саблы ручкасыны сабын таууш этдириб джетдире, Солтан доскадан задачны тетрадына джазды. Бютеу класс бары шум болуб, задачны эте, кими баш энишге къараб, кими да кѣзлерини къыйырлары бла хоншусуну тетрадына къарай, андан кесине мадар излейди, бир къаууму да къызыл промакашкалада не зат эсе да бир санланы джазыб, эсеблеб кюрешедиле. Солтан кирпик къакъмай доскада джазылгъан акъ харифлеге къарайды. Алай а харифлени орнуна, бютеу досканы толтуруб, кѣзюне Туугъан кѣрюндю. Суу суратча Туугъан келиб, Солтанга келиб, къаб-къара кѣзлерин Солтандан айырмай къарайды. Аны чыммакъ-акъ белине къайдан эсе да келиб бир алтын ат керек салыныб къалды. Башына уа алтын кереги бла джюген салынды. Солтан Туугъанны ариу аякъларына къарагъанында, Туугъан, сол аягъын создуруб, аягъында алтын налын кѣргюздю. Олсагъатлай бир алтын къамчи да къайдан эсе да келиб, ат джерни къашына тагъылды. Алай а къамчи Солтанга керек тюлдю, Солтан Туугъанны ёмюрде да къагъарыкъ тюлдю. Ма, Туугъан Солтанга къараб ышарды, керти да ышарды. Ышаргъанында Солтан аны чыммакъ-акъ тишлерин кѣрюб, кѣз къысыб, мен да хазырма, деген магъананы билдирди. Олсагъатлай Туугъанга эки акъ къанат битиб, доскадан айырылыб уча гебрерини аллы бла Солтанга:

— Мен сени къара сууну къатында, ол джашил талачыкъда сакълаб турурма. Сен, дерсен чыкъсанг, алайгъа келирсе.

Мен а сенден башха бир адамны сыртыма кьондурлукъ тюлме, — деб, кьалайтын чыкьды эсе да, Туугъан учуб чыкьды.

Солтан джукьламаса да бу Солтанны тюшлерини бири эди. Бу сейир тюшден уяныб, Солтан тегерегине кьарагъанында, дерседе болгъанын, арифметика бара тургъанын, бир джангыз задачны да этмен тургъанын билди. Алай болгъаны ючюн дагъыда эси Туугъаннга кетди да кьалды. Солтан окъуй, джаза башлагъанлы заводда тай туууб, ол анга кеси свидетельствону толтурмай кьоймагъанды. Заводда уа тукьумун-джугьун билмеген бир джангыз байтал, бир джангыз аджир болмаз. Солтан задачи джазылыб тургъан тетрадыны бир бетинде, тюз тизгинни ортасында, «Туугъан» деб джазды. Тайны номери, тамгъасы деген графасын бош кьойду Аланы арта саллыкьды. Тюбюракьда Буденнын атлы ат заводда 1937 джыл джыйырманчы майда туугъанды деб джазды. Андан ары тюз, терс джазды эсе да Туугъанны тукьумун-джугьун тизди: анасы—Гасана, атасы — Тогар, кьарт аммасы — Арена, кьарт аккасы — Дрозд, кьарт аммасыны анасы — Гетра, аны анасы уа — Дебютка, Дебютканы атасы Детектор аны кьарт атасы — Дарто, Дартону анасы — Терисбая, аны атасы Дипломат... Тизим бек узун болду. Алай болса да ол энтда Туугъанны юзюгюн тизиб бошагъынчы, кьонгурау кьагъылыб, урок бошалды. Джазгъанын промакашка бла акъырын кебдириб, дежурныйге бериб, эшикге чыкьды. Алай а чырта тышчылыкъ табмай, тизимни аягъына дери джетдирмегени джюрегин кыйнаб, классха кириб, дежурныйден тетрадын алыб, эрлай тизиб тебреди: Туугъанны атасы — Тагор, аны анасы — Гасана, Тагорну атасы—Историк, Историкни атасы — Дарто, аны атасы да — Инферно. Инфернону атасы — Ереглаи, аны атасы да Даусуз, Даусузну анасы Ахкакая. Солтан андан ары да тизерик болур эди, кьонгурау кьагълды да, орчуна олтурду.

Дерсле бошалыб, юйге келиб, джукь кьабар-кьабмаз заводха чабыб кетди. Анда Абдул да бир зоотехник да Гасананы кьатына сюелиб, биягъы Туугъаннга сюйюнюб кьарайдыла. Ол а, биягъынлай, белюмню ичинде джортуб айланады.

— Эй, кьорюсе бу кьаллай ат болса да,— деди зоотехник.— Сен атланы алаамат билесе, Абдул, кьеремисе аны ол джабхакъларын. Кьулакълары эсе, аякълары эсе алай. Бу сагъатда огъуна бир минутну бош туралмайды, чабары келиб турады.

Туугъанига къараргъа заводда ишлегенле кѣзюу-кѣзюу келедиле. Къараб кѣзлери тоймагъанлай, бир къауумла кетселе. бир къауумла дагъыда келедиле. Солтан а ары-бери джанламайды.

Хар ким чачылгъандан сора зоотехникге:

— Бери кишини джибермезча эт сен, ансы анасына-баласына да кѣз тийирирге боллукъдула. Бир джолда мени ийнегими...

— Бизни ийнекни джылан къабхан эди, аття,— деб Солтан мийикден кымчырды.

— Тюш дейме да алайдан, тюш да бар юйге! — деб Абдул джаш зоотехникни къоркъутургъа къоймай бѣлгени ючюн, Солтанны къыджыраб тюшюрдю. Солтан джерге тюше да, атасы къыджыраса да, анга кесин джагъа:

— Джангыз бирчик сылайым тайчыкъны, къуру джангыз бирчик,— деб тиледи.

— Джангыз бирчик сыларгъа боллукъду, андан сора юйге къора,— деб Абдул джашына эркинлик берди. Бираздан ол:

— Болду, чыкъ бери,— деб джашын чыгъарды. Солтан атасыны халисин бек ариу биледи: аны бир джаны барды да атла бла биргеди, бу тайны уа кишини кѣзюне да кѣргюзмей тутургъа излегенин билди. Атасы атын сатханында, сау ийыкъны киши бла сѣлешмей, ашы-суу болмай, ах-ох этиб тургъанын Солтан унутмагъанды.

Солтан сюймегенлей бѣлмеден чыкъды, алайдан кетерге уа акъылына-эсине да келмейди. Атасы айтхан заты, берген буйругъу толса джумушакъ болуб Солтаннга разы болуб турады. Алай болмаса уа Солтанны школдан келсе джукъгъа бошларгъа унамай, къышха деб хаман отун джардырыб турады. Ол себебден, Солтан, разы болмаса да, юйге атланды.

Кюн бата Солтан юйлерине келгенинде анасы арифметикадан окъутхан джаш устаз къызчыкъ бла сѣлеше тура эди. Солтан аны къолунда кесини тетрадын таныды. Джашын кѣргенлей Марзий къалай эсе да бир тюрю болуб:

— Джашчыкъ, джаным, сен мени таниймыса? — деб сорду,

Солтан бу соруугъа асыры сейирсингенден не джууаб этерге билмей:

— Огъай, анам, хо анам,— деди.

— О мен къыйынлы, бу акъылындан тайышханды, джа-

нгызыма не кьан джаууб кьалгьанды, нек болду былай?! — деб анасы джыламсырады.

Устаз кьыз, аны кёлюн басаргъа кюреше:

— Марзий, аман этме, марджа. Солтан кеси айыртыр эсе уа бизге, акылындан да шашмагъан эсе уа, — деди.

— Джаным-кёзюм, акылындан шашмагъан алай этерми? Быйыл ораза джабылыр кюн анга толу тогъуз джыл боллукъду. Тюнене чыгъармагъанды да тиш, неуа Даусуз деген эл болгъанын, ол элде мени анам, муну кьарт анасы джашагъанын бек ариу биледи. Бу уа, джаным, Даусуз кимни эсе да бирни атасыды деб джазады, кимни эсе да бирни анасы уа Ах какаяды деб джазады! Мени аллахым, орус тилде «ах какаяды» деген сёз не зат болгъанын окъумагъанлай ма мен да билеме. Алай не иги кьызгъа, не аман кьызгъа айтадыла, бу уа, кимни эсе да бирни анасы Ах какаяды деб джазады. Джашчыкъ, джаным, не болуб кьалды санга, эки кере эки төрт болады деб джазылгъан задачны этерге керек эдинг сен, — деб, Марзий сёзюн тохтатмагъанлай, джашыны мангылайына кьолуну аязын салады, устаз кьызчыкъ а, мында отпускагъа кетген устазны орнуна кьайдан эсе да башха элден келген кьызчыкъ, анасы бла баласына, кьолунда тетрадха кёзюу-кёзюу кьарай, не айтыргъа да билмей сюеледи.

Солтан кесини башын анасыны кьолундан бошлаб, ачыуу кьайнай, таб кьычырыб огъуна айтды:

— Кьалай билмейсыз сиз Туугъанны юзюгюнде бирини аты Ах какаяды болгъанын?!

— Не Туугъанды ол? Мени аллахым, бу не чотду, не затды?

— Не Туугъан боллукъду Туугъан — чыммакъ акъ тайчыкъ, атам кьарайды анга.

— Атанг кьарай эсе уа сора, атанг кьарай эсе уа ... — деб анасы бир тюрлю халда айтды.

— Келигиз, элтейим да кёргюзейим мен аны, — деб Солтан аланы заводха элтирге изледи, алай а устаз кьыз:

— Аджи улу, мен сеннге контрольный ючюн неуд салама, сени башынгы кьайгъысын а атанг-бла ананг кёрсюнле, — деб, сохтасыны башы чайгьалгъаны бла чайкьалмагъанын иги ангылаялмай кетди.

Марзий кьалай эсе да бир халгъа кириб, юй джумушун этерге саны кьолу да тутмай, кьабакъ эшикден чыгъыб, завод таба, эрни сакълай, кирпик кьакъмай кьарайды.

Солтан арбазда сюеле туруб, сора эсине не зат эсе да бир зат тюшюб, чабыб барыб анасыны имбашына кьолун сала:

— Ання, ой ання, сен аттягъа джукъ айтмай кьойсанг, мен неудну тамбла огъуна тюзетирме, айтсанг а, иш этиб хаман да неудла алыб турлукъма, — деди.

— Тохта, итден туугъан ит, анангымы кьоркьутаса? Ой мен кыйыныла уа, керти да башынг тюрлениб айланады, — деб, биягъы кьарамын биягъы завод таба ийди.

Ингирде Солтан адетинден алгъа джатыб джукълагъан кибик этиб, атасы бла анасы аны юсюнден не селешириклерине тынгыларгъа изледи.

Атасы ишден келиб, бет-кьол джууб, тебсиге олтурду. Анасы да аны кьатында гитче шиндикчикге олтуруб, сёзюч башлады. Солтан а башын джууургъан бла джабса да, сол кьулагъын ёрге айландырыб ачыб турады.

— Джашчыкьны атасы, — деди анасы акьырын, — Ах какая деген не затды?

— Не, Голаланы кьыз, акьылынгдан шашыбмы айлана са, не затланы сораса ха?—деб аузуна алыб баргъан ханты бла кьолун аузуна джетгинчи тохтатыб, юй бийчесине цжити кьарады.

«Башланды!» — деди Солтан кеси кесине.

Марзийни кёлуне мен да джашчыкьча акьылымдан шашамы айланама деб алай келиб, энди аузундан сёз да чыгъармай, кьарамын джана тургъан кёсеулеге ийди, алай а Абдул биягъынлай джити кьараб, аузланнганын да тохтатыб, сейирсиниб турады. Марзий энди аузундан бир джангыз сёз да чыгъармазлыгъын ангылыб, Абдул кьолунда гырджынын тебсиге салыб, аны сынай сорду:

— Ах какая деб неге айтадыламы дединг?

— Хо, — деб Марзий кьарамын ёрге кёлтюрмеленлей, акьырын джууаб этди.

— Сен кесинг Нарсанагъа джюрюйсе, анда орус адамла бла тюбешесе, төрт классны бошагъанса, сора не сёз болгъанын кьалай билмейсе? — деди Абдул, кьатыныны халына кьоркьгъан да сейирсиннген да эте.

— Мени атыма «Ах какая» дерге боллукьмудула? — деб Марзий, жарылмай эсенг, бузул дегенча, Абдулну бютюн да эсин ташлатды.

— Нелени селешгининги билмегениме, — деб Абдул, энди олтуруб да чыдаялмай, скеириб ёрге кьобду.— Кьалай болур

сени атынг «Ах какая», сени атынг Марзийди, Марзий! — деб тюз Марзийни аллында чөгелеб, аны билегинден ала, ол биягынлай кюлден ёрге кёлтюрюлмей тургъан кёзлеге къараргъа кюрешди. Сен билемисе, «Ах какая» деб ат джокъду, болургъа да боллукъ тюлдю аллай ат!

— Сеннге уа Даусуз атаргъа боллукъмуду? — деб, биягынлай кёзлерин кёлтюрмей алай соргъанында, Абдул энди уа таза кёлю бла къайгыгъа кирди. Айтыучусуча, Голаланы къыз да демей:

— Марзий, джаным, кесинги эсле, не затланы айтаса? Мени кёзюме да бир къара,— деб, биягынлай чөгелеб тилегенинде, Марзий, чыртда акъылы тайышыб бошагъанча, аллай къарам бла эрине къараб, сорууу бла аны энди бютюн да къайгыгъа салды:

— Бизни джашчыкыгъа Детектор дерге боллукъмуду? Энди уа Солтан тёзюмюн бошаб, орундан чынгаб тюшюб, ич кёнчегин тарта:

— Аття, ання атланы юсюнден айта турады, мен терсме, арифметикадан тетрадымда Туугъанны тукъумун-джугъун тизгенме, устазым анама келиб менден тарыкыгъанды, неуд саллыкъма дегенди...

— Сени неудунгу юсюнден сёлешмейди ол,—деди атасы къайгыгъа кириб, алай а Марзий кюлден къарамын ма бусагъатда айыра:

— Айтма деген эдинг да неудну юсюнден,—деди.

— Аймысына, мен тамбла огъуна да тюзетирме аны, аття, Туугъанны юзюгюн а мен тюз билемем, аття, тынгылачы,— деб, Солтан тайны туугъанына-туудугъуна дери тизе тебреди.

Абдул тынгылады. Солтанны тизиминде тюзю да терси да барды, Алай болса да «джашчыкы атланы юсюнден ала-мат зоотехник боллукъду» деб кеси кесине алай айтды. Марзийге уа:

— Ахыры сен атлагъа аталгъан атланы эшитмегенмисе? — деб сорду.

— Неге керекдиле ала манга? — деб Марзий, бир кесек эс джыя, ёрге къобду.

— Сен атчыны ноху тюл, министрни ноху болургъа керек эдинг, айыбды, бусагъатха дери атлагъа къаллай атла аталгъанын билмейсе,—деб ачыулу айтыб, тешине тебреди.

Солтанны атлагъа сүймеклиги юч джылындан огъуна башланганды, джети джылында уа атасы аны кесинн атына олтуртуб, алай джашчыкъланы эришиулерине къошду. Ол кюн Солтан бешинчи болуб келген эди. Бу затда Абдул Солтанны терслемай, атны терслеб, джюреги къыйналды. Бу эришиулерин, май байрамгъа аталгъан, ууакъ джашчыкъланы эришиулерин эди. Октябрь байрамгъа аталгъан эришиуледе уа Абдул Солтанны тамадасы джашны олтуртуб чабдыргъан эди, алай а, не келсин, ат ташха абыныб, джашчыкъ да джыгъылыб, атны тюбюнде къалыб ёлген эди.

Андан бери Абдул джашын адамыча атха олтуртмай эди, бурууну ичинде къарт байталгъа олтуртуб, ары - бери айландыргъандан ары юретегенди. Алай болса да Абдул джашыны атлагъа сүймеклиги кюн кюнден ёсюб баргъанын кёрюб барады.

Абдул джатхандан сора кёзюне къалкъыу бармай, мазаллы от юнню оджакъындан ургъан джарыкъчыкъгъа кёзюч чыракъ ийиб, джангыз джашыны юсюнден сагъыш этеди. Алай а не сагъыш этсе да Солтанны атланы юсюнден зоотехник этерге деб мураты олду. Зоотехник а къалай болсун, тогъуз джылында да бир тыйыншлы атха олтурмаса, неда аджирле болгъан джерге кириб къараб, сынарча амалы болмаса. Школдан бош кюнюнде биргеме заводха элтиб, атла бла адамыча шагърей этерге, атда джюрюрча юретирге керекди. Бурууну ичи джумушакъды, алайда джыгъылса да хатасы джокъду. Солтанны атасы бу сагъышланы эте, къалкъыугъа кетди, Солтан атда джюрюй да билгенин, атладан да хапары болгъанын ол къайдан билсин.

Марзийни алыб айтсакъ а, ол джашчыкъ ёлген кюнден башлаб атланы кёрюб болмай тохтаганды. Ол айтхан болса, былайдан кёчюб, ат заводу да заты да болмагъан Даусуз элге барлыкъ эди. Бусагъатда атла неге керекдиле, майна къаллай велосипедле сатыладыла. Марзий бу акъыллагъа кирсе да, эрин заводдан, атладан ёмюрде да айыралмазлыгъын бек ариу биледи. Аякъ юсюне минген кюнюнден бери Абдул атла бла ишлейди. Ол огъай, не къыйын атны да юретирге ол кесин алыб, элни узун орамыны бир къыйырындан бир къыйырына атда кесин къатдырыб барыб тебрегенлей, юйледен адамла чыгъыб, анга къарайдыла.

Огъай, былайдан бир джары да кетмезликлерин Марзий бек ариу биледи. Энди уа бютюн да бек — ол джарлы сабийни къабырчыгъы былайдады сора, аны атыб, Марзий бир джары да кетерик тюлдю. Солтанны уа адам багъуучу дохтур этерге деб Марзийни мураты алайды. Солтан дохтур болса, анасыны онг аягъында ол безин да бир къоратыр эди. Аны амалтын, Марзий отуз сегизинчи номерли аякъ кишим алыб, ол да лоп-лоп эте кючден айланады. Абдул аны дохтургъа бар деб ненча кере кюреше эсе да, баралмайды, баралгъан а этерик эди, тюсюн айтсакъ, эркиши дохтургъа джалан аягъын кёргюзюб къалай къойсун.

— Сеннге, тейри да адамы, отуз беш джыл болгъанды дерик тюлдю адам, тамам да бурунгу къарт къатынлачаса, сени джалан аягъынг дохтурну несине керекди?!—деб Абдул алай айтса да, кеси уа тиширыу дохтургъа барыб, баурун кёргюзелмей, хынч-хынч эте туруучанды. «Тиширыугъа барыб, къалай ачарма да» дейди, Марзий кесинги бар да кёргюз десе.

Марзий, Солтан бла аякълашыб джата, бу сагъышланы да эте, джашчыкъны аякъларын кесини къойнуна кысады.

Марзийни юйде шекери къорай башлагъан кюнден бери шекерни джашыра башлады. Алгъын гырт шекер алыучан эди, энди уа шекер башла алады. Аны да не ючюн этеди десенг, гырт шекерден ненча гырт кетгенин билмеклик кыйынды. Шекер башны уа сыннганын, сынмагъанын джелпил айырлыкъса. Солтан анасындан шекер урлаб, заводда къарт байталгъа элтиучен эди, сабийле бла эришнуге хазырланган заманында уа Деуге, алай демеклик, эшекге да ашатыб турду. Энди уа табхан шекерип Туугъаннга элтеди. Бюгюн шекер излей барыб къарагъанында, бир джангыз гырт да табмады, чынг огъары табхагъа кёзю илингенинде уа, анда мазаллы шекер баш сюелиб тура эди. «Мен баш табхагъа джетеллик тюлме деб, анамы акъылы алай болур» деб Солтанны кёлуне келди. Алай а баш табхагъа мен джете билirme, юйде адам болмасын ансы... аны ючюн а сакъларгъа керекди, сакълар ючюн а тёзюм керекди. Солтанны уа не сакъларгъа заманы джокъду, не тёзюмю джокъду. Тохта, школдан бир къайтайым...

...Эртденбла Марзий, эрин ишге, джашын да школгъа ашырыб, юйде кеси къалды. Солтан школдан келгенинде, «Зил-

гер» машина бла джашына кёлек тиге тура эди. Солтан келгенинде, ишин да кёюб, анга кёбуб ашарыкь салыб. биягы машинагъа олтурду. Солтан сау кюнню сагыш этиб турса да, анасын юйден бир джары ашырырча сылтау табалмагъанды, анасы бир джары кетсе уа, Солтан биле эди этерин. Кёууушда джукълаб тургъан мазаллы къара киштикни кёргенлей, анасыны тарыгыучусу эсине тюшюб, сагышха кирди:

— Чычханлагъа не мадар табаргъа билмей къалдым. Ол огъай, агъач гюрбени да тешиб, нартохню джармалаб барадыла. Киштигибиз ани киштик болгъанлай, чычхан тутаргъа унамайды, сагыш этсенг а, чычханла керек болмазла анга, хар кюн сайын сют башы табакъны башын адам ачхапча ачыб. джалаб кетеди. Не киштикден сютбашыны, педа сени джашынгдан шекерни къалай тукъум сакъларгъа билмей, башым тели болду.—деб, атасына тарыгыучусу Солтанны эсине тюшюб былай деди:

— Ання,— деди ашыкь-бушукь кёба тебиден, — унутуб кёя эдим, тюкенде темир къабханла сатыла, хар ким алыргъа чачыб бара эдиле,— деди.

— Да сора, ёсmezлик, («оу кёуруюм мен, алай нек айтдым?!») андан бери айтмай нек тураса, чычханла джашау бермей тургъанларын билесе сора?! — дей, ёрге кёбуб, къанджал кюбюрню ауур башын ачыб, инджили дарий хурджундан ачханы чыгъарыб,— ма, чаба кир да ал, — деди.

Солтанны эрни салынды. Ауузундан бир сёз да чыгъаралмады. Анасы анга къарагъанында, симсиреб тургъанын кёрдю.

— Ауузунга суу уртламагъан эсенг, нек шум болдунг? Аякъларынга да кишен салынганча, тургъан джерингден тебмей, — деди анасы ышара-ышара, бир кёолу бла машинаны чархын бура башлаб. Солтан бир кесек эс джыйды:

— Ання, сен кесинг нек бармайса, мен ала биллик тюлме, аман къабханны келтириб кёйсам а? — деди.

— Не аманды ол? Аман къабхан болмайды, ма былай сенича аман джашчыкъла боладыла ансы, кърал а аман къабханланамы сатарыкъды санга?! Бар, бара кир, ол узункуйрукь худжуладан дертими алмай, аллах ёлтюрмесин, башыбызны ашаб кетедиле, — деб, энди сёз бошалды деген халда машинаны буралгъаныча буруб тебреди. Дагыда сора бургъанын тохтатыб:—Тюкенчи Зулихатха айт да, сен-

нге ол кеси сайлар да берир. Бар, балам, бар, чачылыб кетселе, ол худжу узункъуйрукъла бизни хыликге этерикдиле.

Солтанны тюкеннге баргъандан ары мадары къалмады. Бир да разы болмагъанлай, арбаздан чыгъыб, элни ортасы табагъа, школары болгъан джары, тебреди. Школдан узакъ болмай, тёртгюл агъач юй, къызыл къанджал башы къызара, кенгден огъуна да танылады.

Солтан Туугъаннга барыргъа ашыгъыб ёледи. Ол тайчыкъ хар кюнден тюрлюден-тюрлю бола, бир минутну бир джерде тохтамай, анасыны тегерегине джорта, кюн сайын акъыллыдан акъыллы бола баргъанча, Солтаннга алай кёрюнеди. Солтан барса, къаб-къара кезчюклерин Солтаннга ийиб, биразны сынаб, дагъыда джортуб тебрейди, Аны анасы Гасана шекерни мардасыз сюеди. Марзийни шекери кюн сайын тайыб бара эсе, бу затда терслик Солтан бла Гасанадады. Солтанны джууукълашыб келгенин кёргенлей, Гасана ашай тура эсе, ашагъанын къюуб, Солтаннга битиб тохтайды, джатыб тура эсе, эрлай къобуб, Солтаннга барады, Солтан а аны бир джангыз да алдамай, аузуна шекер салады. Туугъан шекер ашай биллик-къаллыкъ эсе да, Солтанны хапары джокъду, алай энди шекер Туугъаннга, анасына да керекди дей, Солтан орамны барады. Барады, алай а алкъын ётюрюгюн къалай джабаргъа билмей, тели болуб барады. Тюкенде къабхан сатылмагъанын биле тургъанлай, аякълары уа аны тюкеннге алыб барадыла. Қъалай этсин да адам? Алай а башында къуру Туугъаннга шекер табыуну сагъышы болмаса, башха бир акъыл кирмейди. Тюкеннге джетди. Кирди. Тиширыула тюрлю-тюрлю оюулу къумачланы аладыла, шекер, сернек, туз чекдиреди. Қъабхан: алгъан а бир джангыз адам кёрмедди. Алай а къалай эсе да тилни учунда айлана тургъан затны тюкенчиге сормай чыдаядламыды:

- Зулхат, къабхан сатыламыды?
- Не дединг, не зат къабхан дейсе?
- Да ма чычхан тутуучу.
- Огъай, джанынга, джокъду.

Энди Солтан рахат болду, къабханла сатылмайдыла. Қъаланыб тургъан шекер машокланы кёрюб, алагъа тамам кёлю бла сукъланды. Табхада тизилиб тургъан шекер башланы да кёрдю. Шо бир машок шекерим болгъа эди, деб кёлюне алай келиб, сагъыш-зат да эте турмай:

- Меннге кило джарым шекер бер,— деди.

Тюкенчи кило жарымны чегиб берди.

Солтан тюкенден чыгыб, сагышха кирди: бу шекери бла ат заводха барырга керекди, джол а тюз кеслерни юнню аллы бла барады. Анасы кёрсе уа деб кьоркьду. «Ол кёрмегенлей озуб кетер эсем а?» Шекерни газетде элтирге кьоркьуб, кенг кёпчегини ич хурджунларына гыртланы бирем-бирем ийди. Ич хурджунларыны узунлуклары уа тамам сапал салынган кенчегини сапалларына дери джетди-ле дерчады. Хар атлагъаны сайын хурджунлары ары бла бер аунай, табсыз болсала да, барады.

Огъай, юнню къагы бла кетиб къалырга болалмайды. Бир талай тыгырыкъ бла айланыб, суу ызына тюшюб, дагыда бир тыгырыкъла бла ат заводну гокка хаисла тизилген джашил арбазына чыкъды. Алайдан чабыб баугъа кетди. Солтанны кёргенлей, Гасана, ашай тургъанын кьоюб, бёлюмден ариу башын узатыб сакълаб тохтады. Солтан аны аузуна бир шекер гыртны къабдырды. Туугъан а, биягынлай, узун бутларын бир джерде тыйыб болалмай, анасыны тегерегине чабады. «Къалай суу суратды!» деб Солтан тамам да сейрсингендин тышындан огъуна айтды. Солтан тутарга не кюрешди эсе да, Туугъан, кесин тутурмай, Солтанны арытды, сора бир талайдан Солтан аны бойнундан алыб, биягынлай кёзлерин, бурунчугъун уппа эте, башчыгын кёкюрегине къысыб, эринчиклерин ачыб, тиш ортачыкларына шекерни сукъду, алай а тайчыкъ шекерни сан этмедди, анасы уа Солтанны кьолуна узалыб, энтда шекер тиленди. Солтан бу джолча кёб шекери бла бир да келмегенди, ол себебден шекерни бек эркин теджейди. Не да этиб Туугъан тишлерин ачарга унамай, башчыгын ары-бери эте келиб, сора къаллайла эсе да Солтан бир кере салгъанында уа, аны атыб иймей ашады. Солтанны къууанчыны учу-къыйыры болмады. Солтан энтда ашатама деб Туугъанны бойнундан тутуб кюрешеди, анасы да былагъа тынчыкъ бермей, бурну бла Солтанны тюртуб, юлюшюн алады. Бу кёзюде баугъа кирген Абдул джашын бу халда кёрюб, кенгирекден къараб турду.

Солтанны шекери бошалды, Гасана уа джашау бермей биягынлай шекер излейди, Туугъан сан этмедди, Солтанны кьолундан бош болуб, биягынлай джортуб айданады. Солтанга тынчыкъ бермеген Гасананы аллында Солтан хурджунларын тышына-тышына чыгъарыб, чюйресине-чюйреси-

не айландырыб, Гасанагъа кѣргюзгенча, шекери болмагъанын билдирди, сора экисин да талай кере уппа этиб, джюреги рахат болуб, баудан чыгъыб, юйлери таба айланды. Алай а юйге не къадар джууукълаша баргъаны сайын ол къадар къайгъысы ёсе, анасына не джууаб этерине сагъышлы болуб барады. Тохта, ма бир зат эсине тюшдю: Солтанланы юйден бешинчи юйню мазаллы агъач къабханы барды, аны Солтан къайдан биледи десенг, ол къабханны къарт акга кеси ишлей тургъанлай, Солтан юсюне баргъанында, ол аны ишлеб бошагъынчы, Солтан да анга болушуб тургъан эди. Ол юйге джетгенинде Солтан алагъа барыб:

— Анам къабханыгъызын джангыз бир кечеге беригиз деб ийгенди, чычханла болгъаныбызны джарма этиб бардыла,— деди.

Солтан аладан мазаллы къабханны юйлери алыб бара, дагъыда сагъышха къалды — къабханны ызына берир заманда анасына не айтырыкъды. Алай болса да бу сагъышны башындан атыб, ары дери да бир джашайыкъ дегенча биягъы джолуна барады.

— Ма келтирдим,— деб, къабханны босагъагъа сала, Солтан анасына джити къарады. Анасы ишин да къоюб, кѣзлерин ачалгъаныча бир ачыб, къарай, аузундан сѣзюю кючден бла бутдан чыгъарды:

— Не затды бу кѣлтюрюб келгенинг?

— Къабханды!— деб Солтан ёхтем джууаб этди.

— Кимникиди?

— Къалай кимшики, магазинден...

— Кимни алдаргъа кюрешесе, ха? Кърал быллай къабханланы сатыб ким кѣргенди, кърал ма былай, гитче темир къабханчыкъла сатады! Бу къабханны къарт Даулет кеси этгенди. Ма, юсюнде ол темир чыбыкъны да бизден алгъан эди, бу къабханны кесин да мен келтириб, бир-эки кере да къуруб, ызына-ызына бергенме. Сен энди алдаргъа юренибми тебрегенсе? Мен ма былай къазыкъ бла туююб чыгъарырма сени башындан аллай ётюрюкню, ёсмей къалгъын огъесе!— деб, алай айтыр-айтмаз «мен къуруб къалайым огъесе, алай нек къаргъадым, къолумда джаб-джангызды сора, ол ёсмесе, кимим ёсерикди», деди нчинден.

Солтан, аузундан сѣзю чыкъмай, башын кѣлтюрмей, мыдах сюеледи, анасы уа энди аны джазыкъсыныб, кесн кесини нчинден «Отда куююб огъуна къалгъа эди ол джангыз сом,

аны тас этиб кьойсам а не этерик эдим да,» — деди. Кёлюне алай келир-келмез, джашыны кёнчегине кёзю джетнб, хурджунлары болгъан джерлери чыммакъ-акъ болуб тургъанлары эследи. «Ах, мен кьуруум огъесе, кьалай сезмегенме мен, баргъанды да тюкенден шекер алгъанды ол сомгъа, шекерни хурджунларына кьуйгъанды да заводха баргъанды, заводда уа ол худжу кьаллыкъ атлагъа ашатыб, юйге келекеле Даулетлеге кьайтханды да аланы кьабханларын келтириб, мени алдай билгенлиги,» — деб, кюлюрю да келе, тышындан былай деди:

— Шекер алыб атланы сыйлаб келесе.

- Туугъанны сыйлагъанма! — деб Солтан анасындан кёзю алалмай дженгил айтды.

— Иги джаш, — деди анасы, — мени энди ачхам, не тёзюмю джетмейди ат заводну атларын шекер бла асыраб турургъа. Бар да заводну директоруна айт, ол атларына шекер алсын, сен а не кьыйналсанг да ол шекерни алагъа ашатыргъа болушурса, мен а кюн сайын шекер алсам, бир ийыкьгъа джетер джеринде сени кючюнгден ол а бизге эки кюнге джетмейди. Ол огъай, тюкенчи да сейрсинеди мени шекер алгъан халыма, кьуру шекер ашаб джашайсыз дерикди адам сизге деб, ма алай айтыб огъуна кьойгъанды. Шекерни тайдырыб баргъанны уа сен болгъанын мен эртдеден огъуна билеме, алай а кесинг ангыларыкь болурмуса деб тургъан эдим да, сен а амандан аманига бараса. Не болсун, атанг бла сени кечегиз-кюнюгюз да атланы сагъышы болмаса, не юй джарлылыкъ, не башха зат эсигизге келмейди. Мен джарлы уа сени брач болуб кёрюрге, андан сора да пропесор этерге деб не талпыгъаным да олду. Сен а ат, ат, ат дейсе да тураса, — дей келиб, Марзий ауаз бергенин тюрлендирди:

— Джашчыкь, бала, не болду эсе да болду, энди уа мен айтханнга бир тынгылачы: дерслеринги иги билсенг, артыкьсыз да бек ол арипметика дегенни, мен да санга хар кюн сайын юч гырт шекер бере турурма, алай болмаса уа шекерни кёзюнге да кёргюзюрюк тюлме, энди асырай да билеме. Ачханы да кёргюзюрюк тюлме кёзюнге. Айтчы, джаным, этермисе мен айтханча? — деб тынгылауну ийиб тургъан джашына тилеген халда кьарады. Солтан да бу затха разы болду, не ючюн десенг, чыртда бир гырт шекеринг болмай кьал-

гъандан эсе, ол юч гырт да игиди. Солтан анасыны энди джашырыучу джерлерин билгинчи былай бла барыргъа да боллукъду Анасы да экисини келишиулерине разы болуб: — Олтур, джашчыкъ, энди дерсинги эт,—деди.

* * *

Солтан ючюнчю классха кечдю. Бу затны юсюнден школда аталаны-аналаны джыйылыулары болгъанында, Солтанны бираз махтагъан да этдиле, джыйылыуда олтуруб тургъан Абдул джашына иги огъуна къууанды. Джыйылыуда сабийлени джай къалай солурукъларыны юсюнден сёлешинди. Ала солугъан бла юйде джумушха да болушургъа керекли болгъанларыны юсюнден да айтылды. Джыйылыу бошалгъанында, атала-анала къолларында сабийлерини табеллерин алыб, кими иги окъугъанына къууаныб, кими да аман окъугъаны ючюн ийлыгъа, юйлерине чачылдыла.

Абдул джашыны юсюнден эртдеден да оноу этгенди — кеси заводну джылкъысы бла таугъа чыкыгъан заманда Солтанны да биргесине элтирге деб турады. Солтан анда солугъан да этиб, анасыны кёзюнден кенге ат юсюнде тыйыншлысыча джюрюрге да юренигин атасы бек ариу биледи. Абдул сабийлигинде да, не аламит джигит кибик, атда алай бара эди. Да сора аны джашы аны кесинден хомух болургъамы керекди. Бу оноун Абдул алкъын не Марзийге, не Солтаннга айтмагъанды.

Май ай джашнайды. Ат заводну тегерегинде алай мийик болмагъан джалан таула джашил хансха бёлениб барадыла. Аланы юсюнде джер-джерде элни къой сюрюю, эчки сюрюю, тууар сюрюю, элден узакъ болмай а кърым тауукъла, къазла, бузоула отлайдыла. Аланы жанларында да сабийле аланы да кюте, къызыу ойнайдыла.

Солтан да элни къыйырына кърым тауукъларын чыгъарыб, аланы да кюте, ойнайды. Солтан, тауукъланы кютгенине ийлыгъыб, адам кёреди деб къоркъады, алай а адам кёрмей къалай къалыр. Былайда къазын, бузоун кютмеген киши джокъду. Джаны-тини да атла бла болуб тургъан Сол-

тап, атланы кютер орнуна, тауукъ кютюб айлашады. Бу зат аны джюрегин уллу къыйнайды.

Солтан суу джагъада джити ташха атха миннгенча миниб, аны юсюнден кесини тауукъларына да кез джетдире, төгерекде ойнай тургъан сабийлеге къарайды. Аланы бир къаууму чөмелтаякъ ойнайды, бир къаууму садакъ атады. Солтан а ёзеннгиле бла атны къабыргъаларын къакъгъанча аякълары бла ташны къагъыб, къоллары бла да ат джерни къашындан тутханча, ташдан тутуб, джортуб баргъанча, кеси кесине алай кёрюнеди. Юйден садагъын ала келмегенине да сокъуранды. Джашчыкъла акъ къагъытны алай анда джасы ташда тюкюрюк бла джабышдырыб, эки джыйырма атламы узакълыкъдан садакълары бла аны юсюнде къара тамгъачыкъны марайдыла. Кёблери мараб-мараб, тамгъачыкъны уралмай къалдыла. Солтан, тюзюб болалмай, чынгаб «атындан» тюшюб, джашчыкъланы бирини садагъын алыб атды. Алай а ол да тиялмады. Джашчыкъла аны хыликге этиб кюддюле. Эитда бирини садагъын алыб атды. Бу джол тамам ол къара точкачыкъгъа тийгенинде, джашчыкъла къуанч аллы болуб, дауур-суйюр этдиле, Солтан а биягъы «атына» барыб минди.

Бу кезюуде джашчыкъла заводха айланыб бара тургъан бир гитче машиначыкъны кёрюб, бары бирден сын болуб къараб тохтадыла — быллай гитче машиначыкъла мында бек аз кёрюнедиле. Къуру директорну болмаса, аллай машиначыкъла джокъдула, директорну машинасыны атына да биркъуджур айтадыла. Бу машинначыкъла джим-джим джылтыраб бир аламатладыла. Джюк машиналаны уа сабийле къуру да кёредиле. Солтанны эсине атасы айтхан тюшдю — заводха маршал Буденный келликди деб сакълайбыз деген эди. Солтан кърым тауукъларын затын да къоюб, завод таба джоргъалаб кетиб, заводну аллында бурууну тёббесине биягъынлай атха миннгенча миниб тохтады. Джашчыкъла бары да аны ызындан джетиб, тамам аныча, чыпчыкълача, буруугъа илиндиле. Ала бары да заводну конторуну аллында къабакъ эшикледен кез алмай къарайдыла. Ма эшикле ачылыб, машиннаны ичине ийиб, олсагъатлай дагъыда этилдиле. Сабийле буруудан тюшмей сакълайдыла. Бу кезюуде Солтанны шагърей атчысы баудан чыгъыб, буруугъа къаргъалача къонуб тургъан джашчыкъланы къамчиси бла къоркъута

кыстаб тебреди. Джашчыкыла секириб-секириб джерге тюшселе да, джанлар акыыллары джокъду:

— Ий-ий, Будённыйми келгенди? — деб сорду Солтан.

— Келгенин-келмегенин ма былай сен соргъанлай айтыб кыоярыкыды дебми турса, быжмабурун?! Буденный джолдаш келгенди, Аджиланы Солтан джолдаш меннге келсин деб тилейди Буденный десемми сюерик эдинг?!

Солтаннга аллай джууаб ачы тийиб, кишиге да кыарагъан да сёлешген да этмей, кырым тауукыларына кетди, бираздан да аланы да аллына сюрюб, кюнорта азыкъ ашаргъа юйлерине кетди. Атасы юйге барыб тура эди. Солтан Буденныйны юсюнден анга сорургъа да кыоркъду. Ашаб-ичиб бошагъандан сора, не эсе да бир китабны да алыб, джатманы тюю салкыыннга кириб окъуй башлады.

Бираздан атасы юйден чыгыб ишге бара, джашыны кыатында мурукку этиб, анга хыйларакъ кез кыысыб, сора кесини хурджунун кёргюздю. Солтан чартлаб кыобуб, атасыны хурджунуна тийгенинде, анда шекер болгъанын билди.

— Кел.— деди атасы. Атасы бла бирге бара, Солтан шекерни атасыны хурджунундан алыб, кесини хурджунуна салыргъа умут этгенинде, атасы анга ийилиб:

— Тохта, сабыр бол, ананг ызыбыздан кыараб кёрюб кыоймасын, мен сеннге деб урлагъанма, ол бири. Экинчиси уа, заводха маршал Буденный келгенди, ким биледи, экибиз да кёрюб кыояр эсек а аны,— деди.

Солтан асыры кыууаннгандан ёрге-ёрге чынгаб, бара тургъанлай атасыны бойнун буууб кыоярча кыаты кыысды. Атасы эрлай аны кыоллары алыб, кесинден айырыб:

— Тохта, не этесе, хадауус, адамла кыараб тургъанларын кёрмеймисе, бизни намысны бузаргъа джарамайды, атасы бла джашы джолда кыучакылаша айлана эдиле десе, сен да, мен да бетибизни не айтыб кёргюзюрюкбюз,— деди.

Атасы биргесине элтмей юйге кыайтарыб иеди деб кыоркыа, Солтан:

— Атты, тейри да адамы, мен сени ёмюрде да не кыучакыламам, не да уппа этмем, бу джолчукъну бир кеч, — деб тиледи.

— Эй сени огъессе, энди мени чыргда ийнакыларыкъ тюлсе, алаймыды?

— Чыртда!—деб, Солтан таза кёлю бла джууаб этди.

— Тюз айтаса, эркиши алай болургъа керекди, анангы уа ийнакъла, тиширыула аны бек сюедиле,—деди Абдул ышара-ышара.

Алай бла, сёлеше-сёлеше, заводха джетдиле.

— Сен шохларынга бар, майна анасы да кеси да алай-да,—деб Абдул Гасана бла Туугъанны кёргюздю.—мен а маршалны юсюнден барайым да бусагъат хапар билейим,—деди.

Гасана узакъдан Солтанны кёргенлей аллына тебреди, Туугъан да аны ызындан келеди. Солтан экисине кёзюу къабдыра, шекерин бошады, экисин да кёзюу-кёзюу уппа этиб, хурджунундан баш таракъны чыгъарыб, аланы экисини да джалларын кёзюу-кёзюу тарады. Тарагъанны ала бек сюедиле.

Тёртгюнлеб айланган Туугъанны да тутуб, аны джалын да тарайма дегенлей, ол Солтанны кёолундан ычхыныб, кёуш кибик учуб кетди, Гасана уа тайыны ызындан къараб чыртданда кючюнден келмейди, ол бир джерге къараргъа Туугъан бир джерге джумулуб кетеди. Чабалгъанын, джорталгъанын джортуб-чабыб, бир заманны заманында Туугъан анасына келиб, гитче башчыгъын анасыны къарын тюбюне этиб, эмчегин эмиб башлады. Энди тоя болур деген заманда Солтан аны боюнчугъундан алыб, кёлегини этеги бла хамхотчугъун сюрте:

— Мени ариучугъум, мени чыммакъчыгъым, мени тайчыгъым. Сен бла мен кёуш учханча учуб, Минги-Тауну тёппесине чыгъарбыз. Мен сеннге хар кюн сайын шекер келтирликме, колхозда ишлерге джарашыб, ишлегениме ачха алыб, ачхамы барына да тамам сени кесингча чыммакъ -акъ шекер алыб, сеннге келтириб турлукъма. Сен, нарт таурухлада айтылгъан атлача ат боллукъса, адам тилни да билликсе, мени тилими ангыларыкъса, мен да сени тилиги ангыларыкъма. Сора биз экибиз да былайдан, кишиге да джукъ айтмагъанлай, Буденныйни кесине кетиб къаллыкъбыз, ол бизге аппа-алтын бычагъын да берликди...

Солтан тайны кёучакълаб, аны хамхотчугъун да сюрте, кёзчюклерин да уппа эте, бютеу ичин анга тёге тургъан заманда Гасана да Солтанны бурну бла тюрте, биягъынлай ше-

кер излейди. Сейир не затды десенг, бир джерде чыдаб турал-
маучу Туугъан Солтанны ушагъына къулакъ ийгенча шум бо-
луб, Солтан бла кесини алда боллукъ джашауларына тынгы-
лагъанча алайды. Бу кёзюуде не Солтан, не Гасана, не Туу-
гъан — бир джангызы да арлакъгъа келиб ышара-ышара бы-
лагъа тынгылаб, къараб тургъан адамланы кёрмедиле. Бу бо-
лум дагъыда биразны барлыкъ болур эди, Гасана Солтанны
шекер джугъу хурджунун джалай келиб тиши бла тартмаса.
Солтан Гасанагъа айланганлай, былагъа къараб тургъан
адамланы, аланы ичинде атасын да эследи. Адамланы ара-
сындан узун мыйыкълы, орта сюскли, кёкюрегинде да орден-
лери бла биреулен чыгъыб, биягъынлай тайчыкълны къучакъ-
лаб тургъан Солтанны къатына келиб:

— Салам, джигит, кел шагърей болайыкъ, мени атым
дядя Семёнду, сени уа? — деб ышарды.

Солтан аллындагъы ким болгъанын ангылаб, къууанч ты-
бырлы болуб, не айтханын, не этгенин да эсгермей, къолун
узата:

— Бизни атыбыз Солтанды,—деди.

— Сизними? А-а, да тюз айтаса, сиз ючеулен кёрюнесиз,
Солтан сени атынг болур, бу экисини атлары уа? — деб Бу-
денный Гасана бла Туугъанны кёргюздю.

— Муну аты — Гасана, муну аты да — Туугъан, — деб
Солтан эки атны да бармагъы бла кёргюзе джууаб этди.

Солтан Туугъан бла ушакъ эте тургъан заманда аны уша-
гъын заводну директору Семен Михайловичге кёчюрюб тур-
гъан эдим, ким биледи, маршал да кесини джаш заманын, ат-
ла бла джаны бир болуб айланыучу заманын эсине тюшюрюб,
Солтанны бурма чачын сылай, директоргъа былай сорду:

— Бу джашчыкъ атлагъа къарауда сизге кёбден берими
болушады?

— Ма бу да джашны атасыды, маршал джолдан, бу биз-
де атчы болуб бек кёбден бери ишлейди, джашчыкъ да ата-
сы бла келмеген кюню къалмайды. Атда бек иги джюрюй эди
джашчыкъ, къарнашчыгъы атдан кетиб ёлгенли атасы-ана-
сы муну атха минмезин суйгенлей турадыла, — деди дирек-
тор.

— Сен кесинге майна ол алай анда чынгаб айланган

тенгинге Буденный сизге алтын бычакъ берликди дей шой эдинг да, — деди Буденный Солтаннга.

Солтан, тюшюнде-тюшюнде эшите тургъанын эсгерелмей, сын къагыб турады.

— Да Солтан джолдаш, мен сеннге бычакъ нерме, Туугъанны юсюнден айтсакъ, Туугъан алапат аджир боллукъду, аны сакъларгъа, юретирге иги къараргъа керекди. Мени акъылым бла, Туугъаннга сенден иги къарарыкъ бир адам чыгъарыкъ тюлдю, — деб, къууанч тыбырлы болгъан Солтаннга къолун узатыб, сора иѣгерлери бла къайры эсе да кетди. Ала кетгенден сора да Солтан сюелиб туруб, сора Буденныйны къатангы сингир къолу Солтанны къолунда тургъанча аязын бери айландырыб, къолуна къарады.

Бу хапар элге дженгил джайылыб, элде джашчыкъладан бир джангызы къалмагъанча, Солтаннга келдиле. Солтан къабакъ эшиклерини башына миниучюсоча атха мингенча миниб, тюбюнден соруулагъа джууаб эте туруб, сора секириб джерге тюшюб, онг къолуну аязын ёрге айландырыб кёргюзюб, ма бу къолну Буденныйни къолу тутханды, деб анткърал этиб, нёгерлерин толу иннандырды. Буденный бычакъ иерге айтханды дегенинде уа, «о-о-о!» деген таууш бютеу ёзенни да алгъан болур эди.

Ол кюнден башлаб Солтанны сыйы аман уллу кёлтюрюлдю.

Бир ингирде Абдул ишден келиб, Марзийге:

— Тамбла Солтан да мен да джылкъы бла Бийчесыннга барабыз. Бизни джолгъа хазырла, — деб къаты айтыб, сора Марзий анга джууаб этгинчи, Солтанны иймезча сылтаула чыгъаргъынчы арбазга чыкъды, Марзий ызындап барыб, Солтанны юсюнден сёлеше башлагъанлай Абдул Солтанны юсюнден сёз къозгъатмай, къатышына хыны-хуну этген кибик этиб айырылыргъа излегенликге, чот алай болмады. Марзий, джашын таугъа иймез ючюн Абдул бла сёлешир ючюн къалмады. Джылагъан да сарнагъан да эгди, алай а Абдул Солтанны керти да къолгъа алыб, анасыны къойнундан айырыб, керти да эркиши этерге мураты алайды. Солтан ёсген да этиб, кюнде аязда да къатыб юйге къайтса, анасы бюгюн джылагъанын унутур деб, таугъа алыб кетди. Таугъа чыгъыб бара, Абдул джашыны атда ариу олтура билгенине, джылкъыны таб сюре билгенине кёз джетдире, къууана барады.

Бир кѳауум атны артхаракъ кѳалгъанын эслеб, Абдул алагъа джортуб тебregenлей, Солтан андан алгъа джетиб, атланы джылкыгъа кѳошуб, Гасана бла Туугъан таба кетди. Солтан кысха заманын ичинде кѳалай эсе да ёсген да этиб, эт да кѳозлаб, ариулугъундан да ариу болгъан тайдан кѳезюп алмай барады. Кѳезюмю алама десенг да, алаллыкъ тюлсе. Бютеу джылкыны ичинде ол кеси чыммакъ-акъ кѳегюрчюнчюкча барады.

Джылкыны Нарзан ёзен бла сюрюб, Бийчесыннга ёрлеб барадыла. Джол мийикден мийик чыгыб барады. Ёзенни ичинде атла бара-бара джолну джанында хансдан джырта, кѳара суудан, нарзан сууладан да уртлай баргъан эселе, бусагъатда уа джаб-джангыз бир тар джолну тутуб, тизилиб барадыла. Джолну онг джаны терен ёзенди. Аягъы тайгъанлай адам да ат да ёзеннге кетерикди. Сол джаны уа тауду. Джылкы не юркюб, не тайыб джардан кетедиле деб кѳоркѳуулу болгъаны себебли, эки джылкычы да, Солтан да атланы онг джанындан ышыра, кѳоруулай барадыла. Солтанны сейирсинигени аджирледиле. Бу тёрт джылкыны тёрт аджир алыб барадыла. Хар аджирни кесини джылкысы башха джылкыдан айырылыб барады. Хар аджир джылкычыладан эсе бек байталлагъа сакъ болуб, бир алгъа чыгыб кѳарай, бир да байталланы, джылкычыла кибиб, джолну онг джанындан ёрге ышыра, бир минутну тынгы табмай алай барадыла. Гасана Туугъан бла бирге, Солтанны кѳоркѳутургъа этгенча хама джолну онг джанында барады. Солтан да алагъа кѳайгылы болуб, кѳезюп айырмай барады. Солтан кеси уа джолдан терен ёзеннге кѳезю-кѳезю джетгенлей, кѳзлери кѳарангы этиб, башы тегерек айланганча алай болады. Ол ёмюрюнде быллай кѳоркѳуулу джолну, быллай ёзенни кѳрмегенди.

Джылкычыла акъырын-акъырын «Но-но» деб, джол бла атланы биремлеб сюрюрге кюрешедиле.

Солтан, ат юсюнде болса да, кючлю арыгъанды, Туугъан бла анасына кѳоркѳгъандан огъуна арыгъан болур дейме, солургъа уа тохтарыкъ тюлдюле, тохтар джер да джокъду, башына ёрлегинчи эки минг метрни барыргъа керекди, хар метрни уа кючден-бутдан чыгъадыла.

Кѳеню булут басыб тебреди. Джылкы бла джылкычы-

ла бешджюз метрге де ёрлегиичи, джангур джаууб башлады. Олсагъатлай атасы Солтаннга джетиб:

— Сол джанына чыкъ, онг джанында барыу бусагъатда артыкъ да къоркъуулуду, мен Туугъанны да сол джанына, сени аллынга этерме, — деб Солтанны сол джанына ашырыб, байтал бла тайны да аны аллына этди. Челекден къуйгъанча джангур джолда саз топракыны тайгъакъ этиб, джылкычы-ланы джылкыны да къоркъуулу болумгъа салды. Бираздан дагъыда Абдул Солтаннга барыб, аны къанджыгъасындан джамчысын тешиб алыб кийдирди. Кийиз бёркю, джамчысы, ышымлары, къаты къысылгъан чабырлары джашчыкыны юсюне алкын суу иймейдиле.

Солтан энди къоркъуусузджаны, тауну ышыгъы бла барды, алай а былайда да къоркъуу барды — джангурдан джибиб, юслерине таш оюлургъа боллукъду. Солтанны аллында Гасана да Туугъан да башларын ёрге кёлтюрмей, юслеринден, сюмекден саркъгъанча, суу саркъа, аякъларын джелмича саз топракъдан кючден ала ёрлеб барадыла.

Джылкычыла бнягъынлай, бир джангыз такыйкъаны тынчлыкълары болмай, атланы джолгъа бирем-бирем тизиб-кюрешедиле. Алай тизилген атла кёб джолну алгъандыла.

Къуру да ойнаб туруучу джарыкъ Туугъан бусагъатда башчыгъын кёлтюрмей, мыдах барады, аны чыммакъ арич аякчыкълары бютеу да топракъ джугъу болгъандыла, Солтан кеси асыры сууукъ болгъандан гыз-гыз эте, тишлери къалтырай, Туугъан да менича сууукъ болгъан болур деб кёлюне келди. Аны бла бирча эл эсине тюшюб, анда ол джылы кюнге кёзюне кёрюндюле. Элден элли километри да кетген болмазла, алай а бу сууукъ сюеклеринге джетиб барады. Кеси къалтырагъанча, Туугъан къалтырай болур деб, Солтан анга ишексизди. Атасыны къайда эсе да узакъда болгъанын сезиб, Солтан эрлай атдан тюшюб, джамчысын алыб, Туугъаны сыртына атды, ол алай этер-этмез, Туугъан юркуюб бир джанына чартлаб, тегерегинде баргъан атланы да юркуюб, джардан кетерге аздан къалдыла. Эки джылкычы да не болду, не болду деб бир бирине къычырдыла.

Туугъан а джамчыдан къоркъуб, аны юсюнден къалай атаргъа билмей къазауатдады, тегерегинде атла анга къоркъуб къарай, бир алгъа чабадыла, бир артха къаладыла, къысхача айтыргъа, къатышыу болду. Бу къатышыу не бла

бошалырын ким билсин, алай а эки джылкычы бла бирге төрт аджир да къазауат этиб, байталланы биягышлай джолгъа салдыла.

Солтан а кеси да кючлю къоркъуб, кючлю да джибиб, Туугъанны юсюнден джамчысын алыргъа кюрешеди. Ол алай эте тургъанлай, атасы джетиб, тайны юсюнден джамчыны акъырын алыб:

— Тохта сен, итни баласы, артда сёлеширбиз сени бла, джылкыны джардан ийиб къоя эдинг да, — деб ашыгыш къайры эсе да джоргду

Атасы ачууланса да, Солтан Туугъанны джазыкъсынады.

Джол бошалыргъа унамайды, джангур да тохтаргъа унамайды. Солтанны кёзюне уа была кёкге чыкыгъандан чыгъа баргъанча, энди бир кесекден кёкге къолу бла джетиб къаллыкъча кёрюнеди. Хауа уа дух ийис этиб, бир да бир аламатды.

Къазауатны кебинде ингир алагъа башына чыкдыла, энди уа джар да, зат да джокъду. Арыб джанларындан тойгъан джылкычыла атларындан тюшдюле. Гокка ханс эте тургъан отлауну да сан этмей, джангур тюбюнде сиреледиле атла. Джылкычыла, артмакъларындан ашарыкъ чыгъарыргъа кюрешиб, къабаргъа изледиле, алай а сууукъ хант тамакъларындан энмейди, буюкыгъан бармакълары да тюзелирге унамайдыла.

Солтан гырджындан, этден да алыб къабаргъа кюрешди, алай а гырджын асыры къатыдан тишлери батмады. Ауузланыуну да къоуб, санларын джылытыр муратда джюрюрге кюрешди, ёзге чабырларыны ичи суудан толуб джюрюялмады. Гасана бла Туугъан да симсиреб турадыла. Туугъан анасын эмгеч да этмей, аны къабыргъасына башчыгъын тиреб, джангурну беллау джыры бла къалкыб тургъанчады. Хар аджир кесини джылкысы бла башха-башха сюеледиле.

Джылкы да, джылкычыла да бу кесек заманчыкны солууларын алыб, энгда джолларына тебрелиле, энди джоллары уа къатапа кюнюз бла баргъанча алай ариу отлауну юсю бла барадыла. Солтанны кёзюне уа былайда хауаны ол чолпу бла тогъуб баргъанча алай кёрюнеди. Тёгерекде кёк бла джер болмаса къалгъан бары къоргъашинден къуюлгъанча алайды, джангур а джерге тюшер ючюн ол къоргъашинни джырыб, джыртыб келгенча алайды.

Аякъ тюбде джер болмаса. Солтан джукъ да кѣрмейди. Бу гоккалы джерини Туугъанны гитче туякъчыкълары ауурлукъ салмай басыб баргъанча алайды. Туугъанны джашауунда бу джангур биринчи джангурду, бу сууукъ да биринчи сууукъду, къысхача айтыргъа, бу джолну кыйынлыгъы Туугъанны джашауунда биринчи кыйынлыгъыды, ол себебден быллай болумлада не зат этерге, къалай джюрюрге кереклисин ол алкъын билмейди.

Джылкъы акъырын барады. Сууукъдан эринлери кѣм-кѣк кѣгериб, къоллары буюгъуб, чабырларыны ичинде кѣлча суудан аякълары бузлаб баргъан жылкъычыла да бугагъат-да рахат барадыла. Абдул Солтаннга дженгил-дженгил джете да:

— Къалайса, сууукъ боламыса? — деб сорса Солтан анга джууабха эринлерин да ачалмагъанлай, тишлерин да тыялмай тургъанлай:

— Огъ... огъай, — деб джууаб этеди.

Уллайгъан жылкъычы Солтанны къатында бара, эртден-благъа мында къар джауаргъа боллукъду дегенинде уа, Солтан кеси ючюн къоркъмай, кеси кече мскямда боллукъун биледи, Туугъаннга къоркъду: эшикте, къарда къалыб, бузлаб къалса, къалай болур. Алай а дагъыда кеси кесине кѣл эте, кесим джатхан джерге байларма да къоярма деб оноу этди.

Кеч эте жылкъычыла да жылкъы да стауатха джыйылдыла. Агъач ючюкню ичинде печде кызыу от джана, плитада да къанджал шайнек бла суу къайнай, къайнагъан сууну пары аланы башларын ѳрге-ѳрге секирте тура эди.

Юйге киргенлей Абдул Солтанны тешиндириб, отха олтурта, ич кийими да суу болуб бошагъанын кѣрюб, артмакъдан башха кийимлерин алыб, ол быкъыгъа тагъылыб тургъан джамчыны джанына туруб, джангыдан кийин дерге тебегенлей, артмакъда кийимлени да суу болгъанын кѣрдио. Алай болгъанында Солтанны печ джанында олтуртуб, кесини кийимлерин плитагъа туруб кебдире башлады. Юйню ичи суу кийимден топпа-толу болду, жылкъыдан алгъа бери келиб тургъан джаш ол кийимлени джер-джерге джибле тагъыб, джайыб кюрешеди.

Мындагъы джаш джолоучуланы хар бирине бирер агъач кружка бла неси шай бериб, ичлерин джылытды, бириздан

а Солтанны юсюнде кийимлери кебиб, ол мийнк нарланы юсюне джылы кийизге барыб джатар-джатмаз джукъугъа кетди, ол джукълагъаны бла экинчи кюн эртденбла кюн тийиб, аны таякълары терезеден Солтанны бетине тюшгюнчю уянмай джукълады.

Уяниглай, секириб нардан тюшдю. Юйде уа бир тилли да джокъ. Терезеден тюз Солтанны юсюне Минги Тауну эки башы да шекер башлача къараб турадыла, ол эки башны Минги Тауну тѣнгегинден кесиб алыб, Бийчесынны джашил кюйюзюню юсюне, былайдан узакъ болмай ким эсе да олтуртуб кетгенча алай кѣрюнеди. Тѣгерекде уа ариу ханлы тогъайыракъ башлары бла бирча таула, аланы орталары отлаула, ол отлаулада уа джер-джерде сюрюу джылкыыла, тууарла, къойла. Айтыргъа, Солтандан мийнке къуру Минги Тау болмаса, бир джангыз тау джокъду. Солтан кѣзюн терезеден алмай, бу затлагъа да къарай, бир тартмасын къыса, бир тюймелерин эте, кийиниб бошаб, эшикни ачханында, эшикни тѣгерегин итле кючлюб тура эдиле, ала болмаса тѣгерекде бир джан-джаныуар къымылдамайды. Къоркъуб ызына туруб къарагъанында, псче от этилиб джана, плитада да эти бла уллу къазан къайнай тура эди, стол юсюнде уа гырджын, гырджынны джанында кружка бла сют. Шапа бу ашарыкъны Солтанга къоюб, кеси суу алыргъа кетгенинен Солтанны хапары джокъду.

Солтан джылкычыла джылкыы бла кетиб, кеси джукълаб къалгъанын айыбха санаб, бушуугъа кирди. Аны сабийгесанаб къойгъанларын кесине учузлукъга санады. Атасындан да кѣлю къалыб, кимден да алгъын ол уятырла керек эди, биргесине элтирге керек эди, деди. «Мен бери джукъларгъа келгенме да, тюнене аладан алгъа джатханлыкъга уа, эндиден сора джукълаб къалсам кѣрмезлеми, дядя Семен къолун тутхан джашны керти да эркиши болгъанын таштырма» деб, нѣгерлеринден кѣлю къала, оноу этди.

Столда хантдан бир бисмилля да этмеди, неда этиб джылкыыны да джылкычыыланы да табаргъа ашыкъды. Белибауун къаты къыса, эшикге мыллык атханлай, биягъы итле, бир он ит болур эдиле, эшикни тѣгерек къуршалаб, мазаллы башларын эшикге-эшикге буруб, сары кѣзлерин джандырыб тура эдиле. Солтан ызына ыхтырылыб, ол огъай эшикни джабаргъа тебреди, алай а олсагъат къоркъгъаны ючюн кесине

айыб этнб, эшикни да джабмай, юню теренине да кетмей итле анга къарагъанча, ол да алагъа джити къарай, эшик юсюнде сюелди. Къалай этерге билмейди. Столда гырджынны алыб, сындыра да итлеге ата бошады. Итлени бир къаууму ол атхан къабынлагъа эрнииб къобуб джутадыла, бир къаууму уа Солтан атхан гырджынла ючюн деб орунларындан да тебмей, киррик да къакъмай, ал аякъларына хамхотларынын салыб, бу ганымагъан адамларындан кез айырмай къарайдыла.

Солтан а къайгъыдады: шана джаш (бу ючюнчю джылкъычыды, шапалыкъны кезюу-кезюу этгенлерин Солтан артдан билди) келиб, итле Солтанны пленнге алыб тургъанларын керсе, бедиш этерик болур, бедиш этмей келюн джазаргъа кюрешрик эсе да ким биледи, самаркъау этиб кюллюк эсе да ким биледи, тюнене уа этген эди самаркъау:

— Эй алан, сеннге кече эшикге чыгъаргъа тазыбыз болмагъаны ючюн кеч, марджа, — деб Солтанны кыызартхан эди.

Огъай, бу болумда шана Солтанны кермез, Солтан бу къуршоуну чачыб чыгъар. Майна алайда ол мазаллы кек ит, тюз орталарында джатхан, бир къолум бла аны тюргсем, ол аны къатында джатыб, менден кез айырмай хыны къараб тургъанны да бир къолум бла... Эки джанымдан джетиб джыртсала уа? Огъай, майна ол алайда джатхан кыызгылдым ит меннге къалай эсе да бир джылы кезле бла къарайды. Не болса да болсун, шапа джетгинчи. Шапа келирге ызыма джатыб, кесими джукълаб тургъанча этсем а? Бу акъыл башына келиб, олсагъатлай кеси кесине ачуланды. Башына аллай акъыл келгени ючюн кеси-кесин керюб болмады, «Къоркъакъ!» деб кесине алай айтыб, эрлай мийик босагъадан чыгаб, итлени ортасын джырыб чыгъыб тебregenлей, бари да берюлеча къобуб, тишлерин агъартыб, базыкъ ауазла бла чаба, ызындан сюрдюле. Ким биледи артлары къалай болурун, олсагъатлай шапа джетмесе. Ол арбада, мазаллы бечкени юсюне олтуруб, джюгенлени алыб келе, бу халны керюб, итлеге кычыргъанлай, итле аны тауушуна бурулуб, Солтанны къуугъанны къоуб, къуйрукъларын ары бла бери кымылдата, шапаны арбасыны тегерегин алыб, жангы адамгъа бу халда тубегенлери ючюн шапаны былагъа не урушурун, неда огъурауун сакълай, кезюне къарадыла. Солтан арлакъда сюелиб, тобукъларыны къалтырагъанын энгда ты-

ялмай «иги болду, шапа мени кьоркьакъ болмагъанымы кёр-
дю» деб кёлюне келди. Шана уа бёчкеден секириб тюшюб,
кьолунда джюгенлери бла:

— Эй джигит, атынг а неди? — деди.

— Солтан.

— Тейри, керти да джигитсе. Бу итле сени устукку-устук-
ку этиб, буштугъунгу чыгъарлыкъ эдиле. Энди ол тургъан
джерингден чыртда кымылдама ансы, юсюнге мыллыклары
атарыкьдыла. Ол себебден...

— Ол себебден а мен ма ол алайда сюелиб тургъан сын
ташча сюелиб турургъамы керекме! — деб Солтан ауазында
да кьалтырагъаны аз-буз билине, джууаб этди.

— Мен санга алаймы дедим да? Бери тынгыла, мен буса-
гъатда сени кьатынга барайым да, сора сен да, мен да арба-
ны джанында кьошха алай барайыкъ, итле да бизни бла бар-
лыкьдыла. Анда уа сен кесинг кьолунг бла аш берирсе да
сора ала сени танырла.

— Мен бусагъатда кьошха бармай джылкыгъа барыргъа
сюеме, — деди Солтан.

— Джылкыгъа сен джаяу бараллыгъынг джокьду, ат
бла барыргъа керекди. Былайда уа сен миниб барырча ат
джокьду, бары джылкыдады.

— Атам мени эртденбла нек уятмагъанды да?

— Хы болду энди менден соруу алгъанынг, кел.

Была экиси да бирге арбаны джанында, итле да тегерек-
леринде, кьошха бардыла.

Шапа Солтаннга ингирден биширилиб кьалгъан агъач че-
лек бла бир биямукъну бергенинде, Солтан аны алыб эшик-
ден кёрюнгенлей, самырла челекни таныб, Солтаннга куй-
рукълары булгъаб тебретиле. Ол челекни тегенелеге кьотар-
гъанында, итле бал татытыб, таууш этдириб джаларгъа кызы-
дыла. Солтан а алайда дюккючге олтуруб, бу мазаллы, бу
сююмлю джаныуарладан кёзюм алмай кьарады. Къыб-къы-
зыл башы бла орталарында бири уа тамам кьаблан киби
артыкьсыз да сейирди. Тегенелени джалаб бошагъандан со-
ра итле биягъы Солтанны тегерегини алыб, кими сюелиб, ки-
ми да арт аякъларында чёмелиб, энгда ашарыкъ сакълай,
Солтаннга кьарайдыла, ол мазаллы кызыл башлы самыр
а Солтаннга джууукъ болуб, джумушакъ тили бла кьолун да
джалады. Солтан аны башын сыларгъа талпыса да, кьоркьду.

Алай бла шагърей болдула. Тойгъан итле Солтанны ийнегейдиле, кезлеринде алгъынча хынылыкъ джокъду, Солтанига, кысхача айтыргъа, энди башха кез бла къарайдыла. Солтан юйге киргенинде, шапа азыкъ бишириб кюреше тура эди. Къазанда эт асыры къайнагъандан тылпыуу юйню толтуруб, шапа да къарыуун аямай, нартых тылыны басыб кюреше эди. Юй тюбюнде уллу агъач чарада башы джабылыб тургъан сютню шапа Солтанига башын ачдырды да сютбашысын аулатды, джангы сютбашы бла ингирде как этерин айтды.

— Мени тамбла джылкъыгъа этирлеми? — деб сорду Солтан шападан.

— Сенича быжмала джылкъыда не этерикдиле?!

Солтан асыры ачыулангандан не айтыргъа билмей:

— Джылкъыгъа джарасангмы тураса сен былайда, джылкъыгъа джарамай тураса сен былайда ансы! Кесингсе быжмалы! — деб джууаб этди

Джашха ачыу болуб, ол да хыны джууаб этди:

— Да билемисе сен ким бла селеше тургъанынгы? Ма эки джыл мен бери келиб тургъанлы, шапа да болуб, джылкъычы да болуб! Шапагъа къаллайланы айырычулары билемисе? Эм кирсизни, эм дженгил кымылдагъанны, хар нени да билгенни! Сен нелени селешесе, мени директор кеси да махтагъанды! — деди.

— Мени уа Буденный кеси махтагъанды! — деб Солтан къаллайла айтды эсе да, Буденный аны махтагъан да сёкген да этмегенлей айтыб ийди, — ол меннге уллу бычакъ да иерикди! — деб къошду.

— О-о-о, тюшюнгде кёрген затланы айтамы тураса? Сени ётюрюк къапчыгъынгы уа тюбю джокъ кёреме!

— Огъай, сен былайда тылы ийлей тургъан заманлада Буденный бизге келиб кеггенди.

— Энди уа тамам да билдим сени ётюрюкчю болгъанынгы. Мындан ары тынгыларым да келмейди сени сандрагъынга, баротунла келтир да, отха сал, мен сен тюлме, мен адамлагъа азыкъ хазырларгъа керекме.

Солтан энди, джукъ да айтмай, акъырын отунла келтирирге арбазгъа чыкъды Айтыргъа, оналты джылы толгъан ма бу шапаны Солтан бир да сүймеди, бу шапа бла къошда бюкюнден ары бир кюнню да къалмазгъа кесинне сёз берди.

Кюн бек джарыкъ тийгенди. Кюн таякъланы тюбюнде бютеу тау тѣпеле, талала сейирлик алаамат ханслары бла джашпайдыла, кюнню джылыуу тюненегн мылыны да кебдириб барады. Арбазда итлени бир къаууму джатады, бир къаууму да эриниб, акъырын ары-бери барады, алагъа бусагъатда иш болмагъанын бек ариу биледиле. Солтан энди аладаи къоркъмайды. Ол къызылбаш мазаллыны уа тюклю башын сылагъан да этди, къабары бла къалырын билир ючюн сылады. Отун-суу келтириучю алаша да былайдан узакъ болмай отлайды, «анга миниб джылкъыны излесем къалай болур эди» деб Солтанны кѣлюне келди. Алай болса да шапаны сан этмейме десе да, андан къоркъуб, юнню эшиги таба кѣз джетире, сюелгенича сюелиб къалды.

Абдул да, нѣгерн да джылкъыны къошдан арлакъда къоюб, кеслери кюнорта азыкъгъа келдиле.

Солтан, джылкъыны къараб кѣргенлей, анда Туугъанны излей чабыб кетди. Солтанны кѣрюр кѣрмез Гасана отлаудан ауузун айырыб, ызындан тайын алыб, анга тебреди, алай а Солтанны бир джангыз шекер гырты да джокъду. Байтал бла тай а бурунлары бла Солтанига тие, шекер излейдиле. Солтан быланы сынларгъа амалы болмай ызына къошха баргъанында, джылкъычыла тебсиге олтуруб тура эдиле. Солтан да олтурду тебсиге. Гырджындан ууакъ-ууакъ сындырыб, нѣгерлерине кѣргюзтмей, къара къапталыны кенг дженгине ууакъ-ууакъ неди. Былайдагъыланы барындан да тамада Абдул алхамдулиллах деб эрнин-бурнуи сюртгюнчю къобаргъа амалы болмай, ол алай айтханлай тебсиден къобуб, Солтан чартлаб эшикге чыкъды.

Солтан джылкъы таба чабыб тебрегенлей, аны ызындан ойнарлары келибми, огъесе Солтанда гырджын болгъанын сезибми самырла да ызындан атылдыла. Биягъы Солтан джылкъыгъа джетиб, Гасана да аны кѣргенлей, ючюсю да бирге джыйылдыла. Шекер орнуна Солтан алагъа гырджын кѣрнюзгенинде, Гасана, асыры суймесе да, къалды, Туугъанны уа ауузуна алыр акъылы джокъду. Солтан аны тишчиклерин кериб, гырджынны салыргъа кюреше да, ол тышына атыб барады. Солтан тайгъа ачуланса да, биягъынлай аны боюнчугъун къучакълаб, къаб-къара кѣзлерин уппа этеди.

Джылкъы солуйду. Былайда чокъуракъ къара суугъа атла кѣзюу-кѣзюу барыб тогъуйдула, неда, эриниб-эриниб, ариу

хансны джырта келиб, сора барыб джатадыла. Хар джылкыны башха башхады. Туугъанны атасы аджир къалгъан аджир-леча кесини джылкынысын кючлю сакълай, не джатмай, не отламай джылкыныны тегерегине не бар, не джокъ дегенча къарагъаилай айланады. Солтан да быланы къатларында гелеу хансха сыртындан тюшюб, чууакъ кекге къараб, турса да, кеси Туугъанны юретиб, Аламатын узун орамында анга миниб махтаныб барыры кезюне керюнеди.

Бу кезюучюкде Абдул шыкыртсыз алайгъа келиб, махорканы бура, джашыны къатында олтурду:

— Къалайды, джаратамыса Бийчесынны?—деб, Солтанны кийиз берюню къанатын мангылайындан ерге этди.

— Игитда джаратама, алай а мен къошха кириб турлукъ тюлме, — деди Солтан.

— Сора мен сени къошда олтуртуб тутаргъамы келтиргенме да! Мени пегерим солусун, сен а биргеме тебре. Майна керемисе, ол къолан атны, бар да аг джерни келтир да анга сал, ышырайыкъ джылкыны, — деди.

Солтан къараб-къарагъынчы атылыб кетгенинде, «джылкынычы боллукъду огъай» деди атасы аны ызындан.

Областда хар мюлкню Бийчесынды кесини джери барды, ат заводха берилген джер учу-къыйыры болмагъан эркин джерди. Бу джерледе атлагъа сюйгенлерича отлау барды.

Абдул да, Солтан да, атларына минмегенлей, джылкыны алгъа ышыра, анда узакъда керюнген тешеге алыб барадыла. Атла эртденбла отлаудан иги къарыу алгъандыла, алай болса да кюнорта кезюуде солугъандан сора энтда хансха мыллыкларын салдыла. Тайлагъа уа кюн туугъанды: бу эркин сыртлада джорталгъанларын джортуб келе да, аналарын эме, дагъыда джорта да кете, тамам джел ургъанча айланадыла. Ма бусагъатда Туугъан анасындан айырылыб кетиб бютеу джылкыныны тегерегине айланалгъанын айланыб, бурун тешикчиклерин кере, энтда анасына келди. Бу сейир хауа, бу дух ийис этиб тургъан ханс аны да эсиртген болурла! Туугъанны ызындан анасы къайгъылы болгъаилай тургъаны белгилди. Ол джортуб кетиб, дагъыда ызына къайтхынчы Гасана бурнун джерге салмай, аны ызындан къарагъанлай турады, ол къатына келсе уа ашыгъыш-ашыгъыш хансны джыртады, алай биягъы Туугъан бир джерде тохтаялмайды, неда арыгъанны билмейди: чыммакъ-акъ кегюрчюнча, джылкыныны нчи-

не джырыб киреди, дагъыда андан чыгъыб, биягъынлай кё-
гюрчюнча учуб айланады, аны къайгъылы болуб отлаялмаи
тургъан анасын рахат этерге билмейди. Къалгъан тайла да
Туугъанны кёрюб, аны бла бирге чабадыла.

Джылкы отлай-отлай хаман алгъа барады. Солтан бла
атасы да бир олтурадыла, бир акъырын-акъырын барадыла.
Абдул Солтанга тюрлю-тюрлю хансланы алыб, ала дармаи
хансла болгъанларын, къайсы ханс къайсы ауруугъа джара-
гъанын айтыб, юретиб барады.

— Ма бу ит тилди, анда Аламатда да ёседи. Муну джа-
нгы джарагъа салсанг, къанны тыйыб къояды. Ма баппахан-
ла да. Мында баппаханла эдегиледен эсе джарыкъдыла. Ма
былай гоккаланы уа мында болмаса бир джерде да кёрлюк
тюлсе, — деб Абдул бир жангы гокка хансланы алды.

Солтанны эсине атасы бла анасы элде ыстым тойгъа теб-
регенлеринде, омакъ болалгъанларын болуб, сора юсюне
«Тройной одеколон» деб джазылгъан бир шишаны башын
ачыб, юслерине къуя башлагъанларында, ол шиша атасыны
къолундан гырджын агъачха тюшюб сынган эди да, сора
аны ийиси сау ийыкъны юйден кетмегенлей тургъан эди. Бы-
лайда хансланы дух ийисин Солтан тамам ма ол заманга
ушатды. Былайда уа дух шишаланы киши да сындыргъан
болмаз.

Ариу кюн да, ариу ханс да, таза хауа да малгъа адамгъа
да рахатлыкъ береди.

— Къуру да былай болуб турса, джылкы кютгенни
чыртда къыйыны джокъ эди, — деди Абдул къабыргъасын-
дан джатыб, не эсе да бир хансны да аз-аз чайнай. — Джыл-
кыны ызындан айлана мен тюбемеген загъа къалмагъанды.
Майна анда ол дуппурланы арасында четегни кёремисе?
Анда бусагъатда бёрюле айлана турадыла, не кьойлагъа, не
тууарлагъа чабарлай таб заманны мараб турадыла. Бёрюле
мында мазаллы бёрюледиле, кеслери да джукъдан кьоркъа
билмейдиле, ол себебден бек сакълыкъ керск болады.

— Бёрю атдан къарыулумуду? — деб сорду Солтан.

— Къалай айтайым, къайдам, болумгъа кёре болады,
ёзге сен энди джылкычыса, кёре барырса.

Солтан бир уллу джигитлик кёргюзюрге ашыкъса да,
хар не бек шошду. Джигитлик этерча бир загъа чыкъмады,
кюнле уа кетиб барадыла. Ала бары да джылы, ариу кюнле-
диле. Абдул да, аны нёгери да биргелерине Солтанны кёзю-

кёзюу джюрютедиле. Солтан кылайда омылатыргыа керек болгъанын, кылаи отлатыргыа керек болгъанын, кыаллай хансны татымы иги болгъанын биледи.

Бир джолда анасы юйден ары-бериле ийгенинде, артмакыны ичинде хызенчик бла шекер да чыкыды. Солтан анга уллу кыуанды. Гасана да, Туугъан да ардан-артха Солтанны сан этмей тебрегендиле, энди уа Солтан аланы кесине джаныгыдан юретирлей болду. Солтан, сау гыртны бериб кыоймай, аны сындырыб ууакъ-ууакъ этиб, алагыа кыабдырыб, кесине келтириб, ийнакылай турурча этди.

Бу зат алай болса да Солтанны башында тюрю-тюрю планлары тынгы бермейдиле. Солтан айю бла, бёрю бла джыгъалашыргыа, Туугъанны аладан кыугхарыргыа аман кючлю сюеди. Кыугхаргъан а этерик эди. Ол Туугъанны кыугхармазлыкы бир тукыум бир кыыйнылыкы джокыду. Ол сюйген: бютеу джылкыгыа да бёрюле чабыб, ёзге бир джангыз ат, бир джангыз джылкычы хыянат табмай, аланы барын да Солтан кеси джангыз кыугхарса сюеди. Солтан эркишиди! Эркиши уа чыргда бир затдан да кыоркымазгыа керекди. Была Бийчесыннга тебрей туруб, анасы кыучакылай, ийнакылай тебрегенинде, Солтан аны кыойнундан ычхыныб, чыгыб кетди. Игитда дейсе, кыызчыкымыды сора Солтан?!

Джылкыны кютюу Солтанга алай кыыйн кёрюмеди. Эки джылкычыгыа, Солтаннан сора да, хар джылкыны аджири болушуб турадыла, ала кыараууллукыну бир да тохтатмайдыла. Туугъанны атасы Тагор, эки кыулагы да мизча ёрге тургъанлай, кесини джылкысында бир алгыа чыгыа, бир ызына кыайта, бир-бир байталланы джылкыны ичине сюре, бир минут тынгы табмагъанлай айланган эди.

Быйыл джай алаамат джайды деб, джылкычыла кыууанадыла. Солтан кюн сайын джылкы бла чыкыса, гокка хансланы джыймай чыдаялмайды. Бир джолда уа кесини бу джангы халисин эсгериб, «кыызчыкыча, гокка хансланы джыйыб айланаса, Бийчесынны кесинде джылкы кютгениги унутуб» десе да, гокка хансланы джыйгъанын а кыоймайды.

Бюгюн Солтанны негери атасыды. Ол джамчысын джайыб, адетича, биягынылай, аузуна да бир ханчыкыны алыб, табигъатха кыулакы ийиб тургъанча, шум болуб турады. Солтан атасыны сагышларын бузду. Атасы башын анга акырын буруб, кёзлери джылына, джашына джууаб этди.

— Сени бетинг тамам меникчи болгъанды, тегеран мыйыгъынг джокъду ансы, тамам да эркиши болгъанса, — деди.

— Мыйыкъларым къачан боллукъдула да? — деб сорду Солтан Буденныйни мыйыкълары кезюне керюнуб, аллай мыйыкълагъа талпый.

— Да бир сегиз-тогуз джылдан, — деб атасы джууаб этиб, къарамын биягъынлай узакъгъа ийди.

Солтан дагъыда тохтамады:

— Атгя, мында бёрюле нек керюнмейдиле?

— Ашыкъма, керюрге, алай болса да, ким биледи чегетден чыкъмай къаллыкъ эселе уа. Ач болмай гурадыла ансы, бек дженгил керюнюр эдиле ала, — деб тегерегине къарай кетиб, — керемисе, майна, Минги-Тауну тэппесин булутла джабхандыла, джангур джауарыкъ болур, — деб ёрге къобду. Солтан да къобду. Атасыча ол да джамчысын къамчисин да алыб ёрге къарады. Таб, Абдул айтханча, джангур тамчыла тама башладыла. Джангур былайда, сакъламагъанлайынга къалай эсе да, челекден къуйгъанча, къуюлуб тебреб кълады. Атасы джашы да атларыны джюгенлерин алдыла.

Керти да кючлю джангур башланды. Биягъында биченликдени жарытыб тургъан кюн къайры эсе да тас болду.

Аджирле къайгылы болуб, джылкъыларын бир джерге джыаргъа къазауат этедиле, тайчыкъланы уа недеи да сакълай, байталланы орталарына джыйдыла. Байталла тайланы тегереклерин бурууча алыб сюелдиле. Быланы бир джангызын да бир джары иймезге кюреше, аджирле тегерек айланадыла. Джангур атланы сыртларына сюмеклеча къуюлуб барады. Кёк кючлю-кючлю кюкюреди.

Абдул тюбюнде атын бек эслеб, акъырын бурады. Атланы халисин ол бек ариу биледи: къаты джангурда, къаты кёк кюкюреиди. Джылкъы тау джерни излей, ышыкъ излей, несин да билмейин, юрюлюб кетиученди. Былайдан тауну узакълыгъы беш-алты километр барды. Абдул да, Солтан да джылкъыны таугъа айланган джанындан бардыла. Байталла алкъын тайланы сакълаб сюеледиле. алай а рахат сюелмегенлерин, бир джанына артыкъ атларгъа аджирледен къоркъгъацларыш Абдул кереди. Солтан атасы бла бирге джылкъыны сакълай, байталланы арасында тайла бла къысылыб тургъан Туугъанны кереди. Олсагъат кёк джарылыб от къуюлгъанча, джашауунда кёб зат керген Абдул ёмюрге керме-

генча. Ёмюрде эшитмегенча бир джашнау болду. Джашнар-джашнамаз юч джылкыы да: джюз бла джарым ат бары бирден юрюлюб, Абдул бла Солтанны теблерге аздан кяалыб, дуу болдула. Ала бютеу джанлары-кяанлары бла тауну кяалайда болгъанын сезиб, анга юрюлюб барадыла. Аджирле джетиб-джетиб кяабыб тохтатыргъа кюрешгенликге да, бир кяарыу эталмайдыла. Абдул бла Солтан а атланы кяууалгъанлары чакълы бир кяуууб, джылкыны аллына чыгъаргъа кюрешедиле, алай а, башында айтылгъанча, аланы тыярлай бир тукъум бир кяарыу джокъду. Солтан быланы ызларындан экинчи джылкычы да, шапа да, аланы ызларындан итле бары да кяууулуб келгенлерин эседи. Абдул джылкыны аллына чыгыб, джашына «мени ызымдан келме» деб кычырды. Ол алай айтыр-айтмаз Абдулну атына чабыб баргъын атла кеслерин уруб, ат джыгылыб, Абдул джерге тёнгереди. Солтан анга мыллыгын атыб, атамы теблеб кетдиле деб алайгъа джетгенинде, Абдул кяалай эсе да ёрге кяоба, атыны джюгенине джетерге кюреше айлана эди. Алай а аты ол кяалгъан атланы халына кириб, джери да кяарын тубюне кетиб, кяууулуб барады. Кёк тохтамай кюкюрейди. Абдул джаяулай джылкыны ызындан чабыб бара, джашын эслеб, аны атына миниб, энтда джылкыны ызындан кяууду.

Джылкыы таугъа джетиб, джаргъа джууукълашыб баргъанын кёргенлеринде, джылкычыла нелерин да унутуб, джарны башына чыгъаргъа кюрешдиле. Биягъы аджирле байталланы кяабыб-кяабыб, джардан бери этерге не бек кюреше эселе да, байталла, ышыкъ излей, джаргъа джууукъдан-джууукъ барадыла. Бусагъатда не хыны кычырды, не да артыкъ кымылдасанг, бютеу джылкыы джардан кетиб кяалыгъын джылкычыла биледиле, ол сеbebден кеслерини джипларына кюркяуу бола тургъанлай, джарны кыйырына акырын барыб, байталланы ызларына ышырыгъа кюрешедиле. Алай болгъаны ючюн байталла кяабыргъалары бла бири бирин ышыра, джаргъа джууукъдан-джууукъ барадыла. Ма бир тизгин тюз джарны кыйырына сюелди, аланы ызындан да бир тизгин, дагъыда аланы ызында да бир тизгин. Алай бла бир бирин тюрте келиб биринчи тизгинни, байталланы тайланы да джардан ийдиле, аланы ызындан экинчи тизгин да кетди. Джылкычыла джанларын аямай кязауат этиб кюрешедиле, Алай а ол дженгил башланганыча, кёк джашнау дженгил да тохтамас, эшта, джылкыы

саудан да бошаллыкъ болур эди. Бу кёзюучюкле Солтан Туугъанны джарны къатында кёрюб, несин да билмей къанджыгъасында аркъанны алыб, аны бойнуна атды. Аркъандан тартыб, аны джардан бери айыргъанында, анасы да ызынлан айланды.

Кёк джашнау да джангур да тохтаб, хар не шош болуб, джылкыны да джылкычыла акъырын ызына сюрюб тебретиле. Джылкычыланы джюреклеринде бушуулары асыры уллуудан, ауузларындан сёз чыгъаралмай келедиле.

... Солтанны школгъа барыр заманы джетгени себебли, августну арт кюнлеринде Абдул аны элге эндирди. Кетерини аллы бла Солтан Туугъан бла «саламлашыб» айырылды. Туугъан джылкычыладан бир джангызын да къатына кёймейды, Солтанны кёргенлей, неда сызгъыргъанын эшитгенлей, келиб къалады. Бийчесында тургъан заманларына атла семириб, тюклери джылтыраб турады, Туугъан а танымазлай ёсген да этиб, тюрленген да этгенди. Туугъандан айырылмаз ючю Солтан школундан айырылыргъа хазырды, алай а атасы бек да кёяр алай, кеси къарангы къалгъанына хаман ёкюннгенлай турады. Къалай алай болса да Солтан Туугъанны къучакълаб-ийнакълаб, айырыла туруб, кесини джыламугъу эсе да, Туугъанны джыламугъу эсе да бетинде бир суу мылыланы да книйиз бёркю бла сюртдю.

* *

Поябрь ай Аламат элде быйыл бек сууукъду. Элни тегергинде алаша тауланы кьоргъашин басханча сууукъ хауа басыб турады, элге кире туруб баргъан кьобанчыкыны тауушу шум болгъанды, сууу да азды.

Элни тёбен джанында, джашчыкыла ойначу джерде, бюгюн киши да джокъду, ала школдадыла, былайда уа эшекле, танала, къазла къауданны отларгъа кюрешедиле. Арлакъда уа ат заводну баууну тегерегинде бурууда, къаргъалача, талай джашчыкъ, ала бла бирге Солтан да олтурадыла. Солтан бюгюн школда устазын алдаб, атама болушургъа керекме деб, дерсен алгъа кетгенди, былайда уа атасы кёрюб къояды деб, джан-джанына сескекли къарайды.

Бюгюн заводда тайланы аналарындан айырадыла, былай кюн Солтан школда олтуруб къалай турур эди! Къуру джетишер ай болгъан джазыкъ тайчыкъланы аналарындан

айырыб барадыла, къалай джашарыкъдыла ала анасыз?! Бу затха Солтанны джюреги эриб бошалыб барады. Тюзю, Туугъанны алкъын айырмагъандыла. Айхай, къуру айыргъан бла къалсала уа, тайчыкъланы бутларына тамгъа да саладыла, ол а къалай кючлю ачыта болур тайланы?!

Ма, бир киши адамча, Сосланны атасы Туугъаннга аркъан атыб келтириб, тамгъа салдыла. Ала алай эте айланган заманда Солтан бу затны кёрмез ючюн кёзлерин къаты къысыб туруб, ачханында, Туугъанны тайланы бёлмесине баугъа алыб бара эдиле. Солтан секириб тюшюб, бауну артджаны бла айланыб барыб, аны терезесини темирлерини арасы бла сугъулуб, ичине тюшдю. Анда тайчыкъла мыдах-мыдах сирелиб тура эдиле. Солтан Туугъанны къатына баргъанында, адамладан кёлю къалыб, атасыз-анасыз былайгъа урулуб, буту кюйюб баргъан Туугъан Солтаннга бурулуб да къарамады. Солтан аны адамладан джакъламагъаны ючюн кёлю къалгъан болурму? Туугъан Солтанны къатындан кетген да этмейди, джанлагъан да этмейди, Солтанны ийнакълауун сан да этмейди. Емюрде хурджунундан шекери къурумаучу Солтан шекер гыртны чыгъарыб, анга тутханында, Туугъан, аузуна алмай, аны да сансыз этди.

Солтан тенгини бу халын кёлтюралмай, кёзлеринден джылаймукълары тёнгереди, джыламукъларыни Туугъанны боннуна ышыб, андан ары кесин тыйды, буту ачыб, анасындан айырылыб тургъан Туугъан джыламай, кесн джылагъанына ийлыкъды. Туугъанны бир бутунда «1937» деб джазылгъанды, бир бутунда да «125». Ол джарала Туугъанны этин кюйлюрюб барадыла. Ол кюнден сора Солтан кесини джашауида бу санланы джаза тебресе, кюн эсине тюшюучен эди.

Туугъан сюелген джеринден ары-бери да къымылдамайды, аны арну къулакъчыкълары, къалай эсе да, бусхулчукълача, ийилиб-ийилиб къалгъандыла, бютеу халы аны насыбсызлыгъын кёргюзюб турады. Тенгини быллай кюнюнде Солтан къалай къоюб кетсин?! Къоймай да не этсин!?

Бауну эшигинден дагъыда талай тайны джибериб эшиклени этиб-этиб барадыла. Бери ийилген таила тамам Туугъанча мыдахладыла. Туугъан сюелген узун габдешни юсюнде Солтан олтуруб, Туугъанны кёзюне къараб турады. Энди бери тай да урмайдыла, тышында уа байталланы кишнегенлеринден адам чыдаб болмазча алайды, ала кеслерини

сабийлерине джылайдыла, сабийлери уа джылай да билмей, бауда мыдах-мыдах сиреледиле.

Кеч бола башлаганын сезиб, Солтан габдешден секириб тюшюб, кирген герезеси бла чыгъаргъа бара тургъанлай ызына айланыб къарагъанында, Туугъан бери урулгъанлы биринчи болуб, башын Солтан таба буруб, мыдах кёзлери бла ызындан къараб тура эди. Солтан бу къарамны кёлтюралмады, ызына къайтыб, тенгини бойнундан къучакълады.

Бираздан бауда лампала джаныб, ичи ауангы джарыкъл болду. Солтанны юйде излей болурла, алай а Туугъанны къююб ол къалаи кетсин. Кетерик да тюлдю! Излесинле, арtdан туйген да этсинле, къыйынлыкъл кюнюнде адамны кесин атыб къояргъа боламыды?! Адам да, Туугъан да Солтаннга уа бирдиле. Тебчилдеген да этмей тургъан Туугъанны солугъан джылы тылпычугъу Солтанны бетине урады. Эртде-кеч къалкъыды эсе да, Солтан къалкъыб, габдешге тенгереген болур эди, бир заманда, кимникиле эселе да, бир кючлю къолла аны тартыб, габдешден чыгъара айлана эдиле. Бу къолла атасыны къоллары болгъанын арtdан сезди. Ол Солтанны чыгъарыб аякъ юсюне сюерге кюрешсе да, Солтан бир да сюелелмеди, сора Абдул джашын имбашына атыб, баудан чыкъды. Солтан бу затны барын да тюшюндеча эсгере баргъан болмаса, кеси кесин билалмайды. Абдул, ауузундан бир сёз да чыгъармай, ауур солуй, элни орамына киргенинде, джашын имбашындан тюшюрдю. Солтан энди тамам да уянды.

Кёзге тюртгенни кёрмезлей, кече алай къарангыды. Джашы бла атасы бир бирини бетин кёрмейдиле. Атасы бир кесек солуун алгъанлай, аллында тебреди, Солтан а аны кемсиз ачуланнганын сезиб, аны ызындан бир атлам да эталмай, сюелиб къалгъанында, Абдул ызына айланыб «тебре» дегенинде, къоргъашин къуулгъанча бутларын кючден-бутдан кымылдатды.

Марзий джукъламай къайгъыгъа кириб туруб, джашын сау-эсен кёргенинде, къууанч тыбырлы болса да, уруша башлады, алай а эри къашы-башы бла кёргюзгенин эслеб, джукълусураб тургъан Солтаннга тешинирге болушуб джатдырды.

Джассы арты болгъанды. Солтан башы джастыкългъа тнер-тиймез джукълагъанлыкългъа, сау кюнню къайгъылы болуб тургъан анасы кесин тыялмай джылады. Ингирден башлаб Абдул джашын излеб кирмеген элде бир джер къалмагъ-

анды. Джашны излейме деб а бир адамгъа да аузундан чыгъармагъанды. Джашым тас болгъанды деб Абдулдан биреу бир сёз эшитсе, сау эл бары да биллик эди: «Билемисиз, Абдулну джашы тас болгъанды?» деб бири алай айтса, анга джууабха бири да: «Бир ишексиз, аюу кесини уясына алыб кетгенди» дерик эди. «Суу анасы кёмеуюлге алыб кириб кетген эсе уа?!» деб бир къаууму да алай огъуна къошарыкъ болур эди, ол себебден кеси төрт джанына айланыб ишексиз болгъунчу «джашым тас болгъанды деб» ычхындырыб Абдул Аламатха сёзге къалыргъа суймеди. Джашын бир джерде да табмай, Абдул къайтыб келе, шаркъ деб эсине Туугъан тюшдю. Атылыб барыб, тайла болгъан баугъа киргенинде, Солтанны кёрмей, джюрегине керти да къоркъуу кирди. Киргенден ары мыдах сирелиб тургъан Туугъанны къатына баргъанында, Туугъан андан джанлаб, бир джанына юркъю. Абдулну джюрегин бушуу алыб, кете тебрегенлей, габдеш эсине тюшюб къарагъанында уа...

Бу хапарны барын Абдул къатынына айтыб бошаб:

— Сени джашынг бла мен тамбла къалай сёлешсем да кёрюрге, къамчи бла сёлеширикме, — деди.

— Джашчыкъны атасы, аллах ючюн, джашчыкъны этип ачитма, сен анга къолунгу тийирмеученсе, бу джол да айтыб ангылатсанг, экинчиде алай этерик тюлдю, — деди.

* * *

Къынды. Къар терен джаууб тебленгенди. Сабийле школдан чыкъгъандан сора джыйылыб дуппургъа барыб, андан чанала бла учадыла, бир къаууму да джары къамчиле бла бузлагъан сууну юсюнде хойнухларын айландырадыла. Солтан да чана бла учады. Аны тышсыз акъ тонунa къар джабышыбды, къара бухар бёркю уа терлегенден тютюн эте тургъан башындан учуб-учуб тюшеди. Тери къолкъаблары къойнуна сугъулубдула. Былайда дауурлары бюгеу езенни алыб, сабийле зауукъ этедиле. Орамдан чыгыб, Солтан бла эки къарнашдан туугъан джаш атын да чабдыралгъаныча бир чабдырыб сабийле таба келе тургъанын кёргенлеринде, чаналарын атыб-атыб, джашчыкъла аны аллына къараб тохтадыла. Ол а нелени эсе да къычырыб айтады. Джууу-кълаша келгени бла сёзюн ангыладыла.

— Буденныйден Солтаннга, Солтаннга Буденныйден! — деген сөзлени энди джашчыкыла бары да эштдиле.

Атлы джетиб, атны юсюнде тери бара:

— Буденный маршал, ма ол дядя Сеня, сенинге уллу бычакъ ийгенди, директоргъа уллу бычакъ ийгенди! Олтур бери артыма, дженгил бол! — деб ашыкыдырды.

Солтан тюшю-тюню эсе да билмегенча сын къатыб къалганды. Алай а къарнашы былайда, аны аты тюбюнде, алай эсе уа бу Солтанны тюшю тюлдю. Солтан алай эте тургунчу къарнашы аны джагъасындан сермеб, атны белине тартды. Ызларына джорта туруб, Солтан артына къарагъанында джашчыкыла бары чаналаны алайда атыб, атны ызындан юрюлюб келе эдиле.

Солтан директорну кабинетине окъча барыб кирди. Аны ичи адамдан толу эди. Солтан кимге къараргъа да билмей сюелди. Аны бети асыры иссиден кюйюб барады, къаб-къара кёзлери бир адамда тохтаб къалмай, хар кимге кёзюу къарайдыла. тюкю уюкъларындан къар эриб, сюелген джери суу болганды. Асыры дженгил солугъандан солугъан тауушу кюкю эштилинеди. Къойнундан къолкъаблары къарайдыла. Столда джылтырай тургъан уллу бычакъны Солтан энди эслеб, асыры къууанч аллы болгъандан джюреги дженгил-дженгил ура, Буденныйча узун мыйыкылы директоргъа къарагъанында, атасы да андан арлакыда олтуруб тура эди.

Директор акъырын ёрге къобуб, эки къолу бла да бычакъны акъырын ёрге алды.

Джолдашла, ма бу сейир бычакъны Семён Михайлович Буденный бизни джигитге, Солтаннга, саугъагъа ийгенди. Муңу юсюнде ма быллай оёзле джазылгъандыла: «Аджиланы Абдулну джашы Солтаннга Буденный маршалдан. Керексиз къынында алма, алсанг а, джигит бол». Бу сөзтеге мени къошар затым джокъду, Солтан, алай болса да ма биз, былайда олтургъанла, барыбыз да сени иги окъурунгу излейбиз, бу бычакъ сени туугъанынга- туудугъунга белгили полководецни саугъасы болуб турун излейбиз. Атланы алай бек сюйгенинги уа иги этесе, атдан акъыллы джаныуар джокъду, ат адамны уллу джагъыды, биз былайда Къызыл Аскерге, кесибибизни аскерге атла ёсдюребиз, анга уа алаамат атла керекдиле, ма аллай атла ёсдюрюрге сен да, сени тенглеринг да бизге болушагъыз, бек иги боллукъду. Заводда юч мингден артыкъ ат барды, аланы хар къайсысына да тыйыншлысыча къараргъа

керекди. Бизни элибизде сенича джашла кёбдюле, болушсагъыз, сау болугъуз дерикбиз.

Директор бу сёзлени айтыб бошаб, столундан чыгъыб, Солтаннга бычакъны тутдурду. Солтан, къоллары квалтырай, бычакъны алыб, анга кёз ккакъмай къарайды. Хар ким да анга къарайдыла, Абдул а: «Энди директорну сёзине джууаб этмей, ма алай телисине сюелибми турлукъду экен?» — деб кёлуне келгенлей, джашы кеси кесин эсгериб:

— Тейри да адамы, мында къалай джазылгъан эе, алай этерикме! — деб кабинетден окъча атылыб чыгъыб кетди.

Солтан, къолунда бычагъы бла, контордан чыккыгъанында, конгорну аллы сабийледен толуб эди. Кююш бычакъны ёрге кёлтюрюб, Солтан барына да кёргюзгенинде уа:

— О-о-ох! — деген таууш бирден эштилди.

Солтан бычакъны ёрге тутханлай, тегерегини негерлерни къуршалаб, юйлерине баргъан узун орамны кыйырындан кирдиле. Джашчыкъла, керти да бычакъмыды дегенча, къоллары бла тие, Солтаннга сукъланнганларын айта брадыла.

Ол кюнден сора бютеу элде Солтан белгилли адамланы бири болду — игитда дейсе, Совет Союзну Маршалы кеси Солтаннга деб кююш бычакъ ийгенди!

Солтаннга бычакъ келген кюн юйде оноу этдил.

— Быллай саугъала аллай адамладан алай кёб болмайдыла, сен аны билиб кюй. Бу саугъаны магъанасы неди билемисе? — деди атасы.

— Неде, аття?

— Магъанасы уа энди сени аман окъургъа эркинлигинг болмагъаныды. Аны тышында, директор айтханча, бизге болушургъа керексе. Школдан бош заманыгъызны баулачы ариуларгъа, атланы кютерге, суугъа элтирге, джууакларын ариуларгъа нек болмайды?!

— Мен, аття, хар нени да эталлыкъма: иги да с турукъма, аниягъа да болушурукъма, атлагъа да къарары ма, артыкъсыз да бек Туугъаннга, анга, билемисе, къалай кыйынды бусагъатда? Не атасы джокъду, не анасы джокъду!

Абдул бла Марзий бир бирине къарашдыла: огъай, джашлары аман джаш боллукъ тюлдю.

— Джашчыкъ, тамбла дерслерингден сора негерлеринги юйге чакъыр, мен хычынла этерме, атанг а, мен билеме, ол куйрукълу кююбузну сояр, конфет, пряник да алырбыз да,

бу саугъангы къууанчын этербиз. Таб сени Туугъанынга да, атасы-анасы джокъ эсе, хариб, бир кила шекер алырма, — деди Марзий.

* * *

Буденныйни саугъасы Солтанны башха адам этгенди: юй-де отун джарса да, ийнекни, бузоуну суугъа элтсе да, дерсин этсе да, джылкычылагъа болушса да, таза кёлю бла, суююб этеди, алай а джагъалашханын да кёлю бла джагъалашады. Къалай эсе да джагъалашыргъа сылтау чыгъыб къалады. Бююн джагъалашханы—тенги билиб, билмей басды эсе да, Солтанны аягъын басханы ючюн эди, тюнене уа школдан юйге тонунда бир джангыз туюмеси къалмай сыдырылыб келгенди. Туююшгени уа не ючюн болду десенг, аны бла окъугъан джаш;

— Аджилада ёмюрде белгили адам чыкъмагъанды, — дегенинде, туююш андан башланды.

— Къалай чыкъмагъанды? — деди Солтан анга кесин ата. Оруслада бизни Унухча аллай тутушуучу къайда чыкъгъанды?! Унухну Аламатда бир джангыз адам хорламагъанды! Не уа Оруслада бизни Асламбекча темирчи къайда чыкъгъанды?! (Не уа Солтанны атасыча ат чабдырыулада ёчню Орусладан ким алыб тургъанды?!)

— Ёчню сени атанг алмайды, аты алады! — деб джаш алай айтханлай, туююш башланды.

Кюн сайын аллай бир сылтау чыкъмай къалмайды. Алай болса да Солтан кючлю тюрленгенди. Орундугъуну артында арну рамкагъа салыныб, Буденныйни сураты тагъылганлай турады. Джастыкъдан ёрге къабыргъада Солтанны атасы ишлеген нарат табхада багъалы саугъа къатапа джуруннга чырмалыб турады, Солтан аны бери алыб ашхы къараб кёзлерин тойдуруб, ызына салыучанды. Солтанны тенглери къуру да тилегенлей турадыла:

— Бычагъынгы къолума джангыз бирчик алыргъа бере эсенг, къанджал урулган чанамы санга берирме.

— Мен а джугъутурларымы берирме.

— Мен эм мазаллы хойнухуму берирме.

— Мен а сени Туугъанынга шекер берирме.

Джукъ да алмагъанлан Солтан аланы бир къауумуну къолуна бычакъны береди, бир къауумуна уа классда кесип ючюн дежурить этдириб алай бернученди.

Бир джолда Солтанны окъутхан устаз къыз бютеу бир дерсни Семен Михайлович Будённыйни юсюнден хапар айтыб турду. Дерсде маршалны талай суратын кёргюзюб, аны аскер шплерини юсюнден, эки айланыб да бери, бу заводха келгенни юсюнден сейирсиндириб хапар айтды. Бу дерсге Солтанны бычагъын да келтиртген эди. Бычакъ бир къолдан бир къолгъа кёче, бютеу классны аулады. Будённыйчиле къаллайла болургъа кереклисинден да устаз арну айтды, классда уа кесип будённыйчиге санамагъан, артыкъсыз да бек джашчыкълада киши болмагъанын ол бек арну биледи. Програмада болмагъан затны нек этдинг деб бу устазгъа артда завучну урушханын сохтала билмеселе да, устазны Будённыйни юсюнден хапар айтханына мардасыз разы болуб чачылдыла.

Туугъан анасындан айырылгъанлы Солтан анга бармай бир къыню къалмагъанды. Тайла мазаллы арбазда эркин айланадыла. Эртден-ингир суугъа уа аланы сабийле джюрютедиле. Тамгъаларыны ачыгъаны бираз кете башлагъан болур, апаларын да унутаракъ эте башлагъан болурла, тайла бир кесек эс джыйыб, ашай тебрегендиле.

Туугъан да анасын унутханча кёрюнеди, негерлери тайланы уа бар-джокъ эселе да сан этмейди. Анга кереклиси къуру Солтанды. Солтан къуру да бир джерден бир джол бла келпучюсюн билиб, келпучю заманына да юрениб, Туугъан ол джанына къарагъанлай, сакълагъанлай туруучанды. Узакъдан Солтан сызгъырыучусуча сызгъыргъанлай а, аллына чабыб, шекерин да сан этмей, башын Солтаннга ышыб, къууанч аллы болады, сора ол анасыны тарагъы бла аны джалын тараб тебресе, къымсыз болуб, суюнюб туруучанды. Бир-бирде уа Солтан, аны бла ойнай келиб, аллында къачыб тебресе, тайчыкъ да аны ызындан сюрюб, аллына чыгыб, кенделен тюшюб тохтаучанды. Солтан Туугъанны чыммакъ-акъ этинде бир тукъум бир кир, букъу болмазча, къарагъанлай, сюртгенлей, сыйпагъанлай турады.

Породалы тайланы башха айырыб, алагъа башха тюрлю къаралады. Бичен, зынтхы, къышхыр ашланы марда бла береди. Бусагъатда тамгъа кюйдюрген этлери да бир кесек

маджал бола башлагъанында, тайла да эс джыйыб, энди неге да юрене тебрегендиле.

Солтан Туугъанны юретиую кьолгъа алгъанды. Къалгъан тайла бла тенгледириб айтсакъ, Туугъан иги кесек затха юренгенди. Солтан кенгенден сызгъыргъанлай а аллына чабыб барады. Къалгъан тайла адамны кьргенлей къачыб кетедиле.

Юретиу башланды. Солтан хурджунундан къурумаучу шекерни Туугъанны аузуна салыб, ол аны ашаб бошагъынчы кьолунда нохтаны тайны башына акъырын салды. Тай аллындан бу затны эслемей туруб, сора Солтан нохтадан алыб тартыб тебрегенинде, Туугъан Солтанны билегин юзерча алай кючлю тартды. Не да этиб, башын нохтадан ычхындырыр ючюн, Туугъан кесни ары бла бери атыб, Солтанны джонгурчха кибик бурады, алай а Солтан, кьолу нохтагъа къарышыб къалгъанча, ычхындырмай, къаты тутуб, тездеди. Асыры ачыуулангандан Туугъанны ол сейир арну кезлери чыгъыб кетерча алайдыла. Къаллайла этди эсе да, тай Солтанны кьолундан ычхыныб, аны джерге къаблаб, атылыб кетиб, бауну узакъ мюйюшюне къысылды.

Солтан, Туугъаннга ачыуланмай, кеси кесине ачыулана кьобду: «Сен Туугъандан сегиз джыл бла юч айгъа тамада болгъанлайынга, кесинги сабийге хорлатханса! Айыб тюлмюдю сеннге?!» — дей, тёрт джанына кез джетдиргенинде, андагъыла бары тайла бла кюреше, Солтан къайгъылы киши да болмай тургъанларын эслеб къууанды, алай а атасы Абдул Солтаннга кезюн джетдириб, эрлай башха джары къараб, джашыны джыгъылгъанын кьрмегенча этди. Солтан баргъанында, Абдул тору тайчыкъны нохтасындан тутуб, не ары, не бери къымылдаргъа кьоймай тура эди, тайчыкъ а бютеу санчыкълары къалтырай, темир кьоллача бу кьолладан ычхыналмазлыгъын сезген болур эди.

— Не эте айланаса? Къалайды Туугъан? — деб сорду атасы джашына къарамагъанлай, эки кьолу бла да нохтадан тутханлай.

— Туугъан ычхыныб кетгенди.

— Ычхынган эсе, тутаргъа керекди.

«Къалай?» деб сорургъа Солтан аздан-буздан къалды. Тутуб а къалай тутаргъа керекди, къалай туталлыкъ эсенг

алай. Бу акъыл бла Солтан тайланы арасында агъара тургъан Туугъаннга тебреди.

Туугъан да энди акъыллы бола барады: адамла аны къалай эсе да къыйнагъандан къыйнаб барадыла — туугъан анасындан айырдыла, этин от бла кюйдюрдюле, не зат эсе да башына да бир затны кийдиргендиле, кийдирген а Туугъан кимден да бек суйген адамы, ышаныб келген Солтаннга Туугъан хыны къарамы бла къарайды. Артыкъсыз да бек Солтанны акъырын, джашыртын келгенча келгенин Туугъан чыртда ушаталмады, не ючюн десенг, бююннге дери Солтан анга джашыртын келген огъай, чабыб келнучен эди.

Солтан Туугъанны къатына келмей узагъыракъда тохтады, Туугъан да къулакъчыкъларын тургъузуб, къачаргъа хазырлана къарайды. Солтан къалай тукъум тутаргъа сагъын эте тура болур, алай а ма тенги таба атлам этгенлей, аны атламын сакълаб тургъанча, тенги джортуб кетиб, мазаллы бауну бир къыйырындан бир къыйырына ётдю.

Солтан да энди акъыллы болгъанды, тайгъа бираз унутдуруб барыргъа мурат этиб, башха негерлери къалай тукъум юретгенлерине кёз джетдирди: да майна, къалгъанла да бир джыгъыладыла, бир къобадыла, тайла къолларындан ычхыныб кетедиле, атасы уа кеси тутуб тургъан тайны нохтасына узун джибни туюуб, джибни учун да габдешде урулуб тургъан тогъайгъа байлады. Алай бла энди джашауунда биринчи болуб тай багъанагъа тагъылды. Бусагъатда уа тайланы нохта бла ма былай Абдул такъгъанча тагъаргъа юретиу барады.

Солтан энтда Туугъаннга тебреди, къолунда шекерин Туугъан кёрюрча тутуб барады. Туугъан шекерге кёзюн азчыкъбузчукъ джетдирсе да, барыб аны къабаргъа унамады. Бу болумну ангылагъанында, Солтан къанатлы учханча учуб джетиб, не болса да болур деб, Туугъанны юсюне мыллыгын атыб, къаллайла джетди эсе да нохтагъа къолу джетиб къадалды. Туугъан да Солтан да бирден бурулуб барсала да, нохтагъа къадалыб тургъан Солтанны тайдан бир тукъум бир кюч айыраллыкъ тюлдю. Туугъан Солтанны джерден ёрге кёлтюрюб къабларгъа кюрешгенча кюрешеди, алай а кеси кесинден айыралмайды.

Быланы кенгден кёрюб къараб тургъан Абдул барыб джа-

шына болушургъа излемеди — не болса да кеси юренсе, кеси кыйналса иги болгъанын Абдул бек ариу биледи.

Солтан бла Туугъанны къазауатлары иги кесекни барды. Эшта, арыгъан Туугъан болду дейме. Быланы къазауатлары тохтагъанын кёрюб, Абдул алайгъа баргъанында, джашы биягъынлай эки кьолун нохтадан айыралмай, къадалыб тура эди, атасына къалай эсе да танымагъанча къараб, асыры арыгъандан алайды, кёгюрчюн бетли чепкенини сырты терден суучады, башы уа тегерек айланыб барады.

— Аперим, — деб атасы кьуру ол сёзню айтыб, джашыны кьолларын нохтадан кючден бла бутдан айырыб, Туугъанны гагъаргъа алыб тебреди. Ызындан тебреген Солтаннга ол:

— Эм кыйыны нохтаны салыу эди, нохта салынса, такъгъаны асыры кыйын тюлдю, — деб, алыб барыб Туугъанны габдешге такъды.

Атасы алайдан джанлады, асыры арыгъандан санларын кымылдаталмагъан Солтан Туугъанны къатында азчыкъ сюелиб, сора баудан чыгъыб, эшик юсюнде узун шиндикге олтурду. Бираздан атасы да чыгъыб, экиси да юйге кюнор-та азыкъгъа тебредиле. Солтан атасыны сол джанында шум болуб барады. Бир джаны бла Туугъаннга нохта салгъанына кьууанса да, бир джаны бла уа Туугъан шохлукъну юзер деб кьоркъады. Атасы аны сагъышын бузду.

— Атны заводу не къадар таза эсе, аны халиси ол къадар кыйын, ол къадар назик болады, ол себебден аллай ат бла ишлеген, аны юретген кыйын болады, аны халисине кёре, эбин таба билирге керекди. Ма сен бла Туугъан шохла эдигиз, шохла эдигиз дегеним — бусагъатда ол сени кесине къанлы джаугъа санаб турады, не ючюн десенг, сен аны баш эркинлигин кьоймадынг, ол аны биледи. Энди уа ол сеннге толу ышаныб кесин берирча эталсанг, сора аны ол халиси ёмюрлюкге кетиб, сени эм багъалы тенгинг болуб къаллыкъды.

— Аття, къалай бла этерге боллукъду алай?

— Қъалай бламы? Ариулукъ бла, анга иги къарау бла, эс бёлюу бла. Бу затха заман кёб керекди, ол себебден мени кьоркъгъаным, Туугъаннга эсинг кетиб, дерслеринг къарысуз болурла деб анга кьоркъама.

— Аття, сен кьоркъма, мен кечеле бла этеме да дерсле-

рими?! Кюндюз а Туугъанны юретиркме, солуу кюнледе уа эртденден ингирге дерн да Туугъан бла боллукъма.

Байланган джеринде ашха Туугъан эрнин да тийирмегенди. Джукъгъа кымылдамазча бир джерге былай байлаб къойгъанларын Туугъанны сабий джюрекчиги не ангыла-ялмайды, не кѣлтюралмайды. Былайгъа тагъылгъанлы ыч-хыныргъа не къадар кюреше эсе да, манс джиб бла темир тогъай аны бошламайдыла. Къаб-къара кѣзлеринден джыла-мукълары чыммакъ-акъ джаякъчыкъларында къара сызчык-ла болуб барадыла.

Солтан бнягъы шекери бла келгенинде, Туугъан шекерге узалгъан огъай эсенг, Солтанны кѣргенлей къачаргъа кюреше, джибини узунлугъуна кесин атады. Бираздан Солтан ал джашындан барыб акъырын мулдасын сылай башлагъанында, тайчыкъ къалтыраб бнягъындай тыпырдаб тебреди, алай болса да Солтан кьолун айырмазгъа кюреше:

— Туугъанчыгъым, Туугъанчыгъым, — дей, сылаб кюрешеди.

Тайчыкъ бираз тынгылай башлагъанын Солтан сизди, аны сезгенлей а къашыгъанын кьоюб, арлакъгъа джанлагъанында, Туугъан аны таба бойнун буруб биринчи кере къарады.

Шох болуулары былай бла башланды.

Он кюнню ичинде тайланы нохтагъа бла тагъаргъа юретиу барыб туруб бошалды. Ол он кюнню ичинде Солтан да, къалгъанла да тайланы нохталарындан алыб джюрютюрге да юретдиле. Тайла кече да, кюн да кѣбюсюне тагъылыб туруб, джукълагъанлары да, ашагъанлары да алай бла болуб турду. Энди уа Солтан Туугъанны башындан нохтаы тешиб, кийдириб тургъанлыкъгъа, Туугъан сан этмейди.

Юретиуюу экинчи кѣуюу — джюрютюу башланды. Бу башланган кюн аяз кюн эди, кышхы кюнню таякълары джерде къарны джылтыратыб, кѣзлеринги къаматады. Тайланы барын чыгъардыла, аланы алларына, атха миниб, Абдул чыкъды. Солтан бла нѣгерлери да, атлада, тай сюрюуюу ызындан тебретдиле. Къара суу таба Абдул тюз джюрюш бла барады, тайла да аны ызындан алай барадыла. Суу ичириб бошагъандан сора тайланы таза хауа солтургъа эшикедѣ иги кесек заманнга кьойдула.

— Энди быланы джюрюшню не тюрлюсюне да юретирге керекди, санларын, къанларын, этлерин къатдырыргъа ке-

рекбиз, алай бла 1938 джылны къачына дерн ол затла бла кюреширкбиз, — деди Абдул джашлагъа.

Хар кюнюне тайланы эшикге чыгъарыб айландырадыла. Алгъы бурун Абдулну атына ызындан тайла тюз джюрюрге юрендиле, андан сора Абдул алларында джортуб тебрегенинде, тайла да ызындан джортуу салыб тебретиле. Бу джюрюшню да юретиб бошагъандан сора Абдул аты бла алларында тёртгюллеу башлагъанында, тайла да тёртгюллеуно башладыла. Джюрюшню бу юч тюрлюсюне да тайланы кючлю юретдиле.

Туугъан иги огъуна да ёсюб, кеси да джарыкъ болгъанды. Солтан анга аягъынгы бер десе, аягъын олсагъатлан Солтаннга узатады, айдан бир кере джууакларын ариулаб тебресе уа, Туугъан, аны да суйюб, тынгылаб турады. Юсюнде бир букъу ышаны болмагъан Туугъан джим-джим джылтыраб, кёзюнгю алдайды.

Бир джолда, ийых кюн, Марзий эртденбла танг атмай къобуб, ийнек сауаргъа чыгъыб тебрегенлей, юлериши эшигини ич къылычын ачыб, алай а тышына чыгъалмай къалды. Ачаргъа не кюрешди эсе да джукъ эталмады. Чот неде болгъанын ангылады: тышындан къадау салынса, тели Байдымат салыб кетгенин бил. Сёлеше билсе да, Байдымат ёмюрюнде не сёлешмейди, не кюлмейди, анга бир къыркъ джыл чакълы болгъанды, ол къыркъ джылны ичинде Байдыматны эм уллу иши танг атмай къобуб, хар кимни эшигини тышындан къадау салыду. Тышындан къадауу салынмай бир юй къалады деб къоркъгъанча, ашыгъыб, къазауат этиб кюрешеди. Сейир не затды десенг хар арбазны кесини бирер маллы самыры болса да, тели Байдыматха бир джангызы чабмайды.

Абдулланы юйню къадаууна бу джол ол, эшта, бир кючлю затны салгъан болур, ансы Абдул эшикле бла быллай бир кюрешгенден ары бир джукъ эталлыкъ болур эди. Эшикни джумдурукълары бла туйюб кюрешгенин да киши эшитмейди: арбаз уллуду, юй джолдан иги кесекге кириб алап салыннганды.

Марзий ийнекни сауалмай, тууарла кетиб къалгъанларына къыйналады, Абдул бла Солтан а эртденбла эртде барыб, тайлагъа аш салыргъа, джюрюшге юретирге керек эдиле, аны тышында да Солтан бюгюн Туугъанны туякъларын арну-

ларгъа керек эди. Арбазда ийнек бла бузоу кёзюу-кёзюу ёкюредиле, эшек аш излеб окъуйду, тауукъ орунда тауукъла да дауур-сүйюр этедиле.

Марзий кечеден къалгъан отунла бла печни джакъды, алай а отунла аз болгъанлары себебли, от дженгил джукъланыб, юй сууукъ болду.

Абдул джумдурукълары бла эшикни энтда туюуб тебреди, алай а бир джангыз адам да эшитсенг а!

Бу халдан юйдеги кюнортагъа дери эшикге чыгъар амалы болмайын туруб, сора Абдулну излей заводдан адам келгенинде, джесирден ычхынды. Келген адам къадаугъа кенделен салыннган темирни эслеб, юйню иелери къайры эсе да кетген болурла деб кёлюне келгени бла бирге бу иш тели Байдыматны иши болгъанын дженгил ангылаб, къадаудан темирни алыб шууудатыб, юйге киргенинде, Абдул ачуулануб юй тубюнде джурюй, Солтан да андан бытдыр болуб тура эдиле.

Абдул бла Солтан заводха ашыкъ-бушукъ этиб кетгенлеринде, тайлагъа да аш берилиб, суугъа да сюрюлюб тура эдиле. Бауну ичинде тагъылыб тургъан джангыз Туугъанны кёрдюле: Солтандан башха кишини къатына къоймай, алай бла тагъылгъан джеринден аны киши бошлайлмай, аллында да ашына тиймей сирелиб тура эди. Солтанны кёргенлей, джарыб, ызындан суу ызына атланды.

* * *

1938-чи джылны джазы келди. Сууукъ къышны къучагъындан ычхыналмагъанча, джаз алай рахат, акъырын, къыйын келеди. Эл а джазны ашыгъыб сакълайды: мал аш къытды, джыккырлада тузлукъ, тузланнган баш-аякъ бошалаб тубюне тюшгенди, тюзю, хар юйге кирсенг да, аллынга уа къакъ этни салыргъа боллукъдула.

Аламатны джангыз узун орамыны эки къыйырындан къар кетгенди, ол себебден ачылгъан джерледе былтырдан къалгъан тамырны излей, туякълары бла къаза, эшекле айланадыла.

Орамладан, тыгъырыкъладан суу агъачлары, челеклери бла къызла чыгъа да бири бирине къычыра, сора нёгер-нёгер бола, къара суугъа ашыкъмай барадыла. Аланы къюлкюлери, хархлары эшитиледи. Қызланы ызындан джашла да, таб, атлары суу ичерик тюл эселе дэ, башларындан тутуб, ала да

къара суу таба барадыла. Элде шошлукъну джыйын-джыйын болуб ойнаб айланган джашчыкъланы даууру бла мазаллы итлени юргенлери бузады.

Юйлени къанджал башлары, дран башлары, къошун башлары, топракъ башлары кюн тийген джанындан къарлары эриб къарала турадыла, кюн тиймеген джанындан а аланы башларында къар агъарады. Аламатны тегерегинде таула да къоландыла. — Аланы сыртларында къар эриб, джер ачылганды, къолларында уа, кебге урулгъанча. къар эрмей къуюлуб турады. Сууукъгъа да къарамай, тиширыула суу ызында эски чайкъайдыла, сууукъдан къыб-къызыл къызаргъап къолларын кёзюу-кёзюу къоюнларына сала да джылыта, дагъыда ийнле да эски чайкъайдыла.

Завод элни север джанында орналганды. Аны межамлары элни межамларындан башхадыла: бир-бири башында эки къат юйлери къызыл кирпичден ишлениб, башлары да къошун бла джабылганды. Ол межамла мардасыз кёб джерни алсала да, аланы тегереклеринде атланы айландырырча бош джер да кёбдю.

Элни кесини колхозу да барды, алай а заводда ишлегенле да колхоздандыла. Колхозну кесини алкъын Джарыкълыкъ юю болмагъаны себебли, ингир сайын джаш тёлюсю киногъа къарар ючюн заводну клубуна барады. Қызыладан киногъа баргъан бек азды, алай болса да бир-бирде къарнашлары бла, джууукълары бла ала да барадыла.

Солтан бюгюн тенглери бла киногъа барды. Бу киногъа ма беш кюнню бир-бири ызындан къарайды. Кинону аты «Красные дьяволята» деб алайды. Қъараб келгени сайын аны хапарын анасына айта, анасы да азбар этерлай болганды, бу кинода болгъан затла уа Солтанны башындан бир да кетмейдиле. Ол анда ойнагъан экеуленни бири Солтан кесича кесине алай кёрюнеди. Да тюзюн айтса, Солтан ат белинде ол анда джашдан эсе кючлю барады, дагъыда айтсакъ а, Солтанны къанатлыча джюрюген Туугъаны, Буденный кеси берген бычагъы?! Туугъаннга джер салыныб башланырын Солтан бир ашыгъыб сакълайды да, аны адам айтыб да айталмаз, алай а къачха дери Туугъанны сыртына джер тирик тюдю, къачха дери уа сау беш ай барды. Аны тышында да Туугъан таугъа кетерикди, бу джол Бийчесыннга бармай, Қяфаргъа барлыкъларын Солтан биледи, атасы биргесине Солтанны элтириги бла элтмезин а билмейди, анга

ишеклиди. Не ючюн десенг, бир джолда атасы Солтан джай юйде болургъа кереклисин айтхан эди: бичен этерге, бачхагъа къараргъа, къойланы кютерге, эшек бла чегетден къышха отун ташыргъа.

Къалай алай болду эсе да, Абдул, Солтанны юйде къююб, джылкъы бла таугъа кеси кетди, ол себебден энди Солтан къачан эсе да бир аны бедишлик этген эшек бла хар кюнюне чегетден отун ташыйды. Биченнге чыгъа башлагъынчы былай ташыб турса, къышха отунларын джыярыкъды. Бютеу акъылы, сагъышы Туугъан бла болса да, Солтан хар кюнюне эшек бла айланады.

Бу кёзюуде уа Туугъан Кяфарны алаамат отлауу а белине дери батыб, ол сейир ханс башына чабыб эсиргенча, кеф этиб айланады. Тайла ол отлауда ёсген да этиб, эт да тутуб, сентябрь айда чыртда танымазча тюрлениб къайтдыла.

Энди юретиу да башланды. Бу тайлагъа бусагъатда джыл бла джарым болгъанды, быланы неге да юретирге керекди. Солтан Туугъанны башына, нохта огъай эсенг, ауузлугъу бла джюген салды. Туугъан бу затны бир да суймеди. Игитда дейсе, ауузу темир татыу этиб турлугъун ким сюерикди! Не

кесек затчыкъгъа да кёзюнде ийнеге тёзмегенча тёзмеучю Туугъан ауузлукъну аузундан чыгъарыргъа кюреше, тишлери бла къыжылдатыб, башын ары бла бери эта, хыны кёзлерин бир джерде тохтатмай ачуланады, алай а Солтан ариу айтыб, аны къашыса, бир кесек сёл бола келиб, дагъыда хыны къан алады. Аны тенги бир-бирде анга быллай ачы затланы нек кёрюзгенин Туугъан ангылаялмайды, аны ангылаялмаса да, тенгини суймеклигин кючлю сезеди.

Туугъан суйсе суймесе да Солтан аны башында джюгенни тешмегенлей къююб, алай кюн бла кечени Туугъанны джатханы тургъаны да ауузлугъу бла, джюгени бла болду. Болмазлыгъын билгенинде, Туугъан аузунда ауузлугъу тургъанлай къабаргъа да юрене башлады.

Туугъанны биягъы тенги Солтан кюнлени бир кюнюнде энтда бир джангы зат кёрюздю—джюгеннге дагъыда узун бау къошуб, Туугъанны кенг джумушакъ арбазгъа чыгъарды. Бу да Туугъаннга джангы затды. Туугъан бла бирге дагъыда беш-алты тайны чыгъарыу, сора арбазда аланы къууалгъанларын къууб, сюрелгенлерин сюрюб башладыла.

Абдул арбазны тюз ярасында узун кнуту бла джерни чакъдыра, алай бла тайланы къоркъута, тохтаргъа къоймай

сюреди. Алгы бурун атлам бла бардырдыла, андан сора джортдурдула, эм артында уа тёртгюнлетиб сюрдюле. Солтанны Туугъаны, чыммакъ-акъ къанатлыча, къалгъанланы барындан айырылыб таныла, аягы джерге джетмегенча, алай барады, бир-бирде ол джюзюб баргъанча Солтанга алай кёрюнеди.

Абдул тайланы чыртда солургъа кьоймай сюреди, Солтан а Туугъандан кёзюн айырмай къаран. атасышы айтханы эсине тюшдю: атасы айтыудан, къарачайлыла акъ атны, къолан атны тутаргъа ёч болмагъандыла, не ючюн десенг, ат урларгъа келиучюле къарангыда аллай атны дженгил табарыкъ эдиле, ат урларгъа баргъанлагъа да къарангыда атлары танымазча болса, иги болгъанды, ат урлау а джигитликге, эрликге саналгъанды.

Тайланы тамам терлери баргъынчы сюрюб, сора ызларына бёлмелеге джыйдыла. Абдул Солтанга салам буштукъну бериб:

— Терин сюрт, къаны тюз джюрюб ючюн, этин да сыларгъа керекди, терин а ариу сюртюб, къургъакъ эт, алай этсенг ашны иги ашарыкъды, — деди.

Солтан терин сюртгенин Туугъан онгсунуб турады, Солтан а къадалыб аягъындан башлаб башына дери Туугъанны бир эли джерин кьоймай, сюртюб къургъакъ этиб, сора къолуну аязы бла этин сылаб тебреди. Аман кючлю арыгъан Туугъан, кёзлерин да къысаракъ этиб, онгсунуб турады. Солтан Туугъанга аягъынгы бер дегенинде, ол аягъын кёлтюрдю, Солтан аны джууагына кирген саламланы, мычхы умурланы барын арнулаб, таза этди. Джумушакъ болур ючюн, арбазгъа мычхы умур бла салам куюлубду.

Бу арбазда биягъынлай тайланы кызыу сюрюу, джюрюшлерин ёсдюрюу талай кюнню барыб турду, алай а тайла муну бла къалыб кетмедиле: кюнлени бир кюнюнде биягъы тенгини къоллары Туугъанны юсюне ат джерни салдыла. Сыртына джер тийгенлей, Туугъан, кёлтюрюб болмай, арт аякъларын ёрге атыб, къазауатха кирди, алай а чот къуру да болуучусуча бошалды: къачан да Солтан хорлаучанды. Аны ариу белине джерни бегитдиле, айылларын кысыдыла. Джангы юреннген тайны юркютмез ючюн, джерни ёзенгисиз салгъандыла. Джюгеннге узун джибни тагъыб, Солтан Туугъанны манежге чыгъарыб, юсюне минмегенлей, къуру ат джер бла

сюрюб башлады. Бу тукъум юретиуле бары да ашыкъмай ууакъ-ууакъ бардырыладыла, Солтан а, Туугъанны халисин билгени себепли, не айтханын да анга къуру ариулукъ бла этдиреди, бир кесек ауазын келтиургеннге да Туугъан чыдаб болмай, алайгъа бой бермез ючюн, ёлурге да хазырды.

Декабрь айгъа дери талай затха юретиб, Туугъанны ат джерини юсюне энди ичине ары-бериле къуюлгъан машокну салдыла. Бу машок бла да Туугъан манежде талай кюнню айланды, андан сора машокну ичин кюн кюнден ауурдан-ауур эте, аны ауурлугъу адамны ауурлугъу чакълы бирге джетди. Туугъан бу затха да юрениб, 1939-чу джыл январны аягъында (Солтан ол кюнню чырта унутмайды) биринчи болуб Туугъанны сыртына минди. Солтан бу арт джыллада не тюрюлю атда да джюрюгенди, къалай сюйсенг, алай бара да биледи, алай а ол джашауунда бююнча насыблы болгъан болмаз — ол хар ким да сукъланган, эм ариу атха мингенди! Солтан аны белине мишгенлей, эки атчы да джюгенин эки джанындан алыб, Туугъанны тебретдиле. Бу тукъум юретиу да талай кюнню барыб туруб, сора андан ары Туугъанны эки атчы эки джанындан алмай, бир атчы алыб, Солтан бла джюрютюб тебретдиле. Дагъыда кюлени биринде уа Туугъанны сыртында Солтан кеси, джаб-джангыз къалыб, къолуна джюгенин алды. Солтанча быллай тайлагъа миниб баргъан джашчыкъла бирталай бардыла, барыны да алларында уа Абдул юрениген атха миниб, алчы болуб барады.

Тайла, ушатмасала да, энди хар бир тюрюлю юрениуге да тынчыракъ бой саладыла, алай бла Туугъан джашауунда ал школну бошады, ёзге, ол джашаууну къуру аллы эди.

Бу къачдан башлаб 1940-чы джылны май айына дери Солтан Туугъанны джангы программа бла юретиб турду: программасы аны санын ийлерге, тамырын, джигин ишлетирге, тюз солургъа юретирге деб алайды.

1940-чы джылны май айында Солтан школдан кетди — окъуу джылны алтынчы классда къалгъан программасын ол джай хазырлаб, къачда экзамен берирге деб сёз бериб чыкъды, чыкъмай амалы болмай эди, нек десенг, Солтан Туугъанны чабаргъа юретирге керекди, Туугъанны башха адамгъа къояргъа уа чырта болалмады.

Туугъанны юретир ючюн, Солтан Иссисууда ишподромгъа барыб джаздан башлаб къачха дери анда атын юретирге керек болгъаны белгиленгенден сора, Солтан да, атасы да

сагышха кирдиле: Марзий джашын кесинден чыртда Джу-кыгъа бошларыкъ тюлдю.

— Не оноу этейик экен? — деди Абдул манежде шиндикге олтуруб тургъан джашына.

— Не оноуму? — деди Солтан, — Мен эртде огъуна оноу табханма.

— Къаллай оноу?

— Мени фельдшерге окъургъа иедиле дербиз, анам мени дохтур этерикме деб турады да?!

— Сора майда адамны окъургъа ийиб къайда кѳргенсе, артыкъсыз да бек джети классны бошамагъанлай?!

— Ання билмейди да аллай затланы?

— Оллахий да билляхий, ананг бла сен мени акъылымдан шашдырасыз, ол сени асыры бек сюйгени бла, сен даТуугъаны асыры бек сюйгенинг бла, мен да сизни арагъызда. Мен излеген а сен эркиши болсанг деб олду! — деди Абдул, джашы бла юйге тебрей.

Юйге келгенден сора Солтан, атасы сѳню къалай башларгъа билмей, эшикге чыгъа, бир юйге кире, тели болуб тургъанын ангылады. Анасы да эрини не эсе да бир къайгысы болгъанын сезиб:

— Джашчыкъны атасы, сени не эсе да бир къайгынг барды, — деди.

Бу сѳз не бла бошалырын Солтан ашыгъыб сакълайды. Атасы не ючюн эсе да гига балтаны алыб, табхадан хыршы ташны да алыб, аны билерге башлагъанча эте айтды:

— Тынгыла. Голаланы къыз, бизни Солтаннга насыб келе айланады: аны дохтурлукъ окъургъа иебиз дейдиле, билемисе дохтур болургъа!—деб, сангыраугъа кычыргъанча, не эсе да алай кычырыб, Абдул къарамы Марзийден бир джанына бурду.

— Джашчыкъны атасы,сора сен къууанмаймыса да бу затха, мени бла алай къуджур-муджур нек сѳлешесе?

— Къуджур-муджур! Не къуджур-муджурду ол, къуджур сѳлеше эсем а, Голаланы къыз, сенден къоркъуб сѳлешеме, къолумдан ычхындырлыкъ тюлме джашымы деб айтыргъа сен сатыб аллыкъ тюлсе.

— Алай къалай айтаса, ахыры?! Бизни джашчыкъ уллу адам болургъа бара эсе, сора мен аны къалай тыярма?! Алай

бош ийиб кьояргъа керек тюлдю, той-оюн этиб ашырыргъа керекди. Сен кьойланы эм семизин, эм уллусун соярыкъ болурса, мени бозам да джетиб келеди. Быллай насыб кимге да тюшюб бармайды, элни джыйыб алай ашырыргъа керекди. Къачан кетерге керекди джашчыкъ? Джангы чепкен да тигерге керекди, джангы бухар бёрк да этдирирге керекди, джыр-джыр чурукъла да тикдирирге керекди, джайгъа деб къара халы тьюмелери бла акъ кёлекни уа тигиб, кюбюрге салыб турама,—деб Марзий хазырланыу къайгыгъа кирди.

— Сен айтханны барын артдан этиб элтирге да боллукъду, — деди Абдул къатынына, — мен артда кесим элтирме, кетери уа бир ийыкъданды. Неме уа, неме, той дегенинг? Тойну бусагъатда кьоюб, бошаб, дохтур болуб келсе этерми эдик...

— Бизни юйню тамадасы алай кыызгъанчды деб бююннге дери джети джукълаб акъылымда джокъ эди! Джангыз баласындан адам джукъну къалай аяйды?! Ол бошаб келсе той эталмаймы къаллыкъбыз?! Огъа-а-ай, ма бююн огъуна джууукъгъа-тенгнге да билдириб, хазырланыб башларгъа керекди, — деб таукел айтыб, олсагъатлай огъуна кьобуб барыб къанджал кюбюрню ауур башын ёрге кёлтюрюб, кёк бухар терничикни алды да, аны кьолу бла талай кере сыйпаб, бёрк этиучю устагъа чабыб кетди.

Атасы бла джашы кюлген-ышаргъан да этмегенлей, бири бирине къарашдыла.

— Оллахий да билляхий, сени ананг тюз этеди, сени къайры баргъанынгы билмесе да, ол тюз этеди, сен керти да эркиши болургъа бараса, эришнулеге кьошулгъан хомух адам болмайды, джигит адам, ётлю адам—ма олду эришнуге да кьошулгъан, ал орунну да алгъан, сора ол затха баргъан адамны той-оюн этиб ашырыу эм тюз затланы бириди. Чот аламат барады, эй джаш! — деб джарыкъ айтды.

Бу кюнден сора тамам бир ийыкъдан Абдулну арбазын джууугъу-тенги, хоншусу толтуруб, арбазда чыммакъ-акъ чагъыб тургъан мазаллы алма терекни тьюбюнде столланы джанларын толтурдула. Столлада эт тютюнлейди, арлакъда бёчке бла боза къайнаб тегюльюрге джетиб турады, бёчекени джанында шапа мазаллы агъач чолпу бла бозаны гоппанлагъа къуя, хар кимге узатады.

Акъ сакъаллы къарт эки къолу бла да гоппан бозаны алыб, ёрге къобду. Аны сыйын эте, бары да къобдула.

— Джанымла, кёзюмле, — деди ол, — быллай къууанч зат ючюн джууукъну-тенгни ма былай джыйылгъаны насыбды, аллах ма былай джыйылгъандан башха бизни элге къыйынлыкъ келтирмесин. Элде бизни кесибизден дохтурубуз барды, энтда Солтан да дохтур болуб анга къошуллукъду. Не зат суйсенг, аны окъургъа бизде джол алапат ачылгъанды, бизнича болмай, джаш къауумла энди не тукъум усталыкъгъа да юренникдиле. Ма бу джашчыкъны, Солтанны дегенлигимди, къарт атасы джукъну бек дженгил ангылаб къойгъан адам эди, джашчыкъ, эшта, анга ушай болур, кереминос алтынчы классны да бошамагъанлай, муну дохтур этерге ашырадыла...

— Къаллай дохтур?! — деб алай андан биреу къычырды.

— Къаллай дохтур боллукъду болуб а, дохтурча дохтур болур! — деб къарт анга джууаб этиб, дагъыда сёзюне кечдю. — Да, джанымла, ма бу джаш алапат дохтур болуб элине къайтыргъа элде чыртда ауругъан болмай, бу да багъаргъа адам табмай, чот алай болсун, деб тилейик.

— Да сора, мынга казна джалны не ючюн берликди да? — деб къычырды къайсы эсе да.

— Бериб а не ючюн берликди, ол халкъны ауруудан сакълар ючюн кюреширге керек боллукъду да, аны ючюн берликди казна да джал, — деб биягъы къарт джууаб этди.

— Анга про-фи-лактика дейдиле.

— Не деселе да десинле, ма аны ючюн ичейик, — деб къарт голпанны аузуна элтди. Ол ичерин ичиб, голпанны столгъа салгъынчы бир джангызы да ичмеди.

Абдул къалай олтургъанын да билмей, къайгъылы олтурады. Ол кеси чакъыргъан адамларына джашымы дохтургъа окъургъа ашырама деб ётюрюкню къалай айтырыкъ эди?! Джашны эркиши этер ючюн ашырама деб, алай айтыб чакъыргъанды. Алай а тойгъа Абдул кеси чакъырыб къоймай, Марзий да чакъыргъанды. Ол а, джылны бу кёзююнде киши бармаучусун билген да этмей, окъургъа иебиз деб чакъыргъанды.

Солтанны юсюнде кийими санларын ариу къабыб, къалай эсе да аны сюегине сюек къошханча этгенди: мийик джакъгалы чыммакъ-акъ кёлегини эзиюнде къара халы тьюйме-

лери этилибдиле, алтын суугъа алынган белибауну билеулери бир-бири юсюне уча, кёзюнгю къаматадыла, атлагъаны сайын аягъында джим-джим джылтырагъан джыр-джыр чурукъларыны джырылдаулары бютеу арбазгъа эштилинеди, акъ тѣппеси бла кѣк бухар бѣркю бетине ариу джарашады. Солтаннга къарагъан адам бу къууанч кюнюнде былай мыдах некди деб кѣлюне келеди.

Бир деу санлы къара мыйыкъ киши сѣз алыб къобду:

— Джамагъат,— деди ол,— таулу адамны тюрюнде джараулу аты болмаса, таулу тюрю, ат бла таулу бир бири ючюн джаратылгъандыла, ат иесин, иеси да атын кючлю англаргъа керекдиле. Ат эркишини джигитликге, эрликге юретеди, аны халисин кючлю этеди, иеси да атны ол затлагъа юретеди...

— Бу къуру атланы юсюнден сѣлешиб нек турады?— деди Марзий къатында олтуруб тургъан джашха.

— Быллай кюнде атны юсюнден сѣлешмей, нени юсюнден сѣлеширге керекди да?!— деди джаш.

— Да алайды да, джолдашла, Солтанны ма бу уллу кюнюнде Солтан бла бирге атны юсюнден да сѣлеширге керек болады, не ючюн десенг...

Абдул джѣтгюрюрге кюрешди, не да этиб сѣлешгенни сѣзюн бѣлалсам деб кюрешсе да, ол а тохтамай бардырады:

— Бизни джашланы ипподромгъа биринчи кере барыулары ма бюгюн былайдача аш-суу этиб, той-оюн этиб ашырыргъа керекди, нек десенг, ма бюгюн бу джаш махтау излей, джолгъа чыгъады, алай а ол махтау къуру аны кесиники болуб къалмай, бизни барыбызгъа, бютеу элге махтав боллукъду. «Билемисиз, атда ол алакат барыучу Аджиланы Абдулну джашы Солтан Алакат элденди, аны сейир аты Туугъан а Буденный атлы ат заводда туууб ѳсгенди, Солтанны кесине да Буденный кюмюш бычакъ саугъа этиб ийгенди!» деб, ма бу джашны юсюнден алай айтырыкъдыла. Ма аны ючюн ичейик,— деб, мазаллы голпанны бир джугъун да къоймай тогъуду.

Адамла не айтыргъа да билмей, кимге ийнаныргъа да билмей, бири бирине къарашдыла, Марзий а шашаргъа джегитиб, эрине соруу халда къарады.

Бу болумну ачыкъ этген Солтан кеси болду:

— Мен керти да Туугъан бла бирге ипподромгъа теб-

регенме, анда мен атда тыйыншлысыча джюрюрге, эришу-
леге къатышыргъа юренникме. Дохтурлукъ окъургъа бара-
ма деб анам ючюн айтханбыз биз алай, атда джюрюрге юре-
ниу дохтурлукъгъа юрениуден аманмыды да?!

— Тюз айтаса, джаш, бек тюз айтаса! — деб тёрт джанын-
дан къычырдыла. Сора бнягъынлай ашарыкъгъа-ичерикге
къарыу этиб башладыла, Марзий а эрлай юйге кириб, къы-
чырыкъ этиб джылай, джастыкъгъа башын атды.

* * *

1940-чы джылны къачында Туугъан бла Солтанны юсюн-
ден тёрт джанына уллу хапар джайылды: «Бу атчы бла бу
ат эки Минги-Таудан чынгаб ётерикдиле, ючюнчю Минги-
Тау а аланы алларындан кеси джанларыкъды!» «Аламант эл-
де хар адам ингирде джатыб, эртденбла уянгычы Туугъан
бла Солтан джер шарны тегерегине айланыб бошаб, Аламант
махтауун чыгъара юйлереине къантырыкъдыла.»

Ол экисини юсюнден къуру бу сёзле айтылыб къалман
кёб сейир хапар айтылады. Бир-бирле Туугъанны киши да
кёрмеген къанатлары бардыла деб, адамланы ишандырады-
ла, дагъыда бир-бирлери уа Солтан Туугъан бла атланы ти-
линде сёлеше тургъанын эшитдик, Солтан атны тилин бил-
гени себебли Туугъан аны дженгил ангылаб къояды, деб
хапар джаядыла. Солтанны уа Туугъаннга къуру да джа-
нгыз бир айтыуу барды: «Эй мальчик, къоркъма!» Бу сёзле-
рине Туугъан да: «Эй мальчик, сен да къоркъма!» деб джу-
уаб этгенча Солтанны кёлуне алай келеди.

Бу эки «джашчыкъны» бири да алкъын бир джукъдан
къоркъмагъанды, была экиси да бир бирин кючлю ангы-
лаб, бир бирине къанлары-джанлары синггенди. Солтан
Туугъаннга: «Эй мальчик, къоркъма!» деб кёз къыса алай
айтса, Туугъан да анга кёз къысыб, къоллары болса, ала бла
Солтанны имбашындан къагъарча аллай халгъа кирнучюсю
Солтан бек ариу таныды.

Чыммакъ-акъ къарча агъарыб, джим-джим джылтыраб
туруучу Туугъан ипподромда да хар кимни эсин кесине бёл-
дюреди. Ипподромда ат чабдыругъа майдан башлаб сен-
тябргъа дери юрениб тургъан Солтан юренирин юрениб, энди
эришуге къатышыр кюнюнде Аламант эл бары ипподромгъа

кёчюб кьалгъанча болду. Къартла, джашла, тиширула, эркишиле, заводну директору, ишчилери бары кьуюлуб келдиле. Алааматда джангыз Солтанны анасы Марзий болмаса, бир тилли да кьалгъан болмаз эди. Абдул кеси кете туруб, Марзийни да чакъырыб кюрешгенинде, ол джыламукълары бетин джууа:

— Сен ол кьуруб кьаллыкъ атларынг бла мени баламы кьалай тебетиринге кьарар ючюн кьалай барырма мен?! Кёзюмден кьораб кет, джангыз баламы мени аллыма кьалай халда келтиринги мен былай тургъанлай да билеме, — деб кычырыкъдан алыб джылады. Абдул ачыуланыб, бир джанына тюкюрюб, кетиб бара тургъанланы ызларындан джестерге юйден ашыгъыб чыкъды.

Марзий не юйде, не эшикде чыдаб болмай, кючюн аман бла ашырыб барады. Аны кёзюне чыммакъ-акъ Туугъанны юсюн кьап джууб баргъанча, аны юсюне джашыны ёлюгюн салыб келгенча алай кёрюнеди — тамада джашчыкыны тамам алай болуб алыб келген эдиле. Марзий джаяулай ипподромгъа чабыб барыб, джашын андан тартыб алыб келирлай болады, неда ол бокъланыб бара тургъан кьобанчыкыгъа башын атар халгъа киреди, алай а аланы орчуна юйде, эшикде да кеппе-керексиз затла бла кесин булджугъа кюрешиб айланады.

Кюн бошалыргъа унамай кёб кыйнаса да, бнягъы кызыл ийнек Алааматны орамыны аягъындан кьарады, ол кьарады эсе уа, ингир болгъанды. Марзий а алай ары кьараргъа кьоркъады — «джарлы сабийни» алайтын алыб келликдиле, ол Туугъан худжуну да джюгенинден алыб келлик болурла...

Ийнекле озуб кетиб, джолну бошатхандан сора Марзий кьабакъ эшикни кьатындан орамгъа кьарагъанында, орамны аягъындан кириб келген арбала бла адамланы, атлыланы, аланы алларында уа агъара келген ол худжу атны кёрюб, кёзлери кьарангы этиб, аякъ юсюнде туралмай, алайда шипдикге олтуруб, джюрегин кьолу бла баса, кёзюн орамгъа джетдиралмай талай заманны турду. Кесин эсгериб кьарагъанында уа Туугъанны джюгенинден алыб келмей, юсюнде олтуруб келген кесини джашын, Солтанны, аны тегерегинде да атлыланы кёрдю. Марзий энди уа асыры кьууангандан ёрге кьобалмай, чыммакъ-акъ ат аякъланы кёрюб,

ала бла ёрге къарай баргъанлай, аны юсюнде къууанч аллы болуб тургъан Солтанны кёрюб ышарды.

Бютеу элчиле бары бюгюн уллу къууанчадыла: Солтан бла Туугъан элни джашауунда кёб махтаууна бюгюн да бир махтау къошхандыла — эришуледе биринчи орунну алыб къайытдыла.

Школ сабийле бусагъатда колхозгъа болуша, гардош къа-зыуда кызыу кюрешедиле, ол сеbebден Солтанны джюреги рахатды — дерслери кълмадыла. Солтан Туугъан бла энт-да ипподромгъа къайтыб, анда айны аягына дерн ишле-рикти, энтда эришуле боллукъдула.

Ызына кетер кюн эртденбла эртде къобуб, Солтан завод-ха барыб Туугъаннга миниб келди.

* * *

1940-чы джылны къачын Солтан бла Туугъан ёмюрде унут-мазлай алай болду: ала бир талай эришуледе болуб, хар эрншиуде да алгъа чыгъыб бардыла; аланы юсюнден теге-рекде билмеген, эшитмеген адам кълмай, газетледе да су-ратлары тюшюб, хапарлары кёб кере джазылды. Ол огъай эсенг, талай джерден бу «къанатлы» ат бла атлыны кёрю-ючюн келгенле да болдула. Тыш къралладан да адамла ке-либ, Туугъанны сатыб алыргъа мурат этселе да, завод аны сатаргъа акъылы джокъ эди, аллай аджир заводну кесине мардасыз керекди. Туугъанны сатыб пйселе уа Солтанны не дуннягъа джетерин киши да билмейди.

Школда дерсле башланнганында, Солтан ипподромдан элге къайытды. Дерсге да джорюй, бнягъынлай Туугъаннга да къарай, аны джим-джим джылтыратыб алай тутады.

1941-чи джыл майда Туугъанны кесине байтал сюрюу бергенлеринде, Туугъан джанын-къанын да атыб, не джаны бла да ол сюрюуге кесини иелигин танытыб тебреди. Сюрюу отлагъан заманда Туугъан аны тегерегине айланыб, кеси от-лагъан да этмей, солугъан да этмей, не бар, не джокъ де-генча къараууллукъ этиб айланады. Джылкыны ичинде чым-макъ-агъара, ол джетмеген джери кълмай, байталланы кимин къркзута, кимине да кёл эте, тамам керти ие бол-гъанын танытды. Хар джыл сайын чыгъыучуларыча, джы-лкыла быйыл да Бийчесыннга чыкъдыла. Этди уа Солтан джылкы кютерге, атасында артха кълмай, уста болду.

Кюнлени бир кюнюнде атасы кшошда азыкъ этерге кялыб, Солтан джылкыны алыб чыкды. Эртденгиде джигурчукъ джаууб, кюн чыгъаргъа тохтаб, мылы хансланы резиң чурукълары бла джыра, джылкыны джанында айланады. Терт сюрюуден кюралгъан джылкы уа кеф этиб, бу сейир хансда отлайды.

Олсагъатлай атла бирден юркуюб, бир джанына юрюлдюле, Солтан джукъ ангылагъынчы, Туугъан, тамам ачыуу тутуб, бир мазаллы бёрюню джылкыда кюууб айлана эди, не да этиб, бёрю бутларында, джабхакъларындан сермерге кюеше, бир атдан бир атха мыллык атады, Туугъан да аны ызындан сюрюб айланады. Солтан юркген атланы кялай тыяргъа билмей, бёрюню ызындан чабады. Алай болса да бёрюню Туугъан джылкыдан чыгъарыб, сюрюб тебреди. Бёрю тикден энишге айланыб, анда узакъда кёрюне тургъан кяая таба мыллык атды. Туугъан а, тохтаргъа эсинде, акылында да болмай, бёрюню сюрюб барыб, кяаягъа кысыб, аякълары бла теблеб, элек этгинчи кетмей, ёлтюрдю.

Бёрюню энди кюбмазлыгъын сезгенден сора, Туугъан кишнеялгъанын кишней, арлакъда сюелиб тургъан Солтаны кяатында да тохтамай, сюрююне чабханлай кяйтды. Солтан аны арт сол бутунда мазаллы джараны кёрюб бушугъа кирди, джарадан кяаны Туугъанны чыммакъ-акъ бутун джуууб барады. Туугъан а ызына кяайтыб, сюрююнде джарсыгъан ат болмагъанын айланыб кёрюб, бираз джюреги шош болса да, бурунларын кериб, ауур солуй сюеледи. Ингиралагъа дери Солтан аны бурнун отлаугъа салыб кёрмедди, кяайгъысы кетиб бошагъан болмаз эди, терт джанына кяарагъанлай, джылкыны тегерегине айланганлай турду. Ол огъай, Солтан аны бутунда джарасына ит тил чапракъланы салыб, кёлеги бла байлагъан заманда да башын терт джанына бургъанлай, сакъ турду.

Джай тамам да джашнайды. Бийчесыны отлаулары гокка хапслары бла кёзюню алдайдыла. Былайда джашагъан хар инсан насыбха, рахатлыкъгъа бёлениб, зауукъ джашауда джашагъанча Солтанга алай кёрюнеди : бал чибинле арыгъала билмей, гокка хансладан бал джыядыла; чокъракъ кяара сууланы джанларында хансха бёлениб, кюй сюрюуле, туарла, кими отлай, кими джатыб кюушене, зауукъдадыла.

Тууар кѳошлада ийнек саугѳан тиширыула чыммакѳ-акѳ халатлары бла стауатха чыгѳыб, челеклени дыгѳырдата, кѳюнортада ийнеклени сауадыла. Қѳысхача айтыргѳа, тѳегерекде насыб бла рахатлыкѳдан башха малгѳа, адамгѳа да бир тукѳум бир кѳайгѳы джокѳду. Тѳппеде кѳк да кесини джарыкѳ кѳзю бла бу сейир рахатлыкѳгѳа талпыб кѳарагѳанча алай кѳрюнеди. Солтан былайдап юйге чыртда кетери келмейди, алай а, август тѳшгенлей, Солтанны юйге ашырлыкѳдыла.

Бир кѳюн Солтан, джылкѳыны да суу джапында кѳююб, кѳюнорта азыкѳгѳа кѳошха келгенинде, быкѳыгѳа тагѳылыб тургѳан джерленген бир атны кѳрдю. Атны Солтан олса гѳат таныды: ол заводну атыды, анда джюрюучууа заводну кѳарауулу асхакѳ Рамазанды. Ол бери неге келгенди деб кѳлюне келе, Солтан ашыгѳып кириб, джарыкѳ саламлашханында, кѳонакѳ аны саламын мыдах алды. Атасыны халы да Солтаннга мыдах кѳрюндю. Ол сюелиб, экисине кѳзюу кѳарай, не айтыргѳа билмей тургѳанын атасы сезиб:

— Кѳазауат ачылгѳанды. Рамазан келтиргенди бу хапарны. Германия бизни кѳралгѳа чабханды,—деб, джашына кѳз кѳлтюрмегенлей, ачы хапарны билдирди.

Солтан кѳалай эсе да олсагѳат бир тюрлю халгѳа кирди: урушну ол кинода болмаса кѳрмегенди, кинода уруш этген заманда уа бир бири бла джагѳалашыб, сора бизникеле хорласала, Солтанны кѳууанчы кѳуру да уллу болуучанды... Алай а атасы бла Рамазан бек мыдахдыла. уруш деген чот, эшта, кинодача болмаз. Солтанны кѳзю мурджарны юсюнде кѳагѳытха джетди, кѳошда Солтанны китаблары болмаса, башха кѳагѳыт чыртда джюрюмейди, бу кѳагѳыт не зат эсе да джангыды. Алыб окѳугѳанында, атасын военкомат чакѳыргѳанын билди. Муну окѳугѳанында да, Солтанны кѳзюне Нарсанада, Иссисуда айланычу аскер формалы адамла кѳрюнюб, атасы да алай кийиниб айланырына кѳууанды. Кеси уа аскер кийим киерге кючлю талпыйды. Езге, атасы бла Рамазанны мыдахлыкѳлары Солтанны ол сагѳышлагѳа бошламайдыла.

Абдул ѳрге кѳобуб:

— Эй джаш, тамбла кѳалыб бирсикѳюн мен военкоматха барлыкѳма, андан сора уа—урушха. Мени саулугѳум кѳурч кибикди, ол себебден военкомат меннге чѳрум табарыкѳ тюлдю, сен а, школ башланнгынчы, ма Рамазан бла былайда

ишлериксе, андан ары уа бютеу юй сени юсюнге къалады, — деб акъырын айтыб, джууаб сакъламайың, къошдан чыкъды.

— Да ма алайды, джаным, чотла,—деди Рамазан.—Мен сакъат болмасам, бюгюн огъуна кетерик эдим урушха. Эң къарнашым, бу къазауат бек ачы къазауат боллукъду,—деб ол да къошдан тышына чыкъды.

Кече Солтанны кёзюне къалкъыу кирмей, ары бери айлана атасыны да джукъламагъанын сезе, тангга чыкъды. Танг атханлай а атасы къобуб, кийиниб атына джер салды. Солтан да къобду, джюрегине къайгъы киргенден кире барса да, къайгъысын билдирмезге кюрешеди.

Абдул, аз-буз ауузланыб, алкъын орундан къобмагъан Рамазанга сау къал деб, джамчысын да къамчисин да алыб къошдан дженгил чыкъды, Солтан да аны ызындан чыкъды. Атына минерини аллы бла Абдул, тёрт джанына дженгил кёз джетдириб, Солтанны кёкюрегине къаты къысды, асыры бек къаты къысхандан атасыны белинде къамасыны башы Солтанны къолун кючлю ачитды. Кёкюрегине къаты къысханы кибиб, Абдул джашыны башын кесинден къысха тюртюб, атына мине:

— Эркиши бол! — деб андан башха сёз антмай, ызына да къарамай, атын уралгъаныча бир уруб, кёзден ташайды.

Халкъгъа уллу къыйынлыкъ тюшгенин Солтан акъылы бла тюл, бютеу къаны-джаны бла сезе, атасыны ызындан сын таякъ болуб, талай заманны къараб турду.

Солтан джылкъыны сау кюнню айландырыб турса да, къалайгъа элтгенин, къалай элтгенин билмегенлей ингирге джетди. Сау кюнню ичинде, ол огъай, Туугъанны къатына да бармады. Рамазан ол кюн къошда къалгъан эди.

Ингирде Солтан къошха джыйылгъанында, Рамазан Солтанга къалай эсе да джазыкъсыныб къарагъанча, ол огъай, бишген кюй этни маджалын Солтанга теджегенча, кёзюне алай кёрюнеди, джыламукъ а тегюльорге хазырды. Солтан тишлерин къаты къысыб, ичинден кеси кесине ёмюрде джыламазгъа сёз береди, неуа джыларгъа неге керекди, атасы кючлю адамды, аны хорларыкъ бек аз чыгъарыкъды, ол хорлам бла къайтыб келирине не сёз барды.

Солтан кеси кесине алай айтса да, не олтуруб, не туруб орун табмай, джюрегин къайгъы алгъанды.

Ингир азыкъ ашаб бошаб, итлеге да аш бериб, къошха

джыйылыб, къалай лампаны джандырыб, тешине тебреген-леринде, Солтан:

— Рамазан, сен урушда болгъанмыса? — деб сорду.

Къарт анга джууаб этерни аллында джюн къапталыны тоймелерин барын да тешиб, асхакъ аягъын аллына узатыб, аны да ышымын тешгенден сора:

— Мен, улан, джыйырманчы джылда бандитлени сюрюб айланганма. Бандитле бизни властыбызны, Совет властыбызны, къурутургъа деб кюреше эдиле, биз аны алагъа бермедик, кишиге да берлик тюлбюз. Совет власть болмаса, сен бусагъатда ким болса да бир байны джалчысы болуб айланыхъ эдинг, къол сала да билмей, ма былай менича къарангы къалыб кетерик эдинг. Атангы да бир эли джери болмай, джалчылыкъда айланыхъ эди. Да ма, аллай джашауну къурутуб, джангы джашау этер ючюн деб мен бандитле бла къазауат этгенме, ол заманда бандит окъ мени тобукъ сюегими чачыб, ма былай асхакъ этиб къойгъанды. Къарт Рамазан энди Итлерге къаршчы уруш эталмайды, алай болса да къайгъырмаз, бизни джашла анга кёргюзюрле.—деб Рамазан, кечеге сууукъда джууургъан бла башын да джаба, джатды. Бираздан а джууургъандан башын чыгъарыб:

— Сен, улан, асыры къайгъы этме, сени атангы къарыуу уллуду, окъ анга тиерик тюлдю, джат да джукъла, джылкъы бла эртденбла мен барырма,—деди.

Атасы кетген кюнден бери Солтанны юйден чыртда хапары джокъду, урушну къалай баргъанындан да къошда хапарсыздыла, газетле бери ийыкъдан бир келедиле, радио уа джокъду. Солтан Бийчесындан юйге кетерге бу джолча ашыкъмагъанды. Юйге баргъанлай, уруш да бошалыб къалыб, атасы да сау-эсен къайтыб келликча, кесине алай кёрюнеди.

Рамазан да бек мыдахды, аны джашын мобилизация башланганлай огъуна да урушха алгъандыла, аны тышында да бу къазауат дунягъа не келтиргенин къарт Рамазан Солтандан башха тюрлю ангылайды.

Бир джолда Солтан анга:

—Рамазан, урушха меничаланы аллыкъмыдыла?—деб сорду.

— Огъай, сеничалагъа былайда да иш кёбдю, сен бла ме-

ничала Къзыл Аскерде атла ёсдюрюге, Буденнаны кесине атла берирге керекбиз.

— Буденный урушдамыды?—деб сорду Солтан.

— Игитда дейсе, полкланы кийире болур урушха.

— Завод урушха къайсы атланы нерикди?

— Эм игилерини нерикди, айыра болурла бусагъатда ары иерик атларын.

— Визни джылкъыладан иерикмидиле?—деб Солтан, Туугъан эсине тюшюб, джюреги чанча сорду.

— Иерге боллукъдула,—деб къарт сансыз джууаб этди.

— Туугъанны уа?

— Туугъанны да.

Бу сёзню эшитгенлей, Солтан, джюрегине джетерлай болуб, бети тюрлениб, къартха джууаб этди:

— Туугъанны алсала, аны юсюнде фронтха барлыкъ менеме!

Солтанны бу сёзлеринден таймазын, керти да алай этерини къарт аны бетине къарагъанлай ангылады.

* * *

Солтан Бийчесындан Аламатха келгенинде, мында джашагъан адамла ёмюрде тишлерни-башлары ышармагъанча, ол огъай, итле да ёмюрде юрмегенча, гуруккула да ёмюрде къычырмагъанча, джашчыкъла да, дауур-сүйюр этиб, ёмюрде ойнамагъанча аллай шошлукъгъа, аллай мыдахлыкъгъа келди. Андан сора да Аламатда къуру тиширыула, къартла, сабийле болмаса, башха киши ёмюрде джашамагъанча, алай да кёрюнеди.

Солтанны анасы хамаи да мыдахлай турады. Абдул урушха кетгенли эки ай болса да, андан хапар джокъду, джолдан джангыз бир къагъытчыкъ атханды. Анда, барыр джериме барсам, адресими билдирirme, тынгылы письмо джазарма, сакълагъыз деб алай джазгъанды. Марзий бла Солтан а сакълар керекли тюлдюле, кечелери кюнлери да къуру сакълау болгъанды, арбазны къабакъ эшиклерине почтальонну сакълай къарайдыла. Бусагъатда хар юй почтальонну аллына алай къарайды. Ол алкъын бир джангыз юйге да ачы хапар келтирмегенди, алай а бу зат кёбге бармады. Ачы хапар келди: зукку почтальон, кеси да билмегенлей, Оруслагъа ачы хапар-

пы келтирди. Ол письмону узатыб, арбаздан чыгъар-чыкъмаз, аны ызындан джылау, кычырыкъ, сарын таууш чыкъды. Зукку почтальон не аллына, не артына бир атлам эталмай. Кюйген ёретурукъча, сын болду. Тёрт джанындаи хоншу-тенг сарынны эшитиб, Оруслагъа къуюлдула.

Ол кюнден бери почтальон письмо береме деб къоркъады, ол кюнден бери ачы хапар бла къууанч хапар болуучу письмоланы билирге да тюзелгенди. Аламатда зуку почтальон эм белгили адамланы бири болду. Аны ашыгъыб, къоркъуб сакълайдыла.

Алай бла биринчи болуб келген ачы хапар элли саудан гитиретди. Иги хапарла да келедиле. Сентябрь айда Абдулдан письмо келди. Ол письмосунда аз-буз джаралы болуб энтда урушха киргенини юсюнден джаза, анга бир тукъум бир джукъ болмай, юйге къайтырын айтды, Солтанга уа, тамам да эркишича, джууаблы болургъа кереклисин, иги ишлерге, иги окъургъа кереклисин джазады. Аны тышында да кышха юйде къалай хазырланыргъа кереклисине оноу джазады. Бу письмону алгъандан сора Марзийни да, Солтанны да джюреклери рахат болуб, иште да кёл бердиле. Солтан дерсен келсе, хар кюи сайын чегетден бир эшек джюгю отул келтириб, андан сора заводха чабады, дерслерин а кече хазырлайды. Урушха кетгенлени юйдегилерине колхоз бичен бла, не бича да болушду, бичен чалыргъа уа адам джетишмегени себебли, косилкала да аз болгъанлары себебли, абадан сохта джашчыкъла болушдула.

Къач сууукъла тюшдюле. Хар ким да от юйледен печлерине кечдюле. Абдулланы джатмаларыны-тюбюнде иги кесек отун, иги кесек сыгын къаланганды. Биченлери да, эслеб джюрютселе, эшта ийнеклери бла эшеклерине джетерик болур. Марзий бла Солтан Абдулну письмода оноун толтура, джети къйларын барын да, алагъа бичен этмез ючюн, союб, къакъ этиб, кюнде ариу кебдириб, Марзий агъач гюрбеге джарашдырыб джыйды.

— Эт бизге, джашчыкъ, атанг урушдан къайтыб келгинчи боллукъду, келсе уа, ууакъ аякъыла энтда къууар,— деди.

Сойгъан малларыны башын-аягын хуппегиге салыб, джыккырда тузладыла, тузлукъ да иги кесек джыйгъандыла, ол огъай, Марзий джангыз ийнекден гыбыт бла бир джау да джыйгъанды. Энди Марзийни кёлю рахат болду: ач

боллукъ тюлдюле, Марзийни атасы нартюх да, будай да келтиргенди. Базарда ашарыкъ уруш башланганлай огъуна да адам къан болгъанды.

Марзий энди юйюнде олтуруб, джюн ишлеб кюрешеди. Аны эм уллу иши уа сакълауду, баш иесин сакълауду. Орундукъну башында тагъылыб тургъан тегерек радиону Марзий чыртда тохтатмайды, урушну юсюнден айтылгъан халарны эшитмей къалама деб къоркъгъанлай турады. Радио Марзийни бир да къууандырмайды, хаман къыйын урушла барадыла деб алай айтханлай турады.

Эл къара кийгенча къаралгъанды. Не ючюн десенг, ма къыш бошалыб барса да, кекден бир джангыз къар бюртюк тюшмегенди, ол себебден джалан терекле да, юйленн башлары да, бачхалада да — бары да къара кёрюнедиле.

Окъургъа да, заводда ишлерге да Солтаннга тынч тюлдю, ёзге, Солтан къыйналама деб чыртда тарыкъмайды, ол атасыны орнун тутаргъа керекди.

Туугъаннга уа завод джал телемесе да къарарыкъды Солтан. Туугъан да тамам «эркиши» болгъанды, къараб къарамындан тоймазча аллай бир аджирди. Алай болгъанлыкыгъа уа энди джаз не Туугъан, не Солтан, эшта, эришнулеге барлыкъ болмазла.

Марзий Солтанны чыртда ойнаб кёрменди, къалай эсе да атасы кетгенлей, ол да джыллыгы келген джашча болуб къалгъанды. Сабий тёренгиси ышарыб-кюлюб да кёрмейди, айтыргъа, джашчыкъны сабийлиги джукъланганды, джукъланмай да къалай къалыр, дейди Марзий кеси кесине, школга бара, шкодан келе орамны эки джанында юйленн джылагъан-сарнагъан тауушну джашчыкъ азмы эшитеди, къара кийиб айланган адамлагъа азмы тюртюледиди?!

Элни джер джеринде къуру да эшитилиучю къобуз таууш энди шум болгъанды. Уруш башланган кюнден берн Аламатда джангыз бир той этилгенди: Батал, бир къолун да урушда къоюб къайтханды, аны суйген къызы билеги кетгени ючюн къайгъырмай анга баргъанында, той этилди, алай а не къобуз согулмагъан, не тебсеу болмагъан тойгъа тойду дерге боламыды?! Хоншула къара кийиб тургъанлай, тебсеуно-оюнну уа къайдан бардырлыкъса?!

1942-чи джылны джазында адетдеча джылкыыланы таугъа сюрюрге хазырлана башладыла. Уруш а Кавказгъа

джууукъдан джууукъ келеди. Заводну джылкысын къайры болса да кѣчюрюню юсюнден оноу барады деб, хапарла чыкдыла, завод бла да кълмай, колхоз малланы, тѣгерек-де фабриклены, заводланы да кѣчюрюге хазырлайдыла деб, уллу сѣз барады. Бир джангыз юйде бир джангыз адам тынгылы джатмайды.

— Къалайгъа къачайым сени бла, мен джарлы?! — деб, Марзий джылады.

Айхай, Солтан билсе уа не джууаб этерге.

Джылкылары уа Бийчесынига ашырмадыла, алай эсе уа къайры болса да кѣчюрлюклерин элде билиб, бютюн да къайгыгъа кирдиле. Эл Советни джангы тамадасы, сакъат болуб келген Даулет, бир кюн элни джыйды:

— Джамагъат, — деди ол, — заводну джылкыларын да, колхозну малларын да кѣчюрюге керекбиз, джаугъа бир тукъум бир затыбызны да къоярыкъ тюлбюз...

— Джылкыны орнуна джаугъа бизними къюб кетерик-сиз? — деб халкыны ичинде ауузлу Саудат къычырды...

— Къайда кълсагъыз да, джылкыбыз, малыбыз да къайры ашырылсала да, сиз совет адамлай къллыкъсыз, малыбыз да бизге къайтырыкъды, джау бизден бир тукъум бир рысхы юзелмез, — деди Даулет.

— Сора Итлерни аллын тыялмай бизге джол берликсиз, алаймыды?

— Гитлер ёмюрге да бизге не боллукъ тюлдю! — деди Даулетни орнуна къайсы эсе да. — Келсин, кѣргюзюрбюз биз анга, ол бир кѣзюн да чыгъарсакъ, кѣрюр сора.

— Да сен алай джигит эсенганы былайгъа келгендан сора кѣзюн ала турма да, былайгъа джетмезча эт!

— Да тохтагъыз бир энди, ол Денкишни аллын да тыйгъанды керек заманда, ол тыйгъанды, сен тыймай!

— Джамагъат, тохтагъыз, тыйыншылысыча оноулашыргъа керекди, — деди Даулет, — Заводну джылкыларын да, колхозну малын да Гау-Артына кѣчюребиз.

Июль айны арт кечелерини биринде заводну джылкыларын да, колхозну малларын да джолгъа чыгъардыла. Солтан барычусуча эртденбла заводха баргъанында, не Туугъанны, не да башха атланы кѣрмеди, хар не къуу-шуу, хар не боппа-бош кълалыб тура эди. Солтан кесини онюч джылыны ичинде биринчи болуб, Туугъан туруучу бѣлмени ба-

гъанасын кӱчакълай, кычырыкъ этиб джылады. Заводну директору джашчыкыны джазыкысыныб джукъ айтмай кӱйгъанын Солтан кӱайдан билсин, не уа билгенликъге аны бушууу азмы боллукъ эди.

Солтан ингирала юйге кӱайтханында, анасы аны джыламукъ джуугъан бетин кӱрюб, атасыны юсюнден аман хапар алыб, меннге айталмай айланады деб, аманнга джетди, алай а, не ючюн джылагъанын билгенден сора, бираз эс джыйды.

— Джылкы кетди сора, алаймыды?

— Кетди, кетсе кетсин, мен Туугъанны табмай кӱймам!— деб Солтан кӱаны тюрлениб айтды.

— Огъай, балам, сен ол акылы кӱй, сен ма былай тургъанлай Туугъанны мени атам излеб, алыб келиб ма былай кӱолунга тутдуруча этерме,— деб, Марзий алай айтса да, алай этмезин кеси бек ариу биледи, алай а джашыны кӱлюн джапырыгъа кюрешеди. Дагъыда кӱошду:— Сени, бала, джолдан да хапарынг джокъду.

Солтан анасыны селешгенине тынгыласа да, магъанасын ангыламайды. Джерни тӱбюнде болса да, Туугъанны излеб табмай кӱоярыкъ тӱдю.

Ол кӱюню ючюнчю кӱюнде Солтан кӱарт Рамазаннга барыб:

— Даусузда кӱарт атам ауруйду деб эшитгенме да, апам айтсам кӱайгъыгъа кирликди да, алгъы бурун анга джукъ айтмагъанлай хапар библиб келирге сюеме, агынгы бир берсенг деб келгенме...

Кӱарт Рамазан, мыныкъ тӱбюнден ышара, кӱзюн бир Солтаннга джетдире, бир да батыб баргъан кӱюнге джетдире. тынгылады. Солтанны не мураг бла келгенин кӱарт кӱыйналмай огъуна ангылаб, «аны орнунда болсам, мен кесим да алай этерик эдим», деб кӱлюне келди.

— Майна ат джер джатма тӱбюнде, ат а анда заводну кӱатында отлай турады. Эшитмедим деме, Туугъансыз ызынга кӱайтсанг, — деб, кӱарт кӱз кысаб алай айтханында, ол Солтанны ичин билиб кӱйгъанына сейирсине, Солтан аны кӱзюне джити кӱарады. Алай болса да эрлай джюгенин сермеб. атны тутаргъа джортуб кетди. Заводха барыб, алайда Рамазанны алашасын излей айланганлай, суу иче тургъан Туугъанны да аны джылкысын да кӱрюб, Солтан шашаргъа джетди. Огъай, быллай зат не тӱшюнгде болады, неда таурухда болады деб кӱзлерин уууб, энтда адамыча кӱарады.

Таурух да тюлдю, тюш да тюлдю, тамам да Туугъан бла аны сюрюююдюле.

Солтан, чабыб барыб, Туугъанны башын къучакълаб, тохтамай уппа этеди. Алайда огъуна джуууб-къырыб, биягъындай джылтыратды. Туугъан да, аны сюрюююнде атла бары да узакъ джолну тохтамай, неда отламай келгенлери танылады. Къарынлары къобузлачадыла.

Ол кюнден сора бир иныкъдан джылкъыны Тау-Артына сурген джылкъычыла ызларына къайтыб, хапар айтдыла. Джылкъыны сюре туруб, бир ингирде солургъа тохтагъанларында, Туугъан тынчыкъ табмай, джылкъыны ичинде кесини сюрюююнден болгъан атланы излеб табыб айланганын джылкъычыла эслеген эдиле, алай а аны сюрюююн бир джерге джыяр ючюн, ызына, туугъан джерине къайтарыр ючюн этенин джылкъычыла къайдан биллик эдиле. Ала бираз къалкъыб уянганында, Туугъан да сюрююю да джокъ. Саудан джылкъыны къоюб, аланы излерча джылкъычыланы амаллары болмады.

Биягъы Солтан биягъы Туугъан бла аны сюрюююне къараб, отлатыб, джыйыб, къолгъа алды. Заводну директорун къайры эсе да чакъырыб кетгендиле, ол ызына къайтыб, Туугъан бла ан сюрюююн энтда бир джары ашырыб иеди деб Солтан анга къоркъады.

Аламатда къайгъы уллуду. Уруш бек джууукъ келгенди, августну ал кюнлеринде уа Аламатны башы бла немец самолетла учуб тебретиле. Бир къауум юйдегиле башха эллеге, башха джерлеге къачдыла, Аламатны къбюсю уа къайры къачаргъа, къалай этерге билмей, юйлеринде ашарыкъларын, маджал затларын басдырыб кюрешедиле, къартла уа, не болсакъ да, ахлуларыбызны къабырларын атыб кетелик тюлбюз деб турадыла. Бир къауумла уа бизни сауутубуз — сабабыз джокъ, немец бизни бла кюреширик болмаз деб ол акъылны этедиле. Къолуна сауут алыргъа амалы болгъан а партизан болуб кетди.

Марзий джашына къоркъгъандан несин да унутханды, быллай джашчыкъланы джыйыб, немецле кеслерини къралгъа ашырадыла деб эшитгенди.

— Чыртда мычымай Даусузгъа, мени атама, бар да итлени бизникиле хорлаб бошагъынчы, анда джашын да тур, — дели Солтанга

— Джукъгъа да кетерик тюлме, — деб Солтан къаты джууаб этди.

— Къалай кетмейсе, ол бнягъы худжу аджир амалтынмы кетмейсе? Аны да ал да бар, болмай эсе, ол ызларына къайтыб келген атланы барын немец аллыкъды, андан эсе аланы да хар кимге чач да, Туугъаинга да мин да кет.

— Мен сени къоюб, джукъгъа да кетерик тюлме, — деди Солтан анасына. Джашы сёзюнден таймазын Марзий ангылаб, тохтады. Сора экиси да бу сёзюю къоюб, юйде маджал затларын барын, Абдулну заводда ишлеб алгъан саугъаларын да джерни къазыб, ящикле бла ары басдырдыла.

Къарт Рамазан бла Солтан оноугъа кирдиле: немецленн бюгюн-тамбла бери кирири хакъды, ол себебден къайтыб келген атланы Тау-Артына ётдюрюрге керекди. Бу оноугъа келишиб, атланы мийик кирпич бурууну ичине уруб, эртден-бла былайдан алыб кетерге деб экиси да оноу этиб чачылдыла. Марзий бу оноугъа огъай демеди. Не ючюн десенг, къарт Рамазан болгъан джерде джашчыкъгъа бир джукъ да боллукъ тюлдю, экинчиси уа, джашчыкъ бу келе тургъан джауну кёзюнден ары ташайса сюеди.

Кечеден Солтанны джолгъа хазырлаб, танг джарый башлагъынчы, аны Рамазанлагъа ашыра, къабакъдан чыкъдыла. Къарангыда ала таба джетиб келген адамны ауангысын эследиле, бироздан а ол Рамазан болгъанын таныб, аны бери келгенине сейирсиндиле, не ючюн десенг. Рамазанны юйю заводха джууукъду, Солтан анга барыргъа керек эди. Рамазан а солуун кючден ала, былагъа келгенди.

Къарт, ауузун джарыб бир сёз да айтмагъанлай, кеси калитканы ачыб, быланы аллында арбазгъа кирди:

— Бир джары да баралмайбыз, улан. Орамны мени юйюмден аргъысы джабылгъанды, эшитемисиз тыртырланы тауушларын, келгендиле къан ичгенле. Бютеу элге къараууларын салгъан болурла.

— Энди атла къалай боллукъдула да? — деб сорду Солтан, ауазы къалтырай.

— Къалай боллукъдуламы? — деб Рамазан да сорууну сора, патеген лампа кючден-бутдан джарытхан юйге кирди. — Болуб а къалай боллукъду, улан, ма былай боллукъду, — деб, патеген лампыны кёргюздю. — Ол къан ичгенле амалтын, ма кёресе, бурун джашаугъа къайтыб къалгъаныбызны. Электролампа юйлерибизни кюн джарыгъагъа джарытыб

тура эди, энди уа ма. Патегенинг болуб, бу лампа джаныб турса да огъай демез эдинг, алай а патеген да боллукъ тюлдю. агъач чыракъланы джандырыб тебрерикбиз...

— Электростанцияны бизникиле бузгъандыла, неге буза эдиле сора? — деди Солтан.

— Джау хайырланмаз ючюн бузгъандыла, алай керек чди, бала. Атланы уа, атланы оноуун мен этгенме...

Къарт атлагъа не оноу этгенин Солтаннга айтмады. Алай а Рамазан оноу этген эсе, ол оноу джарагъан оноу болгъанын Солтан къуру да биледи.

Немец къарауулгъа тюртюлюб къалмаз ючюн Рамазан ганг иги атхынчы турб, сора юйюне алай кетди. Чууакъ кёк элге тюшюб къалгъан къыйынлыкгъа чыртда келишмей, къалай эсе да акъылынгы бёлюб турады. Рамазан, юйюне бара, тёрт джаныша кёз джетдиреди. Элчиледен орамда бир джангыз адамны кёрмейсе, немецле уа, джашил кеселеккелеча, мотоциклге миниб, ары-бери барадыла, итле, ёмюрде юрмегенча, алагъа къызыу юредиле.

Къарт сыйдам таягъына таяна, асхай-асхай акъырын барады. Ол кесини ызындан Солтан келе тургъанын билмейди, Солтан а аны джетерге суймей, къартны къайры барлыгъын сынай барады. Рамазан кесини юйюне бурулмай, завод таба, тюенене буруугъа урулгъан атлагъа барады. Къарт кеси аллына Туугъаннга, сюрюююн алыб келиб бу къайгыгъа салгъан Туугъанга дуняны къуяды.

Рамазан заводха келгенинде, атла джыйылыб тургъан бурууну аллында джети-сегиз фашист ауузларын ачыб, Туугъандан кёзлерин алмай, кеслерича къызыу сёлеше, анга битиб тургъанларын кёрдю. Ол огъай, бир бирине бериб, Туугъаннга кёзлюкле бла да къарайдыла. Рамазан бла Солтанны келиб сюелгенлерин да эслемдиле. Рамазан а къатына келиб сюелген Солтанны кёргенлей, джамчылача къашларын туюб, шыбырдаб, Солтанны былайдан эрлай къораб кетерин изледи. Солтан къартны айтханын этерге унамады. Ол Туугъандан кёзлерин алмай къарагъан немецлеге битгенди, ала Туугъанны джаратханларын, аны юсюнден сёлешгенлерин, Туугъанны кеслерине алыргъа боллукъларын Солтан кючлю сизди. «Къалай этсин адам? Рамазан, Туугъанны алыб кетерикдиле?!» Къарт анга джууаб этмедди. Немцлени бири къартха айланыб:

— Конь корош, конь кукла! — деб орусча кючден-бутдан айтды.

— Ми пастух, дай, ми пасем кюнь, — деб Рамазан да немецге Солтанны да, кесин да кёргюздю.

Немецле кызыу селешдиле. Бу кёзюуде экеулен джан солуу этиб келе тура эдиле. Рамазан аланы бек ариу танийды. Аланы бири Идрисди, аскерден квачыб келиб, джашыныб турады деб хапар чыкыгъанында, Рамазан ийнанмагъан эди, энди уа ол хапар тамам да керти кере эдим, экинчиси уа, — Салимгерий, чам аты кватхан кьой кьабыргъа. Рамазан муну да бек ариу биледи: колхозла кьуралгъан заманда аны Нарсанада талай юйюн сыйыргъан эдиле, ол Совет властха джюрегинде кьара тутуб тургъанын бек эртдеден да биле эди. Ала экиси да школда немец тилни окьутхан джаш устаз кызычыкны сюйреб келтиргенча алыб келиб:

— Гаджиден туугъан гаджи, тылмач бол ма бу бизге баш эркинлик келтиргенле бла бизни арабызда. Мен айтханы барын былагъа кёчюрюб бар: бютеу элибиз сизни ашыгыб сакълагъанды де, небиз бар эсе да сизникиди де, кьартыбыз, джашыбыз да сизге баш уруб, кьуллукъ этерикбиз де, меннге ийнаныб, мени элге тамада этселе, бютеу элни сизни аллыгызда тобукъландырлыкма де!

Солтан джюреги кызыу ура, сейирсингенден аузун ачыб, устаз кызы анга не джууаб этерин асыры сакълагъандан чыдаб болалмай кьарайды. Кызы а, кёзлерин кьоркьуу алыб, былайдагылагъа кёзюу-кёзюу кьарай келиб, дугъумча кьаб-кьара кёзлерин Солтанда бир кесек тохтатды. Бары да сакълайдыла. Бу кёзюуге былайгъа кьартладан бир-эки-юч адам да келди. Салимгерий алкын аузундан бир сёз чыгармай тургъан кызыны билегинден тюртдю.

— Кёчюр дейме да, гаджини баласы гаджи, алай бол-маса мен сени кесими кьолум бла...

Кызы титиреди, Салимгерийге ачы кьарам бла кьарады.

— Ненча сабийни башын тели этиб тураса сен, ит гаджи, аланы башларына совет политиканы кьуюб! Мен айтама санга, ма бу кьолларым бла кесим бойнунгдан асаркьма, кёчюр! — деб сюеклеча кьолларын кызыны кёзюне тутду.

— Болсун, кёчюрейим, — деди кызы, кесин кючден кватдыра. — Ма бу текесакъал, — деб Салимгерийни кёргюздю, —

кесини туугъан баласын да сатарыкъды сизни джангыз бир маркагъызгъа. Бу элни ичинде ма бу экиси болмаса сизни сакълагъан бир джангыз адам джѳкъду, сакълагъан огъай сизни кѳрюб да болмайдыла, ёлюм алыб, кыйынылыкъ алыб келген джануарланы сюерге, сакъларгъа да къалай болур?! Меннге уа ма бу башха тюрюлю кѳчюртюрге излейди...

Немецле дауур-сѳйюр болдула. сора аланы тамадалары Салимгерийни имбашын къагъыб, къыз аны сѳзлерин кѳчюр-мезин билиб, кеси къатышдырды.

— Ти старост, фрау замок, конь давай, давай,— деб Туугъанны кѳргюздю.

Къууанч аллы болгъан Салимгерий тыпырдаб тебреди: къызны кѳоратыргъа Идрисге буюрду (ол кюнден сора къызны къайры думп болгъанын элде бир инсан да билмед), кеси уа бурууну эшиклерин ачыб, джюген алыб Туугъанны тутаргъа барды. Туугъанны шоху «ит кючюк» оылайда болгъанын Къатхан кѳой къабыргъа ариу кѳрген эди, алай а джангы нелерини аллында кеси махтаныргъа, кеси тутуб кслиб, кѳолларына кеси берирге изледи.

Атны тутаргъа Салимгерий талай заманны кюрешди. Туугъан кесине джууукъ кѳоя да, сора ол джете келгенлей джанлай да кете, Салимгерийни арытыб бошаб, солууун кючден алдыра, терин бардырды. Алай болса да былай этиб турургъа Туугъан мындан ары сѳймей, эиди кертти ачыуу тутуб, къулаклары да джумуб, Бийчесында ол бѳрюге этгенича, Салимгерийни джерге быргъады, джерге быргъаб туякъларын да джетдириб, Туугъаннга дери бир джангыз ат ёталмагъан буруугъа аягын джетдирмегенлей чынгаб баралгъаныча атылыб кетди. Джыйылгъанла асыры сейирсингенден не айтыргъа билалмай къалдыла, немецлени бири уа герохун чыгъарыб, ызындан марай тебрегенлей, тамадалары тыйыб:

— Тели, ол бери къайтмаймы къаллыкъды, джылкъысына къайтмай къаллыкъ тюлдю, аллай атны уа къалай марайды адам, бу тукъум атны мен ёмюрюмде кѳрмегенме, таурухдача бир затды! — деди.

Ат буруудан чынгагъанлай, Солтан да, аны джетерикча, ызындан атыла тебреди, алай а Рамазан аны тыйыб, къулагына шыбырдады:

— Биз аны табарыкъбыз, кѳоркъма, ол сеннге кеси огъу-

на келиб да къалыр, мени сагъышым ма аланы юсюнденди.— деб бурууну ичинде юркуюб айланган атланы кёр-гюздю.

— Конь кушай нада, давай я кушай сделаем.— деб немецге уа алай айтды.

— Гут, гут,— деди тамадалары. Рамазан барыб эшиклене ачыб, атланы бери чыгъара, бетин къан джууб, ёрге къобаргъа кюреше айланган «старостагъа» бурулган да этмей чыкъды.

— Один конь потеряй, голова долой,— деди немец Рамазан бла Солтаннга, ала да джылкыны Туугъан кетген джанына бурдула. Атла, асыры къозгъалгъандан, ач болсала да, джерге бурунлары салмай талайны туруб, сора бираз эс джыя башладыла. Джылары джетиб турган Солтанны олтуртуб, къарт анга планын айтды:

— Сен да, мен да ма былай бюгюнча бу джылкыны бир эки-юч кюнню кютерге керекбиз, андан сора уа мен Тау-Артына ётдююрме.

— Къалай ётдююрлюксе, Рамазан, тёрт джаны немецди сора?!

— Бу таулада мен билмеген бир аууш, мен билмеген бир джол джокъду, ол джолланы бир джангыз немец табаллыкъ тюдю, аланы мен ма былай билеме,— деб Рамазан Солтаннга беш бармагъын кёргюздю.

— Туугъан а? Сен а? Къалай боллукъсуз да?

— Туугъанмы? Туугъан бюгюн огъуна къайтырыкъды. аны халисин къалай билмейсе? Ол кесини сюрююн ёлюб къалмай атарыкъ тюдю. Мен а, да мен не, кесими абхазлы шохларымда турурма, къарт къатын а джашыны юйдегисине кёчер да, ала бла турур, мен аны бла оноулашханма. Сен а, сен юйде турургъа керексе. Туугъан ючюн чыртда кесинги къыйнама, мен сау болсам, Туугъан да, ма была да сау боллукъдула,— деб отлай турган джылкыны кёргюздю.

Рамазанны къолунда Туугъаннга джукъ да боллукъ тюдю, алай а Солтан къартны кесин ийиб къалай къойсун, Солтан аны бла барыргъа керекди, анасы анга огъай демез.

Къарт Солтанны алдады: джылкыны ол эки-юч кюнден сюрмей, эртденбла сюрюб кетерге мураты алайды, Туугъан а кече келликди.

Къарт кирлик къакмагъанлай, таннга чыкъды, юйде этер оноун да этиб, джолгъа кючлю хазырланганды.

Эртденбла джылкыны кютерге чыгъарыучу заманда Рамазан кесини атына миниб, заводха барды. Тохта, бу не затды? Туугъан, тёрт аягына да темир кишенле салыныб, бойнуна атылгъан темир сынджыр бла мазаллы терекге тагъылыб тура эди. Къартны кёзлерине къан чабды. Къалай этсин адам? Заводну конторунда орналгъан комендатураны тюз терезесини тюбюнде тагъылыбды. Къалай тутхан болурланы, аркъан атыб тутхандыла, бир ишексиз да.

Къарт Туугъанны былайдан чыртда къутхаралмазлыгъын билди. Немец солдатдан эркинлик алыб, бурууну эшигин ачыб, Туугъанны сюрююн тышына чыгъарды. Туугъан алагъа башын кёлтюрюб, бютеу саны-джаны да кирпилдеб, ычхыныргъа кюреше, сынджырларын зынгырдата, кючлю кишенеди, атла кеслерини нелерин къуршалаб кишенедиле, алай а джюреги къаты чанча, тышына кёрюнмеген джыламулкларын теге, къарт байталланы Туугъандан акъырын айырыб, аланы немецледен къутхарыр ючюн, сюрюб кетди. Ызындан Туугъанны кишенеген тауушу, анга джууаб этиб кишенеген атланы тауушлары джашауунда кёб кёрген къартны абчытдыла.

Мычымай Солтан да атланы кютерге деб келиб, Туугъаны бу халда кёргенлей, чабыб барыб бойнун къучакълай, тыгъылыб келген джыламулгъун немецлеге кёргюзмез ючюн тыйыб, дыгаласха кирди.

Бу халны терезеден кёрюб, мазаллы немец солдат келе келиб, джашчыкыны джалкъасындан алыб, бир джанына быргъалаб, кеси уа ызына кириб ат джерни чыгъарыб, Туугъанны сыртына сала тебрегенлей, Туугъан аны къабыб-къабыб къычыртды. Солтан мындан ары не болуруп сакълайды. Комендант Туугъаннга минерге ашыгъыб тургъанын Солтан бек ариу биледи. Туугъанны халисин ала билмейдиле, бютеу Аламатын ичинде джангыз Солтан болмаса, Туугъан алкъын сыртына кишини олтуртмагъанын ала билмейдиле. Алай болса да немец анга джер салды, игитда салады бугъоуланыб тургъан аджирге!

Немец атны бойнундан сынджырны, кирит салыныб тургъан сынджырны тешиб, аны орнуна джюгенни салама дегенинде, биягъы ат башын ары-бери уруб, къабаргъа чабыб тургъан болмаса, салдырмады. Комендант да, къалгъанла да чыгъыб, биягъы Туугъанны тегерегин алдыла. Къайдан чыкъ-

ды эсе да болгъаны байланыб тургъан Салимгерий да, Туугъанны къанлы джауу, чыкъды, алай а бир джангызы Туугъанны башына джюгенни салалмады.

— Бу ат тюлдю, шайтанды, уруб къояргъа керекди муну! — деди Къатхан къакъ къабыргъа.

— Аны ургъанны мен кесим къолум бла уруб къоярма, аны белинде джангыз атлам этген да насыбды! Ашхы туююгюз да рахын этигиз, ол заманда бой берир. Бир кере бой берсе уа сора къыйын тюлдю, — деди комендант.

Мазаллы немец сыбытхыны алыб тюерге хазырлана теб-регенлей, Солтан чабыб:

— Дядя немец, мен анга джюген да салайым, не дей эсегиз да аны этейим, алай а урмагъыз! — деб къычырыкъ этди.

— А-а-а, ма ит кючюк, бу атха айтханын этдирлик джангыз ма буду, бу болмаса аны белине киши олтурмагъанды, герр комендант, бу айтханын да этдирликди, — деди Салимгерий.

Тамада немец Солтанны артына табаны бла тюртюб, Туугъаннга джер салырын изледи. Солтанны башына бир акъыл кириб:

— Дядя немец, бу ат джер Туугъаннга джарарыкъ тюлдю, аны джери бизни юйдеди. Мен ма бусагъат, бусагъат, тамам бусагъатчыкъда джериин салыб алыб келейим, — деб, атны белине секирди.

Быллай джашчыкъ ол атны белине къыйналмай олтуруб къалгъанына сейирсине, немец Солтанны аягъы бла бирге атха сыбыртхыны джетдирди, Туугъан олсагъатлай къанатлы учханча учуб, думн болуб кетди. «Бусагъат къайыт» деб немецни къычыргъанын Солтан эшитмеди.

Ёмюрюнде къамчи сынамагъан Туугъан къамчи джетгенлей Аламатын джангыз орамы бла джелча бара барыб, Солтанны юйюне джетгенлей, кеси тохтаб къалды. Солтан секириб атдан тюшюб, атны арбазгъа кийириб, къабакъ эшиклены ичинден чюй сала тургъанлай, староста ат бла джетиб:

— Дженгил бол, джер сала кир! — деб, буюруб, ауур солуй, арбазны кёзлери бла аулайды. Джатманы тюбюнде ат джери кёрюб:

— Гаджиден туугъан, бу ат джер сени атангы ат джери да, мен бек арну таныйма. Туугъанны ат джери къайдады? — деди.

— Бу Туугъанны ат джериди! — деб Солтан анга джууаб этиб, ат джерни кёлтюрюб тебреди.

— Тюлдю Туугъанлыкъы, сени атангыкыды!

— Атамыкы эсе да, сени не ишинг барды?! — деб Солтан мындан ары кесин тыялмай ачыуланды.

— Мени ишим а алайды, ма бусагъатда сени джалкъангдан алыб, барыб, ол кыыл боюнчугъунгдан терекге тагъыб къоярлай! Асыл адамланы неликге алдай тураса?!

— Сенсе бютеу элде адамланы алдай тургъан, сабийге неликге къадалгъанса, сени тенгингмиди ол?! Джангыз баламы сени къолунга атыб къойсам кёрмезмисе?! — деб Марзий арбазгъа чыккыды.

— Эй къатын, аузунгу тыйыб турсанг керек эди, сени эринг кимлеге къаршчы кюреше тургъанын унутубму къойгъанса?! Фюрерге къаршчы чыккыгъан а...

— Пюрер-юрер эсе да, аны, сени да джер тюбюне киргенигни кёрейим!

— Ання, къайгы болма, мен кетдим! — деб Солтан ат юсюнден кычырыб, анасы аузун джарыб сёз айтхынчы арбаздан чыгыб кетди, староста атына миниб, орамгъа чыккыгынчы Солтан думп болду, аны къалай ары кетгенин экиси да кёрмедиле.

Ашхам кёзюуге дери Марзий джашына асыры къайгы этмегенлей тура туруб, ашхамда «ол къантулукъ пюрерле салыб келмесинле» деб арбазны эшиклерини ичинден кёндеден кылыч салды. Бюгюн огъуна юйлеге айланыб гаккы, тауукъ, къаз джыядыла деб хапар алайды. Бюгюн огъуна элде коммунистлени, комсомолчуланы, активни, урушда адамлары болгъанланы списокларын эте башлагъандыла, деб алай хапар да барды. Ол себебден хар ким къоркзуу бла умутну арасында, юйлеринден чыккымай, кылычларын беги-тиб сакълайдыла.

Ашхам къарангы болгъанында, Марзийни джашына къайгысы ёсгенден ёсе, бир джерде чыдаб болалмай къалды. Фюрерледен къорккыганын да унутуб, арбазны тышына чыгыб, орамда сюеледи, алай Солтанны аты-чууу да джокъду. Бир атлы тауушну эшитиб, къулагын ийди, ёзге ол да Солтан болмай старшина болуб чыккыды. Ол келиб, Марзийни джюрегин ала:

— Къайдады туягынг? — деб ат юсюнден сорду.

— Сен тау адетлени да атыбмы къойдунг, топлай атыл-

лыкь?! Тиширыу бла атдан тюшмегенлей сёлешген кьайда кёргенсе?! Сатылгъан — несин да сатыб кьоя кёреме! Кёзюмден кьораб кет, сенси джашчыкьны юйюнден эрек этиб айланган! Ийвансанг ийнан, кьатын кьазауат ачарыкьма! — деб, ачыуу тутуб тургъан Марзий джерде ташлагъа узалды.

Марзий былай джигит, былай таукел болуб кьалгъанына кеси да сейирсинди, сейирсинсе сейирсинсин, кьоркьутду. Ол бир джангыз сёз да айтмай, атын уруб, ызына кетди, ёзге Солтан бла Туугъанны излетирге ийген адамлары аны табыб, комендатурагъа келтирген болурла деб, анга ышана, барады.

Солтанны сакълагъан бла Марзий кирпик кьакъмаганлай тагнга чыкьды.

* * *

Кюнорта заманга Солтан Даусузну кьыйырына джетиб, сабыр болду: Даусузгъа тохтамай немец частла машинала бла, мотоциклле бла барыб тургъанларын кёрюб, Солтан атдан тюшюб, дуппурну артында атны отламагъа кьоюб, кеси да кёз алмай немецлени сынаб тохтады. «Даусузну былай бир нек джаратхандыла экен?!» — деб кёлюне келди. Немецле бу барыудан барыб турсала, былайдан кьарангы болгъунчу кьымылдаргъа амалы болмагъанын ангылады. Август айны ингинде чууакъ кёкде биринчи джулдузла кёрюндюле, алай болса да быллай белгили атны юсюнде Солтан элге кирирге таукел болмады, биягъы немецле уа тохтамай барадыла, аланы арты боллукъ тюлдю дерча алайды. Туугъан хансдан кьарыу алгъанды, Солтан а асыры ач болгъандан не этерге билмейди. Кюндюз ол джыграланы, кьозу кьулакьны джыйыб ашаса да, джюрегини талагъаны кьурумайды. Туугъан да, ханс джыртханын кьоюб, тенгини кьатына келиб, аны кьолларына бурнун-бурнун тиреди, эшта, шекер излей болур эди, шекер да бермей, суу да нчирмей унутуб турады деб кёлюне келген болур эди. Солтан адетича атыны башын кьучакълаб, джаягъын джаягъына салды. «Къалай этейик, Туугъан?!» деди Солтан, алай а джууабха биягъы немец мотоциклланы гюрюлдегенлери келди.

Солтан ёрге кьобуб, биягъынлай тегерегине кьарады, джангыз Туугъан болмаса тегерекде биллинген зат джокьду. Туугъан а кьарангы кечеди чыммакъ агъара турады. Кьал-

лайла болса да бир зат этерге керекди, тангнга дери былай-да кьалыргъа боллукъ тюлдю, бир башха джары барыргъа уа Солтан Даусуз болмаса башха джерни билмейди, элге кирир ючюн а немецле бара тургъан джолдан ётерге керекди. Сёз ючюн, кьарт атасына барса, анда ва кьаллай боллукъду? Тохтамай барыб тургъан немецле элни толтургъанларына сёз джокъду. Аламатдача болмай, мында хар юй сайын он-бешишер фашист болур. Андан эсе бери келмей Солтан Ала-матны тегерегинде кеси билген дорбунланы кьайсында болса да биринде кьалса, иги боллукъ эди, алай а Даусузда был-лай бир немец боллукъун Солтан кьайдан биллик эди?! Не да этиб немецлени орталарын джырыб ётерге керекди, деб Солтан бу акьылгъа кириб, атына миниб, немецлени бир кьаууму ётюб бошаб, бир кьаууму да аланы джетгинчи кё-зючюкню сакълай тебреди. Ма, мотоциклетчиле элге ташай-дыла, дуппурдан а машиналары гюрюлдей башлагъандыла. Солтан Туугъанны бошлайлгъаныча бошлаб, орамны кенде-лен ётюб, кимни эсе да бурууундан чынгаб, бачхалагъа кир-ди, бачхалада уа бир буруудан бирине чынгай, кьарангыда кючден-бутдан кьарт атасыны юйюн табыб тохтады. Атдан тюшюб, бачханы эшикчиги бла арбазгъа кирди, итни кючлю чабханын эшитиб, кьарт атасы чыкьгъанында Солтан:

— Аття, шо Туугъанны сарайгъа дженгил ура кир, — деди.

Туугъанны сарайда тагъыб, эшикни да киритин салгъан-дан сора, туудугъун юйге да кийирмей:

— Итле кьуугъандыла сени, алаймыды? — деб сорду кьарт атасы.

— Кьайры итле, фашистле Туугъанга бугъоу салыб, сый-ырыргъа излеген эдиле, — деб Солтан ауазы кьалтырай, джыларын кючден тыя айтды. — Сен бир кёрге эдинг, аття, ала Туугъанны бир туюдюле да! Туугъаннга ёмюрде кьамчи тиймеген эди, ала уа! — деб, энгда джыларын кючден тыя айтды.

— Итле болмай ала кимледиле да? Ёзге, огъай, итле туюдюле, тамам да бёрюледиле. Ма, эки кюн бла эки кече болады ала тохтамай ауушха барыб тургъанлы. Элде не бир джангыз эшек, не бир джангыз ат кьоймай сыйыргъандыла, ала бла ауушха джюк ташыйдыла. Хар ким кьоркьуу бла умутну ортасында башларын эшикге кьаратмай, кьысылыб турадыла. Кьысылмай да не этсинле, элде кьалгъан кьуру

къартла, сабийле, тиширыуладыла,— деди. Бираздан дагыда:— Сен къарт ананга къачыб келгенинги айтма, ананг джукъ билмегенин да айтма. Ананг а сениге къайгыдан джылау эте тура болур, къарт ананг да башларыкъды джылаб. Джукъ сагъынма, арtdан сен бла мен бир оноу этербиз.— деб, Солтанны аллында юйге тебреди.

Эртденбла элге хапар джайылды: къанатлары бла чыммакъ акъ джин тюнене элге келгенди, ол игиликге келгенди, эшта, немецлени джоллары болмай, ызларына къуууллукъ болурла. Джинни уа къбле кѳргендиле, ол керти да бачхала бла учуб бара эди.

Къарт Маммет, Солтанны къарт атасы, кечени узуну кирпич къысмай чыкъды: Солтанны тынчлыгъын-эсенлигин Марзийге къалай билдирсин? Немецле уа элден кишини чыгъаргъа къоймайдыла, элге да кишини иймейдиле, Солтанны къутхаргъан Туугъанны аякълары болгъандыла. Джашчыкны джаяулай ызына ийгенге уа? Къаллайла болса да кече элден чыгъарыргъа боллукъ эди, алай а джол узакъ джолду, къыйын боллукъду. Тамам джаныуарлачадыла фашистлени кеслерин джюрютгенлери, игитда дейсе, ауушда аланы кереклерин береди, бююн ёлюклерин отун къалаулача бири-бири юсюне къалаб алыб келе эдиле. Туугъанны къалай асырасын адам, хар кюн сайын анга ханс чалыб турсанг, полицайла сезерикдиле, мени не атым, не эшегим къалмагъанын бек ариу биледиле. Къалай этсин адам? Солтагчыкъ а Туугъандан айырылмаз ючюн, джанындан айырылыргъа да хазырды, игитда хазыр болады, Туугъан бла ол бири бири сѳзюн адамдан эсе да бек ангылайдыла.

Былай бла дуняны сагъышы башын басыб, къарт кирпич къысмай тангга чыгъыб, сора барыб атны аллына челек бла суу да салыб, кесини атындан къалгъан зынтхычыкны да аллына къуйду. Туугъан сууну джутланыб ичиб бошагъанында, къарт дагыда келтирди, аны ичиб бошагъандан сора Туугъан зынтхыгъа узалды. Гитчелигинден да ат бла джаны бир болгъан къарт Туугъанны кѳре тургъанды, алай а ма бусагъатда да кѳзюн айыралмай къарайды. Туура быллай ариу, быллай агъачлы атны ким кѳргенди! Бу кѳзюуде Солтан келиб атасына былай деди:

— Аламатда фашистле аздыла, кече ызыма кетѳрикме.

Къарт, джамчылача чал къашларыны тюбюнден джашчыкъгъа къарай.

— Къалай? Кечеми? Сен сабийсе алкъын! Огъай, мен сени алай ияллыкъ тюлме,— деди.

— Да мен бери кече келдим да?! Не уа мен сабиймеми да, атам, тау джайлыкълагъа барыб джылкы кютдюм, Туугъанны чабдырыб, ёчле алдым, сора сабиймеди да мен?! Кертиси да алайды. Мамметни туудугъу тамам да эркиши болгъанды. Маммет байны джылкысын кеси джангыз кютюб айланган заманда муну тенгли тюлмеди?! Алай болса да къарт тышындан джукъ айтмады.

— Атты, Туугъанны бояргъа керекди бояу бла,— деб Солтан алай айтыб, атасын шашдырыгъа джетдирди.— Немецлени къыстагъандан сора биягъынлай чыммакъ болуб къалырча алай бояргъа керекди,— деб къошду.

Къарт туудугъу айтханны келишди, кертиси да башха амал джокъду, былайда къалырлай тюлдю, Аламатда уа къаллайла болса да джашыныргъа боллукъду.

Солтан да къарт атасы да Туугъанны башха тюрю бояр ючюн, кече-кюн да ол алай белгили болуб къалмазча эмен къабукъладан бояу эте башладыла, эртденден ингирге дери киси да бауну ичинде Туугъанны бояб, ашхам къарангы болгъанында уа къарт туудугъуна джолну юретиб, бачха бла элни артына чыгъарды. Солтанны чегет бла барыргъа керегин, Къобандан кёпюр бла ётерге болмазын, эл бла стансени арасында Къобандан алай ётерге керек болгъанын барын юретди. Къобандан ётгенден сора Солтан таугъа чыгъаргъа кереклисин, тау бла кёндеден барыб, ёзеннге тюшерин, чыртда джолгъа чыгъаргъа болмазлыгъын барын юретиб, ашыргъандан сора, бачхада сюелиб, къарангыда ташайгъан ат бла атлыны ызындан кёб сюелиб, къараб турду. Туугъан боялмаса, бусагъатда аны ким да кёрюрге боллукъ эди, боялгъаны себебли уа къарангыда белгили болмай кетди деб кёлюне келсе да, къарт къайгыгъа кирди.

...Туугъанны баралгъаныча бошларгъа Солтанны амалы джокъду, не ючюн десенг, джолсуз джерле бла барадыла. Ол себебден кечени арасына Къобан ёзеннге кючден бла бутдан тющдюле. Солтан суу джагъада тегерегин сымарлайды, тегерек шошду, къайда эсе да узакъда уа немец мотоциклле тыкъырдайдыла. Айны булутла басханы себебли, Солтан не сууну теренлигин, сайлыгъын, неда суу джагъаны тиклигин, тюзлюгюн кёрюрча болмайды, суу а кючлю шуулдайды. Ол сагъат Солтанны джюрегин къоркъуу алды: «атны да мени

да суу алыб кетсе уа?! — алай а кеси-кесине айыб этиб, эркиши бол!» деб атасыны сёзлери эсине тюшдюле.

— Хайда, Туугъан, тебрейк,— деб Солтан, шыбырдагъанча тышындан айтыб, атыны джалын сылады. Акъыллы Туугъан негерини не дегенин ангылаб, ашыкъмай, акъырын бир атлам этиб башын да энишге ийди. Ма энтда бир атлам, энтда бир атлам, ма суугъа кирдиле. Туугъан акъырын, алай а таукел сууну джырыб барады, эшта, Къобанны ортасына джегген болурла — Солтанны гыдайбаш чурукъларыны ичи суудан толду. Олсагъатлай суу быланы экисин да алыб баргъанча болуб, Солтанны башы тегерек айлана, ат джерни къачындан къадалды, къаллайла эсе да къоркъуб, къычыргъан да этди, алай а мычымай Туугъанны ал аякълары мийигирек джерге чыгъа башлагъанларын сезиб, сууну ол джагъасына джетгенлерин билди. Суудан чыгъыб не зат эсе да бир ташны тюбюнде тохтагъанларында, алай кемсиз къоркъгъаны ючюн Солтан кеси кесине айыб этди. Тохтаб туургъа амал джокъду, тегерекге къулакъ салды — башларында джолда шыкъырт эшитмеди, ол себебден чыгъыб, джолдан дженгил ётерге керекди.

Джолну кесиб, Солтан чегети болмагъан таулагъа ёрледди, ала бла биразны кенделен барыб, ёзеннге энгенинде, атасы айтханча, джолгъа чыкъмай, чегет бла тебреди.

Баргъан бек къыйынды, бир-бир джерледе Туугъан тереклени ортасы бла кючден-бутдан сипдырылыб чыгъады, атны джюгенин алыб джаяу баргъаны себебли, кючлю арыгъанды. Тюбюнде джол бла уа кечени узуну немецле машинала бла тохтамай барадыла. «Была да ауушха бара болурла» дейди Солтан.

Танг джарыкъ ийди. Эшта, чегет да бошала болур, алай эсе уа эл узакъ тюлдю, элде уа немецле болурла, ол себебден сау кюнню былайда сакъларгъа керекди. Чегетни ичи асыры мылыдан Солтанны кийимлери суу болгъандыла. Сууукъдан къалтырай, Солтан къарт анасы салгъан артмакъларын къармай кетиб, гырджын да, бышлакъ да чыгъарды. Табылгъан затны барын Солтан Туугъан бла кесине теппегенг этиб, экиси да ауузландыла. Туугъан боялгъанындан сора къалай эсе да бир тюрлю болгъанды, къарын тюбюнде, аякъларында, быгъынларында-затда да къолан-къолан джерлери кёбдю. Суудан ётуб, бояуу кетмей къалгъанына Солтан сейирсинди, алай а не сейирсиниу, аны къарт анасы

эмен бояу бла чабырлыкъ бояса, чабырла джылтырыб тюшгюнчю бояуу кетмеученди.

Туугъанны къалай эсе да отлары келмейди, ол Солтанны къатында сюелиб, бир башын кёлтюре, бир энишге ие экиси да кюн тиерин сакълайдыла. Туугъанны ариу санлары бла бу тюрлю боялгъаны бир бирине келишмейдиле. «Аймысына, дейди Солтан, уруш бошалса Солтан аны биягъынлай чыммакъ этер, тегеран бусагъатда кёзге тюртюлмезлай болсун ансы». Солтанны эсине Аламатдан барыб, Ростовда окъугъан къыз тюшдю. Аны чачы дум-къара эди, каникулгъа юйлери не келгенинде уа кесини орус тенг къызыча балбетли болуб тура эди. Бу зат Солтанны кёлюн басады — бояу табыллыкъды, Туугъанны биягъынлай чыммакъ этерге боллукъду.

Энтда акъырын джолгъа тебретиле. Августну узун кюню чырда бошалыргъа унамады, тюзю, кюнню иссилгинде, чегетни ичинде баргъан игиди, салкъынды. Акъырын джолларына да бара, Солтан бла Туугъан ауузлана барадыла: Туугъан ханс бла, Солтан да ишкилди, гургум ашаб.

Чегетни къыйырына чыкъдыла, былайдан эл бек ариу кёрюнеди, алай а мазаллы парат тереклени артларындан чыкъмай, Солтан дюккючге олтуруб, элни таугъа айланган джаны бла, джолдан узакъ джаны бла, барыргъа таукел болду. Сора ашхам къарангы тюшгенинде, учуб чыкъгъанча, чегетден чыгыб, къарангыны джыра, төрт аягъы от чагъа Туугъан Солтанны алыб, элни арты бла джайлыкъгъа чыгъарды, алайдан а тыйылмагъанлай кечени ортасына Аламатха джыйылдыла.

Солтан арбазны къабакълары бегигенлерин билиб, биягъы бачхала бла барыб кеслерини бачхагъа кирди. Арбазда итлери таныб, Солтанга Туугъанга да къууана, төгереклерине айланды. Солтан атны баугъа тагъыб, эшикни акъырын къагъыб анасын чакъырды. Марзий алгъы бурун лампаны джандырыб, сора эшикге барыб сорду. Солтан юйге киргенлей, Марзий эрлай биягъы къылычны эшикге кенделен салыб, сора джашын къучакълай, таууш этдирмегенлей, джылаб башлады. Сора бираздан джашыны бети учхунча болуб тургъанын эслеб, эрлай шорпаны джыллытыб ашатды.

— Туугъан да ачды, анам.

— Туугъан, Туугъан де да тур, аны амалтын илгиздик болуб айланаса юйюнгден, тамбла огъуна мен аны алыб барыб, ол итлени къолларына тутдурум, алай болмаса, сен

кесингден бошарыгы таныдым. Сен кетгенден башлаб ма бююннге дери ол итле тохтамай келиб, ийнени излегенча Туугъанны арбазымда алай излейдиле, ингирде уа, ол аман кюн келлик, кеси огъуна келиб, мени кьоркьуталгъаны чакълы бир кьоркьутханды, джашыгы да, атны да табмасанг немец комендантны аякъ тюблерин джалатыб, андан сора кесинги да итлеге азыкь этерме дегенинде, джашчыкъ, кьайдан да табдым мен да сёзню, кьарыуну да, анга айталгъанымы айтдым. Сен, дедим, Къакъ кьабыргъа, кесингсе аланы олтанларын джалаб айланган, аны джалар ючюн сатханса кесинги да, ол олтанды сени артынгдан уруб, итлеге азыкь этерик да, дедим. Халкъ а биз экибизни тегерегибизге джыйылыб, меннге, кёл бере, кьарадыла. Эй, мен аны джаягъына бир салдым да, джашчыкъ, алай а, не келсин, бу худжу Туугъан амалтын пурерле ёлюб баргъанлары себебли, аны табхынчы тохтамазлыкъларын айтадыла. Хы, дагыда унутуб турама, Рамазан джылкыны сюрюб кетгенди, аны кьарт кьатыны бла келинин а бююн соруугъа чакъыргъандыла да, ала андан бетлери акъ учхун болуб, бир кьыйынлыкьда келе эдиле. Ала айтадыла, джашчыкъ, сен атны алыб кетиб кьалгъанында, комендант Къакъ кьабыргъаны бетине тюкюрюрге аздан кьалгъанды дейдиле. Мен билген эдим, сени Даусузгъа кетгенинги, алай болгъанлыкьгъа мен бир дуняда тургъанма, аны аллах кеси да билмез. Аллахха шукур, юйюнге кьайытдынг, атынгы тамбла огъуна бер да юйюнге тынгылы тур, — деди Марзий, хапарланы бир бири юсюне басындыра. Анга тынгылаб тургъан джашыны бетинде кьайгъысын ауангы джарыкъда анасы эслемеди.

— Бир кесек нартюхчюгюбюз барды да мен аны Туугъаннга салайым, сен а джат да джукъла,—деб, анасы алыб чыгыб, ызына кьайытыб, сейир болду.

— Джашчыкъ, сен Туугъан дей эдинг, бу Туугъан тюлдю да, Туугъан чыммакъ эди да, бу уа башхады, аллахха шукур, энди сени тынч кьоярла. Алай а кьайдам, Туугъанны таб дерик болурла, джер кьабарыкъла.

Анасына тюзюн айтмазгъа деб Солтанны башына ол акьыл тюшюб, былай деди:

— Мен аузум юреннгенича айтыб ийгенме ансы, Туугъаны Даусузда немецле сыйыргъандыла, атам меннге кесини атын бериб ийгенди,—деб,кёзюн басыб тургъан джукъугъа кете, «анамы атладан чыртда хапары джокъду» деб кёлюне келди.

Марзий танг атмай къобуб, бачхада табхан хансын оруб, ийнекге салыргъа оракъны изледи: тууарчы тууарланы энди кютмейди, совет ачхала джарамайдыла, немец маркаланы уа киши да алыргъа унамайды, алагъа сатыу да къайда этериксе. Ол себебден элде хар ким ийнеклерине ханс оруб кюрешедиле. Марзийни дыгаласы да не да этиб ийнекни сакъларгъа, андан ары уа гардош джетсе, аталары келгинчи ашдан инджилмез эдиле, аталары уа фюрерлени къоратханлай келлик эди деб кюрешеди.

Ийнекни аллына табхан хансчыгъын салыб, сауаргъа чёкдю. «Сютю да таркъайыб къалгъанды». Гитче сют машиначыкъны («совет ачхагъа» алыннган машиначыкъны) джашын уятмаз ючюн тырхыкга чыгъарыб, сютюню башын аулады, аны тындырыб бошагъандан сора, барыб, бауну эшигин ача, «къалай иги болду ол атны сыйыргъанлары, джашчыкъ аны бек суюсе да» дей, эшиклени ачханында, бир тюрлю сыпатлы, ачдан къабыргъалары да ичлерине кириб тургъан атны кёрюб, сейрсинди. «Ким биледи, быллай атла да бола болурла». Ач ийнекни, атны да джюреги джазыкъсынды, алай а джашын аладан бек джазыкъсыннганы себебли, кеси уянгынчы уятмай, уянса, экисин да элли артына чыгъарыр да бир кютер, пюрерле сыйырлыкъ тюл эселе, уа деб кёлуне келди.

Арыгъан, эзилген Солтан чыртда уянмай, кюн таудан элге тюшгюнчю джукълаб, уянганлай баугъа чабыб барыб, къарады. Ач Туугъанны кёргенинде, ол да бачхада табханчыгъын оруб келиб, атны аллына салды. Суу да салды. Энди къалай этсин? Не тюрлю боясанг да, Туугъанны Туугъан болгъанын танымазлыкъ мында адам джокъду. Къалай болса да бир оноу этерге керекди. Солтан ызына киргенлей, ким эсе да къабакъ эшиклени тюялгъаныча бир тюйдю. Марзий къобуб, босагъадан ары чыкъмай:

— Ол биягъы итле Туугъанны излей келген болурла, къабакъланы алай туююучю аладыла, аймысына, энди уа къулагъыма кирмейди, келсинле да къарасынла,—дей, къабакъланы ачаргъа кетди. Солтан: «Анам, тохта!» деб аны ызындан ачы кычырыкъ этгенлей, анасы арбазны ортасында сын болду, къабакъланы уа туюдиле, ит да чабалгъанын чабады, Солтан шып деб джетиб, бауну эшигин ача тебреди. Анасы аузундан сёз чыгъаргъынчы, ол эшикни ачыб, Туугъанны юйню артында бачхагъа бошлаб, кеси да анда къалды. Мар-

зий джукъ ангылаялмайды, алай а джашы нени эсе да джашыргъанын сезди. Бу кезюде уа къабакъланы ууатадыла дерча алай тюсдиле. Марзий дуняны къаргъышын айта, барыб, эшиклени ачханында, биягъы полицай Къынгырбел сюелиб тура эди. Ол гудучулугъу ючюн тюрмеде талай джылны олтуруб къайытыб, энди уа тамам да кесини ишин табханды. Аны белли а тюрмеде кесини негерлери сындыргъандыла, анда бери атына да элде Къынгырбел атагъандыла.

— Иги кычыр, кел энди, кел, къарма төрт джанын, энди бир кере сындырыр эсенг а белинги! — деб, Марзий анга ачыб, арбазгъа бошлады.

— Тилинги асыры узун этиб тебрегенсе, кесилиб да къалыр тилинг, унутма, эринги немец солдатланы ёлтюр деб ашыргъанынгы, сеничаланы уа чотха алыб тебрегенбиз, кёрюрге кюнюнгю,— дей, полицай арбазны аулайды. Баугъа кириб, ийисгей, джерге къараб, ат аякъ ызланы кёргенинде, Марзийге битди. Сора бир сёз да айтмагъанлай джанында герохун чыгъарыб:

— Эй къатын, уруб къояйымчы бусагъат сени! Къайдады сени ит кючюгюнг да, Туугъан да? — деб акылындан ша-шаргъа джетген Марзийге герохну тиреди. Марзий ачы кычыргъанлай, окъ таууш да чыкъды. Марзий, несин да билмей, ауду. Шок тауушну эшитгенлей, Солтан чартлаб чыгъыб, гъыб, къоркъутама деб кёкге атылгъан шокдан эсин ташлаб, энди аязый айланган анасына чабды.

Солтанны кёргенинде, полицай къууанч аллы болду:

— А-а, ит кючюк, келгенсе да! Сакълай-сакълай бездим да мен сени, энди уа джюйюсхан комендантны мен бир къууандырайым да! Къайдады шайтанынг?

Солтан ёрге къобаргъа анасына болушуб, сора ашыкъмай джууаб этди:

— Туугъанны менден немец сыйыргъанды.

— Сени бауунгда кече къалгъан ат а не зат атды?

— Къарт атамкы.

— Кёргюзтчу!

— Не кёргюзген, отларгъа кетгенди.

Аллында къууанч этген полицай энди сагъышлы болду, отлай тургъан атха къараргъа юйню артына Солтан бла ба-рады. Анда, бачханы аягъында терен ханса бир къараууз

атны сыртын кёрюб, ол Туугъан болмагъанын Къынгырбел билиб, Солтанга кесин атды:

— Гаджиден туугъан, джюйюсханны аллындан атны алыб кетиб сен къаллайла этиб айланаса?! Ол джюйюсханны къолуна тюшерин суймей, элтиб партизанлагъа тутдуруб келесе! Кёрюрсе энди кюнюню, тохта! Тебре аллымда!

Марзий асыры къайгъыдан аны тюз атын да унутуб, джалынды:

— Джаным-кёзюм, Къынгырбел, не суйсенг, юйюмде аны ал, джашчыкъгъа тийме ансы,—деди.

Энде чам аты болмагъан бир адам джокъду, алай а чам атын билген да бир адам джокъду, чам атланы кеслерине айтмай ызларындан айтыучандыла.

Полицай кесини чам атын билмей туруб былайда эшитгенинде, бютюн да хыны къан алыб:

— Тебре бусагъат! — деди.

Солтан бойсунуб, аны аллында воротагъа джетгенлей эки къолу бла да къарнына къадалыб, ийилиб тохтагъанында, Къынгырбел джунчуду.

- Меннге ары барыргъа керекди, мен бусагъат,— деб Солтан юйню артын кёргюзе, эки къолу бла да къарнындан тутта, ары ташайды.

Къай... къайры кетди?—деди ол.

— Къалай къайры, кёресе да джахтанагъа кетгенин! — деди анга джашына керти да ийнаныб тургъан Марзий.

Марзий да Къынгырбел да иги кесекни сакъладыла, Марзийни бу болум джюрегини ашай, Къынгырбел а Туугъанны орнуна ит кючюкню элтиб, кесини джюйюсханны аллына сюерине къууана, джюйюсхан а ит Туугъанны табдыргъан огъай, андан партизанланы юсюнден да хапар алырына ийнаныбды.

Фитналыкъны билмеген Марзий Солтанны аслам къалгъанына къайгъылы болду, бир ишексиз, джахтананы чириб тургъан къангалары къырылыб тюшюб, джашчыкъ ичине кетген болур деб чабыб тебрегенинде, Къынгырбел да аны ызындан джетди. Джахтананы эшиги ачылыб, ичинде уа киши джокъ. Уруш башланган кюнден бери джарлы Марзийни башына иеллай бир къайгъы келди. Энди уа джангыз джашы да бошалды: къангала оюлуб тюшюб, джашы уа бир

тукъум бир джугъу да кёрюнмей къалгъанды. Марзий сюелиб чыдаялмай, олтуруб, тобукъларын туюе, сарнаб башлады. Эки джанында эки хоншусу да джетиб, сарыннга ала да къошулдула, аланы бирини эри да урушда кёб болмай ёлгенди. Джылау, къычырыкъ асыры уллу болгъандан Къынгырбел да джунчуб, сюеле туруб, сора джюйюсханнга тебрегенлей, Марзий секириб къобуб, анга джумдурукълары бла чаба:

— Сени амалтын келди бу къыйынлыкъ, Къынгырбел!

— Акъылынгданмы шашханса, къатын, мени амалтын нек болады, кеси джараууна кетген эди да!

— Кеси джараууна кетмеген эсе уа! — деб Марзий кеси да эсгермегенлей бу затны айтыб ийгенинде, сора кеси кесине дагъыда аккыллы болду, керти да кеси джараууна кетмеген эсе уа? Алай а бир джары кетсе, ат бла кетеряк болур эди, ол худжу ат а майна алайда турады, бир ишексиз да, насыбы къуругъанды баламы, — деб кеси кесине алай айта, Къынгырбелге энтда джаңды: — Сатлыкъ, Къынгырбел, (энди уа чам атын къоркъмай айтады), мени балама къыйынлыкъ келтирдинг, кесинг да аны джанына бар, чыгъар энди аны ёлюсюн!

Тиширыула бары да кими джумдуругъу бла, кими ташла бла анга чабханларында, Къынгырбел челекни алыб, джахтананы къотарыб тебрегенден ары башха амал табмады.

Джахтананы тюбю болмагъанча алайды. Аны Абдулну атасы сау бир ёмюрге къазгъанча уллу къазыб, ичине да таш тёшеб алай ишлеген эди, ол себебден Къынгырбел тери барыб, иигирге дери не къотарыб кюрешди эсе да, белине да джетмеди. Гардош бачханы уа талай джери джабылгъанды, бютеу Аламат да ийисден толгъан болур.

Ашхам болгъанында, Къынгырбел, челекни бир джары шууулдатыб, бир адамгъа да бир сёз айтмай, чыгъыб кетди, тиширыула да Марзийни юйге кийириб, кёлюн басаргъа кюрешедиле.

Иигирге Абдулну юйю адамдан толуб, Марзийни кёлюн джазаргъа кюрешедиле. Джылау-сарын эте туруб, бираздан бары да тохтадыла. Лампаны мутхуз джарыгъында ала шошшош олтурадыла. Былайда огъай, бютеу Аламат да шошду, элни ичинде джаны болгъан бир джангъыз адам джокъча алай кёрюнеди, ол огъай, хаман да юрюб туруучу итле да

бусагъатда кыымсыздыла. От юйню кенг оджагъындан энниге кыызгъылдымыракъ джулдуз кез кысмай къарайды, Абдулну юйюнде энди уа не этерикдиле дегенча сакълай болур.

Абдулну юйюню эшиклери уа кечени арасында акъырын ачылыб, эшикден кирген адам аузундан сёз чыгъаралмай, босагъада сюелиб тохтады: юйню ичи бла бир адам, аланы бушуулу халлары эшикден киргенни къоркъутду. Мычымай босагъа юсюнде сюелгенни биреулен эслеб, «оу, мен джарлы» деб ачы кычырды. Бары бирден бурулуб къарагъанларында, учхунча агъара сюелиб тургъан Солтанны кёрюб, андан къоркъуб ыхтырылгъанча, отджагъагъа джууукъ ыхтырылдыла, Марзий а къобуб, акъырын бара, бу сюелген аны джашыны джаны болгъанын ангылады.

— Джарлы бала, не этиб да сени ёлюмден сакълаялмам, сени атанг келсе, не айтыб джууаб этерме мен анга?! Сабий джанынг садакъа излей келген болур, бусагъат, бусагъат, бусагъат, джарлы сен,— деб, табхаланы къармай кетиб, бышлакъ, джау табыб, элде садакъачы болмагъаны себебли, эшик аллында итге берирлерин изледи.

— Анам, менме, мен, Солтан,— деб анасыны бойнундан къучакълады.

— Марзий, джарлы сен, шаша апланаса, бу Солтанды, Солтан, тамам кесиди,— деб тиширыула Солтанны тегерегин алгъанларында, Марзий кезлерин ачалгъаныча бир ачыб, джашын сынай башлады, сора керти да Солтан болгъанын ангылагъанында, аны къучакълай, кычырыкъ этиб джылады.

— Къынгырбел келгенинде, мен дунпуру артына къачыб кетген эдим, адам аягъы сыннгынчы келирге къоркъуб тургъанма.

— Биз а сени аякъ джолда излеб айланганбыз,— деди хоншулары.

— Мен ары кириб анда булджунургъа дегенлейиме, тюркъангасы сыныб кетиб, кючден-бутдан квалгъач эдим ичиче тюшерге, бош кирген эдим ансы, Къынгырбел мени анда табмаймы къоярыкъ эди.

— Энди кыалай болсун, акъызла? Солтан табылгъанды десек, полицай худжула тынгы берлик тюлдюле, аякъ джолда эшда излерге уа, ма кёрюрсюз, ала тамбла келмей квал-

сала. Къалай этейик да джашчыкъгъа?—деди тишпрыуладан бирн

Бу бола тургъан зат бары тюшюнде болгъанча, Марзийге алай кѳрюнсе да, ол джууаб этди.

— Мен муну кѳкюрегимден айырлыкъ тюлме!—деб бусагъатда аны кѳкюрегинден Солтанны ким эсе да тартыб алыб баргъанча, кючлю къадалды.

— Огъай, Марзий, джаным, терс этесе, балангы къолундан алыб кетериклерин, эшта, сие болмазса, алыб а кетерикдиле. Солтан алагъа Туугъанны табыб бергинчи, Туугъанны уа къайдан табсын, къайда эсе да бир пюрерле алыб кетгендиле сора, мени аз акъылым айтханны этсегиз, Солтан мычымай бусагъатда огъуна бир жары ташайыргъа керекди, къоркъуу кетгинчи.

— Ах мен къыйынлы, къалай этейим да?!

— Марзий, джаным, танг атхынчы ма биз да болушайыкъ да джашчыкъны джолгъа хазырлайыкъ.

— Къайры джолгъа, къалайгъа ашырайым джаг-джангызлай?!

— Къарт атама барайым,—деди Солтан. Дуппурну артында сау кюнню ол кесини сагъышын этиб, оноу алгъанды.

* * *

Къакъ къой къабыргъа немец комендантны аллында сын къатыб, кирпиклерин дженгил-дженгил къагъа, анга тынгылайды:

— Ненча кюн кетиб барады сен ол атны табыб мени къолума келтирмегенли, ол атны мен фюрерни кесине саугъагъа иерге излегеними бек арну билесе. Сени полицаинг тюз къолундан джашны ычхындырыб къоюб, энди уа ыз табмазлай этгенди. Ол ит кючюк атны бир ишексиз да партизанлагъа бергенди. Мени буйругъум — не ёлюлерин не да кеслерин джашны, атны да табаргъа керекди! Чыртда кечикмей! Аны тышында да аскерде адамлары фюрерге къаршчы уруш этген юледен малларың ашарыкъларың да джыяргъа деб буюргъанлы неллай бир заман кетгенди, сени уа не зат ишлеб айланнганың билмейме, энтда толусу бла джыйма-

гъанса. Бар, тындыр барын! — деб комендант кабинетде джюрюгенин тохтатыб, стол джанына олтурду

— Герий комендант, джанымы-къанымы да аямай кюре-
шеме, аярыкъ да тиолме,—деб сырты бла, сырты бла каби-
нетден чыкъды.

Ол кюн огъуна Къынгырбел да, Къакъкъабыргъа да, ала-
ны дигизалары да, терлери сууча бара, Абдулланы аякъ джол-
ну бир джугъун къоймай къотарыб, бир тукъум бир ёлюк да
табмай, сын-сын болдула. Къынгырбел Марзийни тюнене
халы бла бюгюн халын башха тюрлю кёрюб, старшинагъа
айтханында, ала экиси да Марзийни, тарт-соз эте, кеслернин
джюйюсханнга алыб кетдиле.

* * *

Солтан бла Туугъан джер-джерни ауушдура, чегетде джа-
шагъанлы бир ийыкъ болады. Туугъан чегетде кесине аш та-
бады, Солтанны азыгъы уа эртде бошалгъанды, анасы керти
да къарт атасына барады деб, азыкъны джангыз бир кюннге
салгъан эди. Джамчысын, башлыгъын, акъ кийиз бёркюн, аны
кибик къалгъан кийимин барын салыб, юйюбюзде уа ин-
джиллик тюлдю деб ашыргъан эди.

Чегетде кече да, кюн да шошду. Асыры иссиден болур, кюн-
дюз бир джангыз къанатлы джырламайды, кече гылын къуш
а Солтанны талай кере къоркъутхан эди, энди уа аны тауу-
шуна да юренгенди. Солтан чегетде кёгетле бла джаша-
гъаны себебли, къарыусуз да болгъанды. Наныкъ, ишкилди,
тартыч — была бары да иги затла болгъанына не сёз барды,
алай а гырджын аладан иги болгъанын Солтан бу джол
кючлю ангылагъанды.

Бир кече чынар терекни къууушунда джатыб, Туугъанны
да анга байлагъан эди, дагъыда бир кече уа эмен терекни
юсюнде джатхан эди, артда уа бир дорбунну табыб, хансдан
анда кесине мурджар этди, эм аламаты уа неди десенг, дор-
бунну ичине Туугъан сыйынады. Бу чегет Аламатдан бир эл-
ли километрни узакъ барыб ёзенни тегерегиндеди, ёзенден
ёргерекде эл болгъанын Солтан биледи, алай а ол элде да
немецле болурла. Немецле келгинчи бу ёзенни ичи колхоз
фермаладан толу эди, былайда чатлада, талалада уа тюрлю-
тюрлю сюрюуле отлаучан эдиле. Бусагъатда не бир джангыз

мал, не бир джангыз адам кёрюнмейди. Солтан чегетни ичинден чыкмагъанлай ёзенни сымарлайды, ким биледи, былайлада фрицле айлана эселе уа...

Къалай этсин Солтан мындан ары? Къарангы кечеден, чегетден къоркъмазгъа юренгенди, ашамай джашаргъа уа юреналмайды, къалай джашаргъа, не этерге керекди?! Джанында бир тукъум бир кезлиги, сернеги джокъду, эркиши уа алай джюрюрге джарамайды. Солтан абрек Наурузну юсюнден кёб хапар эшите, аныча джигит болургъа джюреги талпыгъанлан туруучан эди, алай а Солтанны саууту джокъду.

Ингир болду. Солтан бир тукъум бир оноугъа келишалмады. Дорбунну аллында олтуруб, кюнню арт таякълары ёзенден кетиб баргъанларын сынайды. Туугъан да тойгъан болур, келиб нёгерини къатында сюелиб, исси тылпыуу Солтанны бетине урады. Аны ауузундан келген ханс ийисни суйюб, Солтан аны бурнун къучакълады, Туугъан да не зат эсе да излеб, бурну бла Солтанны тюртеди. Бу кёзюучюкде ханс шыбырдаб, Солтан сескекли болду, къарай кетиб джер бетли бир джыланны былагъа келе тургъанын эслеб, чач тюклери ёрге къоба, секириб турду. Ташны алыб джыланнга атды, ол а къачар акъылы болмай, башын кёлтюрюб, Солтаннга къайырылды. Солтан дагъыда талай кере таш атыб, джыланны ёлтюрдю. Бу зат Солтанны джюрегине къоркъуу салды: джылан джукълаб тургъан Солтаннга, Туугъаннга келиб къабаргъа боллукъду, алай болса уа...

Бу кече Солтан джукъламаганлай тангнга чыкъды, не джукъламай турса да бу къарангы дорбунда джыланны келгенин кёраллыкъ да тюл эди. Танг атыб чырым этгенлей, бир сёлешгенле, бир дауурла эшитиб, Солтан секириб къобду. Туугъан да къулакъларын тургъузуб сескекли болгъанды. Не этгенин да билмегенлей, Солтан атына джер салыб, аны джюгенин алыб, керек болгъанлай учуб чыгъарча хазырланды.

Сёлешгенле немец тилде сёлешгенлерин энди кескин ангылады. Ала узакъда тюлдюле, тереклени чыкъырдата, къайры эсе да барадыла, кимни, не затны излей болурла?! Солтан бусагъатда былайдан чыкъса кёрлюкдюле, ала былайгъа келиб къалсала уа?! Ол заманда Солтан не этерге керекди? Аланы сауутлары, Солтанны уа джугъу да джокъ. Туугъан Солтанны таб ма бу чегетни ичи бла да къанатлыча алыб чыгъарыкъды, алай а Туугъанны окъ бла марасала

уа?! Джюреги кьонгурауча урады, Туугъан да кьайгылы болуб сакълайды. Ма, тауушла аздан-аз чыгъа тебреб тохтадыла. Эшта, ала ол баргъан джоллары бла кетиб барадыла. Солтанны джюреги бираз рахат болду. Ёзге, мындан ары созмай, бир джанына бир оноу этерге кереклисин ангылады. Къаллай оноу этсин?! Ачлыкъ а башына акъылын джыргъа кьонмайды.

Не болса да болсун, Солтан ол фермаланы башында элге барыргъа керекди, алай а немецлени тауушлары алай андан келген эди, ол себебден анда немецле бардыла, была элден башха джары кетгенликге, элде дагъыда адамлары къалгъанына не сёз барды! Къалай этсин? Бу элде не Туугъанны, не мени билген киши джокъду,— деб кёлюне келди Солтанны. «Къалай билмейдиле!» Районну ичинде огъай эсенг, андан узакълада да Туугъан бла аны белинде ёчле алгъан джашны билмеген, эшитмеген киши джокъду! Аны тышында да Туугъанны бояуу джангурдан, кюнден кетиб, кесини сифаты ачылгъандан ачылыб барады. Ол заманда Даусузда къарт атасы бла Солтан бояуну тыйыншылысыча эталмагъандыла асыры ашыкъгъандан, къарт анасы этсе уа... Туугъанны къабыргъаларындан, белинден бояуу кетгенди, алгъынча чыммакъ болуб къалырын а Солтан бек сюеди.

Не болса да болсун, Солтан атыны джюгенин алыб, элге тебреди. Чегетни бара, Солтанны биягъы къарны биягъынлай таууш-туйюш этеди. Игитда дейсе, аузуна гырджын тиймей, кёгет бла джашаб турады. Бизникиле немецлени урушда дженгил заманны ичинде хорларыкъларын Солтан биледи, ол себебден Туугъанны къолундан ычхындырмай, бир джангыз айны сакълаялсам деб кюрешеди, атасы урушдан къайытса уа экиси да биягъынлай заводда ишлерик эдиле, Солтан да Туугъан да биягъынлай эришнуге къошулдукъ эдиле... Не да этиб Туугъанны сакъларгъа керекди, аны сакълар ючюн, бир да кьуруса да джангыз туурагъан гырджынчыкъ, нартюх гырджын огъуна... деб термиледи Солтан.

Нарат чегетни къыйырына чыкъдыла. Солтан тегерекге энтда сынаб къарады: элде, бир джап болмагъанча, къымылдагъан джокъду, ол огъай, элни тегерегинге не бузоу, не къаз, не къырым тауукъ, не кьой — бир джукъ отламайды. Эртденнгиде элни оджакъларындан тютюн чыгыучанды, ол нарат тютюнню ийсин Солтан гичелигинден бери бек

сюйюученди, бу элде тютюню чыкыгъан бир-эки оджакъ болмаса кёрюнмейди.

Кюн элни ортасында мазаллы кызыл къанджалбаш юйню башын джылтыратды, ол школду, деди Солтан кеси кесине. Атына минмей, биягъынлай джюгенден алыб, элни эм кыйырында къошун башлы бир юйге тебреди. Не болса да болсун. Юйню тегереги хунады, аллында арба, ат кирирча къабагъыны илкичлери кенделен-кенделен салыныб турадыла.

Солтан къулакъ ийди, эшта, арбазда ит болмаз. Атын да алыб кирди. Олсагъатлай бир джаш тиширыу чыгыб, танымагъан адамын кёргенинде:

— Аджашхан-затмы этгенсе, а джаш? — деб сорду.

— Хоу, — деб Солтан не айтыргъа да билмей, — аджашханма, Уллу Къарачайдан келе эдим, — деб алай къошуб, алдагъанына джунчуду.

— Атынгы такъ да ичкери кир сора, керти да аджашханынг белгилиди — деб тиширыу аны ичкери кийирди.

Юйде киши да джокъ эди. Тиширыу эрлай тепсини салыб, айран да, гырджын да келтирди (о, эки туурагъан огъуна!). Солтан уялса да кесин тьялмамай джутланыб ашады. Тиширыу аны джутланнганын кёрмегенча эте, джумушу бла кюрешеди.

Солтан тепсиде джукъ къоймай джугуб, бир кесек кесин эсгерди. Ашаб-ичиб бошагъандан сора, адетдеча, хапарын айтыргъа керек эди, алай а не айтсын, бу тиширыу да не тиширыуду, къайдам... Ол шхууур ючюн бюсюреу этди, андан ары уа не этерге, не айтыргъа да билмей джунчуду. Бу кезюуде босагъадан бир ариу, къатангы сюекли, ариу акъ сакъаллы къарт тюшюб:

— Мени арбазымда тагъылгъан атны мен бек ариу таныйма, алай а аны не ючюн боялгъанын, аны юсюнде мени юйюме ким келгенин билалмайма, — деб, аязын кезлерине джетдире, босагъадан тёрт джанына къарай, тылпыуун алыргъа къоркъа, бети акъ учхунча агъара, Солтанны кёрюб къатына барыб, къол бере, былай айтды:

— Эй, джигит, мен сени да таныйма, Туугъан къатышхан бир эришнуню ычхындырмай ипподромгъа джюрюб тургъанма, мен кесим джашлыгъымда ат чабыуда къуру да болучан эдим, эй да не, джашлыкъ кетди, джангыз алашамы да немецле сыйырдыла.

Ол төрге олтуруб, Солтанны да олтуртду.

— Келин, бизге бир джукъ салчы.

— Мен ашагъанма, сау болугъуз, — деди Солтан.

— Сени халынга кёре, энтда ашасанг да, артыкъ боллукъ тюлдю. Сал, келин.

Келин энтда тепси джарашдыргъынчы, къарт, Солтаннга джити къараб:

— Сени керти да джигит джаш болгъанынги ангыладым, не ючюн десенг, бу кюнледе быллай ат бла джолгъа чыкъмакълыкъ керти да джигитликди, немецле ауушха джюк ташырыкъ тюлдюле, къайсы болса да оберлерини бири къуанч аллы болуб кесине кючлерикди, — деди.

Солтан не джууаб этерге, къалай этерге билмейди, тиширыгъа уа Уллу Къарачайдан келеме деб алдаб, энди ётюрюгю чыгъа айланады. Не болсун, къартны, соруу сормай, кеси сёлешиб тургъаны игиди.

Энтда тепси келди. Тепсини юсюне бу джол а келин бышлакъ биширген салгъанды. Къартны келини чёмюч бла бышлакъ биширгенни, гырджын туурагъанны да челекге салыб, башын джабыб, чыгъыб кетгенин Солтан эследи.

— Аламатда да бу итле дунияны къатышдыра болурла? — деди къарт Солтаннга къарамагъанлай, гырджынны сындырыб, бышлакъ биширгенге тийире.

— Хо, учительницабызны да къайры эсе да тас этгендиле, андан сора да ... — Солтан хапарын саудан тизерге башлаб, сора кесин эслеб тынды.

— Бизде уа комсомолну секретарын уруб къойгъандыла, ол а, хариб, къыйын ауруб, джукъгъа да кеталмай къалгъан эди. Тюненели уа джети тиширыуну сарайгъа джыйыб, кирит салыб турадыла, артлары къалай боллугъун ким биледи. Аланы юй тамадалары бизни аскерде командирледиле. Партизанланы юйдегилерин да чотха алгъандыла, аланы кеслерини алларына тутуб, партизанланы излей, чегетге кетгендиле. Э-эй, улан, чотла къолай тюлдюле...

— Мен энди кетеим, — деб Солтан кесинден тамада къойгъунчу ашагъанын да къоюб, джюреги асыры къайгъыдан алай этерге болмагъанын да эслемей, ёрге къобду. Къарт сейирсинди, алай а джукъ айтмады. Ол да ашагъанын къойду, келини къатына салгъан джанджаулукъну актырын алыб эрнин-бурнун сюртгенден сора:

Да джолунг къалайгъады, джигит?

— Уллу Къарачангъа барама, джууукъларыбызгъа...

— Туугъанны анда сакълаяллыкъма деб муратмы этесе? — деб къарт Солтанны кёзюне джити къарады.

«Хар нени да къалай биледи бу къарт?!» деб кёлюне келди Солтанны, къарт аны ичине кириб чыкъгъанча ангылаб тургъанын сезалмай.

— Атха не, кимге керекди, мен ат ючюнмю барама... — деб Солтан, алдагъаны амалтын къыб-къызыл къызара, джууаб этди.

— Эй, джигит, сени тюбюнгдеги алаша дунягъа айтылгъан тауушлукъ Туугъан болгъанын ким да билликди.

— Тауушлукъ-зат да тюлдю, къарт атамы алашасыды...

— Хы алай огъуна болсун, аймысына, мен кесми алашамдан къалгъан зынтхычыкъны аны аллына къуяйым, бу атны юсюне къолум тийсе да, насыблыма,—деб, къарт чыгъыб кетди. Солтан да чыкъды.

Къарт юйюне келген заманда эшик аллында тагъылыб тургъан атны кёрюб, баугъа кийирген кёре эдим, машок бла зынтхыны ары алыб бара эди. Туугъан бал татытыб зынтхыны ашай, Солтан киргенинде къарт да кёзюн Туугъандан айырмай къарай, къолу бла юсюн сылай тура эди.

— Ингиралагъа дери сени бир джары барырынг джокъду, атны сыйырлыкъдыла, ингирде чыкъсанг а, партизанса, партизанлагъа бараса дерикдиле. Аллах мени сынай турады, сени меннге джибериб, бу джашчыкъ бла бу хайуаннга къалай болушурукъду деб мени сынай турады аллах. Мен а: «Эй, суйген къулум, тюз этдинг, сау бол!» деб аллах меннге алай айтырын излейме, къалай бла айтдыртыргъа уа билмейме. Уллу Къарачайгъа барлыкъ тюлсе, аны сен алдаб айтаса («Энтда билди къарт!»), кесигизни элге да къайытырыкъ тюлсе («Энтда тюз айтады къарт!»), менде къалыргъа да боллукъ тюлдю, Туугъанны кюбюрге салыб джашыраллыкъ тюлсе, аны тышында да бусагъатда элде бола тургъан затла бек къыйындыла, элни кюйдюрюб къоярыкъ эселе да кши билмейди.

Къарт аузундан сёз чыгъармай талай заманны сагъыш этиб турду:

— Мени Сантукда шохум барды, аты Гришады, тукъуму Пегровду, орус тилни сен менден эсе иги билесе, анга мени атымы, тукъумуму айтырса—тукъуму Орусладан дер-

се, атым а Атлыды. Быллай атны меннге не ючюн атагъандыла, билемисе? Джашауунда атсыз болмасын деб атагъандыла. Совет власть киргенден сора уа, мени джангыз атым огъай, сау джылкыларым да бар эдиле, Совет власта дери уа бир кёк эшегим болмаса, джугъум да джокъ эди. Да ма Гришкагъа мен ийгеними айтырса, аны кесини юю барды, анда сени да сени атынгы да киши таный болмаз, тюзю, атны асырагъан шахарда кыйын боллукъду. Сени ююнге уа, кыйгъы этмегиз деб, мен хапар берирме.

Къарт Солтаннга аны адресин берди, Солтан джукъусу асыры келгенден къартны сёзюне кючден тынгылай, сора ол чыкыгъанлай барыб бауда эски саламны юсюне башы тийгенлей джукълады. Ол уянганында, бауну ичи къаб-къарангы болуб тура эди. Къобары келмей, кыйры барлыгъын билмен, Сантукга уа бармазгъа оноу этиб, сагъышлы болду. Атны анда не бла асырарыкъды, шахарда ханс кыйдан табарыкъды. Къарт Атлы былайда къалай эсе да джетдиралмай айтады. Солтан барыгъа боллукъу Аламатдан джетти километрни узакыкъда терен дорбунладыла, абрек Науруз ненча джылны джашагъанды дорбунда. Науруз бай ёлтюрген джашчыкъ ючюн байладан дертин алыб тургъанды, Солтан а джаш устаз кызы ючюн дерт алыгъа керекди, ол кюн ол кызыны тири сёлешгенин, фрицле бла старшинагъа къаллай хыны кёз бла къарагъанын Солтан унутмагъанды, устаз ючюн дерт алыгъа Солтандан башха киши джокъду, Солтан дертин аллыкъды, алай этер ючюн а абрек Наурузча джигит болургъа керекди, Наурузну Туугъанча аты уа болмагъанды, не болсун, Буденный берген бычагъын юйден чыгъаралса эди. Къарангыдан, чегетден, бёрюден, айюден къоркъаргъа уа джарамайды, Солтаннга къоркъаргъа боллукъ тюлдю, неуа неге къоркъады аны биргесине Туугъан барды сора! Тегеран гырджын керек эди, гырджынны уа къартдан къалай тилесин?! Саут керек эди, саутсуз а абрек къалай болсун. — деб Туугъанны айылларын бегите, джамчысын, чепкенин къанджыгъасына кыса, сагъыш этеди. Юсюнде къара костюму бла башында акъ кийиз бёркю аны ингирги аязчыкъдан сакълайдыла.

Баудан чыгъыб, къартха кириб саламлашды. Къарт къолуна бир хызенинни ала келиб, кеси атны къашына такъды.

— Бу джол азыкды, Сантукга джол узакъ болмаса да кьолунгда джол азыгъынг болургъа керекди...

Атлы Солтанны кьалай барлыгъын айтыб ашырды.

Сагъат да тургъан болмаз эди Солтан Аламатха джууукъ-лашды. Не да этиб, ол юйлерине сыптырылыргъа керекди, анасын кёрюрге, хапар билирге, андан джашыртын уллу бычагъын алыргъа, бычакъны ол кёрюб алама десе уа берирг: унарыкъ тюддю. Туугъан бла юйге кьалай барсын, аны къ юб а кьалай барсын? Дуппурланы тюблери бла кенделен барыб, бачханы аягъындан кирирге, Туугъанны бачханы бурууна тагъыб кетерге оноуланды.

Солтан арбазларына киргенинде, итти кёрмеди, терезелеринден джарыкъ урмады, кьарай кетгенинде, ийнеклерин да кёрмеди, арбазны кьабагъы джабылыбды, юйню кьадаууна мазаллы кьара кирит тагъылыбды. Солтанны джюреги кызыу ура, кьайры кетерге боллукъду анам деб, сагъышха кирди. Буруу бла чынгаб, хоншуларыны арбазына тюшдю, хоншулары ёлмей туруб, тышына сёз чыгъарлыкъ тюлдюле. Солтанны кёргенлей, хоншу кьатын джылары джете:

— Ах, Солтан-джаным, джарлы Марзийни сен кетгенден сора алларына сюрюб барыб ол Къынгырбел бла Къатхан-къабыргъа комендантха элтген эдиле, аны анда сельсоветни тамадасыны кьатыны бла бирге кирит салыб, эки сутканы тутхан эдиле. Марзийге ала сени партизанынг кьайда эсе да таб деб бууб тургъандыла, сен партизанса да, а джаш?

— Партизан-зат да тюлме мен.

— Мени ол затладан хапарым джокъду, джарлы Марзийни уа туйгендиле, Къынгырбел туйгенди деб алай айта эди, джахтананы ичин кьотаргъанын кечиб бола болмаз ит сатлыкъ! Джарлы Марзий несин да билмей келген эди, ол кюн огъуна биз аны Даусузгъа ашыргъанбыз, ийнекни да сени тенгинг Шайтанига айтыб, ары сюрдюргенбиз, юйге уа мен кёз-къулакъ бола турама, менича болмай полицайла да юйге кёз-къулакъ болгъанлай турадыла, аллах айтмасын, ма бусагъатда келиб кьалмасынла. Джарлы Марзий сеннге бла Абдулгъа кьайгъы болгъандан басар ташын танымай айланады.

Бир тукъум бир ачыу фашистлеге Солтанны джюрегин кьайнатыб, бир тукъум бир джигитлик да джюрегине келиб, Солтан бусагъатдан комендатурагъа барыб, аланы тишлери

бла джыртарлай болду, алай а шаркъ деб эсине абрек Науруз тюшдю. Науруз оюмлаб джюрюгенди... Солтанны асыры ачудан тишлери сыныб тюшерча гыжылдай, юйлерини ачхычы сорду. Ачхычланы алыб, андан ары бир сёз да айтмагъанлай юйлерине кирди. Неден да алгъын уллу бычакъны табды, андан сора къакъ эт алды, къабчыкъда унну, сернекле, ол огъай, багъыр шайнекни да алды. Керекли затын барын да джыйыб, ашыкъмай элтиб, атны сыртына байлады. ачхычланы да хоншуларына бериб:

— Билдираллыкъ эсенг, анама мени саулугъуму эсенлигини бир билдир, мени ючюм къайгъа этмесин, мен анамы дертин да, устаз къызы дертин да алмай къоярыкъ тюлме, — дегенден сора быллай ишленни юсюнден кишиге билдирирге джарамагъанын эсерди.

Солтан къарангыда ташайыб кетгинчи хоншу къатын, сюелиб къараб туруб, бу сабийни айтхан сёзлерине — быллай сабий бишген эркинча болуб къалгъанына сейирсинди. Алай а сабий махтаныула болурла, джарлы. Марзий а аны амалтын кюнсюз болуб айланады, къалай бла билдирсин адам, эшта, бнягъы Шайтанны иерик болурма деб кёлюне келди.

• • •

Солтан чегетде бир уллу дорбунда орналды, дорбунну учукъыйыры болмагъанча узунду. Дорбунну аллы чегетге ачылыбды, алай эсе уа Туугъаннга табды, кюндюз чегетде отлатыб кече дорбунга джыяргъа боллукъду. Аны тышында да элге былай джуукъда фашистле Солтанны излерик тюлдюле, алашы акъыллары бла партизанла къайда эсе да чегетин терениндедиле деб тура болурла. Ёзге, сууукъ тюшюб, Туугъаннга аш тауусулса, не бла асырарыкъды, абрек Науруз къалай асырай эди экен атын къыш. «Да уруш дженгилде бошаллыкъды сора, къайгъырмаз», — деб кёлюне келди.

Къач а тюшюб келеди. Солтан дорбунга хапсма дегенни ташыб, джерден сууукъ урмазча, кесине къалын мурджар этгенди, кюндюз да хапс джыртыб, кебдириб Туугъаннга джыяды. Бир-бирледе уа Солтан ишин къоюб, не этерге, къа-

лай этерге да билмей, терен сагъышха киреди: бу кѣзюулде аны Къынгырбел тюйген апасы, тас болуб къалгъан устаз кызы кѣзюне кѣрюнедиле, алкъын къарыу кирмеген къоллары джумдурукъ-джумдурукъ болуб, секириб ёрге къобады, бусагъатлай джетиб дерт алыргъа тебрейди. Алай а замансыз бишген Солтан: «Огъай, алай джарамайды, абрек Наурузну не этиб да туталмагъандыла, ол а байланы артыкълыкълары ючюн дертин алыб тургъанды, сагъыш этиб этерге керекди», — дейди. Дагъыда бираздан а: «Атам болса, анам ючюн дерт аллыкъ эди, мен а...»

Отну дорбунну теренинде этеди, дженгил нарат тютюн дорбунну башы бла джайылыб, тышына билинмей чыгъады. Бир джолда Солтан къургъакъ отун джыйгъынчы челек бла къуйгъанча джангур джаууб къымылдатмай тохтады, ол огъай Туугъан да отлагъанын къоюб, терекни джанында башын энишге ийиб тохтады. Ингирде уа Солтан отсуз, чыракъсыз къаб-къарангы дорбунда биягъы Туугъан бла къалды. Къарангыда энди чыммакъ болуб бошагъан Туугъанны аз ауангысы танылады. Дорбун ачы гюрюлдегенча болуб, Солтан титиреб ёрге къобду, къарангыдан ма бусагъатлай джетти башлы эмеген чыгъыб, Солтаннга мыллык атарлай аллай халгъа кирди, дорбун а чайкъала тургъанча, аны эки къабыргъасы бусагъатлай бир-бирине тиерикча кѣзюне алай кѣрюндю. Туугъанны къатына кючден-бутдан барыб, олтуруб аны бойнун къучакълады. Туугъан рахат джатады, аны джылыуу джылытыб, сабырлыгъы Солтаннга да сабырлыкъ бериб, эс джыйгъанында:

— Айыб тюлмюдю санга, эркишилигинг педи, джукъ болмагъанлай кеси кесинги къоркъутуб, — деб кесине айыб этди. Дорбунну да гюрюлдегенни, бир тукъум бир эмеген да болмагъанын, дорбун да чайкъалмагъанын, ёзге, ёмюрде болмагъанча къарангыдан къоркъгъанын ангылаб, джюреги къыйналды. Киши да анга борч салмагъанлай, къарт Атлы айтханча бу сейир джаныуарны сакъларгъа, джаудан дертин алыргъа кеси кесине сѣз бериб, кесин бишген эркишиге санаб тургъан Алапат элден Аджиланы Абдулну джашы Солтан бу халгъа киргенне уллу айыб этди. Олсагъатлай къалай эсе да кеси кесин да билмегенлей, Солтан тобукъларына ийилиб, туугъан эли табагъа аллын буруб ант этди:

— Мен, абрек Нау..., огъай, Солтан, бир тукъум бир къа-

рангыдан кьоркъмазгъа, бир тукъум бир затдан, бир тукъум бир адамдан кьоркъмазгъа, керти да эркиши болургъа ант этеме;

— мен, абрек Солтан, кесими атама, аны нёгерлерине джауну дженгил хорлаб, ызларына къайытырча болушургъа ант этеме;

— мен, абрек Солтан, Буденныйны уллу бычагъын тыйы-ишлысыча джюрютюрге ант этеме;

— мен, абрек Солтан, апам ючюн, устазыбыз ючюн, юйюнден кетиб айланган къарт Рамазан ючюн дерт алыргъа ант этеме!

Тёгерек къарангы болса да, кёкде бир джангыз джулдуз джылтырамаса да, Солтанны джюреги хош, рахат болду, кьоркъуу да къайры тас болду эсе да билмеди. Къарангыда мурджарын табыб, джастыкъ орнуна да биягъы ат джерни салыб, джууургъан орнуна къарангыгъа бёлениб джатды.

Танг атмай уяныб, Туугъанны отларгъа чыгъаргъандан сора шайнекни ичинде тюненеден къалгъан кагын къырыб ашады, какны уа джангы ауланган сютбашы бла ол бир ашаучан эди! Сентябрьны эртдени сууугъу бла Солтанны титиретди, костюмуу тышындан кёк чепкенин да къаблай, мындан да сууукъ боллукъду деб кёлюне келди.

Туугъан бираз ашдан хайыр алгъандан сора, Солтан анга джер салыб, адетича, джюгенин алыб, чегетни ичи бла эннгенден эне Аламатха джууукълашды. Туугъан бла элге кирирге боллукъ тюлдю, былайда тагъаргъа да боллукъ тюлдю, не ючюн десенг, Туугъанны кёрюб келген адамдан къачаллыкъ тюлдю. Солтан аны бошлаб кеси тебреди — юсюнде джери болса, Туугъан узакъгъа кетмей хаман Солтанны сакълаб турады. Джюгенин аты къашына байлаб, Туугъанны башын да бир-эки сылаб, Солтан джарны ичи бла элге тебреди, кюндюзгю кюн адам алай ишекли боллукъ тюлдю деб кёлюне келди. Элни арты бла къысыла барыб, кесини школчу тенги Шайтанны юйюне джетди, элде чам аты болмагъан адам джокъду, мынга уа тирилиги, джигитлиги ючюн агалгъанды Шайтан деб. Солтан эки кере къысха-къысха сызгъырды; шантан керек болса, къуру да алай чакъырыучан эди. Тюз Солтанны аякъ тюбюнден чыгъыб къалгъанча Шайтан чыгъыб къалыб, бёрю кёзлерин джандырыб, Солтаннга битди:

— Билемисе, сени полиция излеиди, Туугъанны да излеиди, санга партизанса дейдиле, анангы уа туйген да этгендиле, ол мындан кетгенди, — деб бири-бири ызындан басындырды.

— Билеме, барын да билеме, сенден бир затны эшитирге келгенме: сен мени тенгиммисе, тенгим тюлмюсе, аны айтчы манга. Эсингдемиди, мен Буденный берген улуу бычагымы сени къолунга да бергеним?

— Эсимдеди, тенгингме, честное пионерское, алдамайма. Билемисе, бизни школубузда энди немецлени склады барды, аны ичинде болмагъан а джокъду! Сабийлеге уа энди къуран окъутурукъдула, къайдан эсе да бир афенди чыкъгъанды. Билемисе, полковник Исмаилны атасын, анасын да къайры эсе да алыб кетгендиле, полковник а урушда герой болгъанды. Билемисе, немецле хар юйге айланыб, джылы кийимле джыядыла. Билемисе,..

— Хы болду. Тенгим эсенг, ант этчи!

— Атам, анам бла да ант этеме. Атамдан чыртда хапарыбыз джокъду,—деб антыпа Шайтан мыдах къошду.

— Чынг алгы бурун сен бизни гардошубузну къазаргъа, къабларыбызны джыяргъа бизни хоншубузгъа болуш.

— Мени биргенге партизаннга ала эсенг, нени да этерме.

— Мен партизан тюлме, ол бири,экинчиси уа —сени алкъын бурнунг асыры гитчеди!

— Сени бурнунгду гитче, меннге онбеш джыл болгъанды.

— Хы-хы, мен накъырда этеме, военныйлени сёзлери къаты болургъа керекди.

— Сен военныймисе да?

— Гитлерге къаршчы уруш ким эте эсе, ол военныйди.

— Шок къайда табаргъа болукъду? Мен сени бла барам, сен болгъан джерде мен да болайым, сен командирсе, мен ант этдим да, сеннге тюзлюгюме?

— Сен меннге тюз болгъанынга ийнандым, энди мен сеннге къалай айтсам алай эт, сен бла мен кюнню аралыгъында акъ къаяны къатында тюбеше турурубз, биргенге алайгъа башха адам келтирсенг а, эшитмедим деме, урушну заманында къаллай закон джюрюю эсе, санга аллай сюд боллукъду! Бусагъатда уа тынгыла...

Экиси да шыбырдаб сёлешдиле. Солтан, келгенгича, джолу бла кетди, Шайтан а ол ташайгъынчы адам кёреди деб къоркъуб, тегерегине къараб турду.

Октябрны аллы иги огъуна сууукъ болду. Солтан къолундан келгенча дорбунну джарашдырыргъа къорешгенди: ат бла кеси кирирча бир джерин къоюб, андан къалгъанын дорбунну аллын битегенди, иги кесек къургъакъ отун джыйгъанды, къарыуундан келгенча Туугъаннга бичен да хазырлагъанды, Шайтан анга тонун, чурукъларын, джылы бёркюн, ун, гардош, ол огъай къабла да келтиргенди. Солтан былайда алай бек къоркъмай джашайды, элге джууукълугъу, кеси да сансыз джер болгъаны себебли, немецле былайда излерик тюлдюле. Марзийге да тынчлыгъын-эсенлигин билдиргендиле.

...Къынгырбел юйюне кеч келиб, стол юсюне зынгырдатыб бир хызенни атды. Къатыны хызеннге чабханлай, аны ары тюртюб, Къынгырбел хызенни къолуна джыйды, сора ууучу бла аны ичинден алтын тишлени, алтын бууунлукъланы, сыргаланы, джюзюклени чыгъарыб столгъа къуйду. Къатыныны кёзлери джаныб, къайсына узалыргъа билмей джутланды.

— Къайдан чыгъыб къалды бизге бу насыб? — деди.

— Къайдан, къайдан?! Билмегенча сораса! Бизни комендант Иссисуугъа болушургъа джиберген эди, ол чууут сюрююню анда бошаб къючлеринден келмейди... Ма бу бууунлукълуу неси менден бир тилеу этди бюгюн, джанымы сау къойсанг, мен сеннге этмезлик джокъду деб, алай а бу мен келтиргенден кёбню ол меннге табарыкъ тюл эди... Муну уа ауузунга атыб къоймам, къатын—деб, келтирген алтынын столдан ызына джыйды.—Тохта, Совет властын бошасакъ, ма бу алтыннга мен къаллай фабрика ишлетсем да кёрюрге, къалача бир юй да салырма, алай а ол юйню ичине сени бла башханы олтуртурума алкъын сагъыш этмегенме. Мен кёрюзюрме ким болгъанымы!

Бу сёзлени айта, къоллары къалтырай, алтынны барын къайда асыраргъа билмей, сагъыш эте, тёрт джанына къарап айланган кёзюучюкде терезеден биченни от тюшюб тургъанын эслеп, Къынгырбел, къолунда хызенин къысханлай, чартлаб чыгъыб, бачхасыны аягъында гебенине мыллык атды, алай а олсагъат кимни эсе да къоллары джетиб, аны ауузун байлаб, башына бир машокну кийдирдиле, эки аягъын да байлаб, артмакъны атханча, атны белине атдыла.

Къынгырбел мынга къан джаудуруб къойгъанла уллу адамла болмагъанларын сезди, алай а этер къарыуу джокъду, къолунда а асыры буугъандан джетиб тургъан тырнакълары къумачны джыртыб ётедиле. Къынгырбел бир тукъум бир таууш эшитмеди, адамла чырта сёлешмейдиле. Ма, къайсы эсе да бири атда Къынгырбелни къарнына олтурургъа аздан къалды.

Бара барыб тохтагъанларында да, чырта сёлешген болмады. Ма Къынгырбелни атдан суйреб, джерге быргъадыда. Башында машок турса да, ол танг бозара башлагъанын сезди, алай а къайдады? Партизанлагъа тюшюб къалгъанын биледи да биледи, ёзге, кесине уллу ышаныбды: къачан болса да была муну башын ачарла, сёлеширге эркинлик берирле, сора алтынын кёргюзтсе уа, бошларыкъларына не сёз барды! Бу акъыл Къынгырбелни кёлюн иги этеди.

Ма къайры эсе да суйреб тебретиле, не эсе да аякъ юсюне салыргъа кюрешедиле, аякълары байланнганын унутханмы этгендиле? Сыртын бир къаты затха тиредиле, эшта, терек болур, чынг алгъын белинден анга байладыла, андан сора бутларын, аякълары джерден ёрге айырылдыла, бютеу санларын терекге кючлю байлаб, къолларын артына этерге тебрегенлей, къоллары хызеннге къарышыб тургъанын эслеб, алайлай байладыла. Джангыз башы болмаса, бютеу санлары кючлю байланнгандыла.

Танг джарыгъы Солтанны алайда тёнгереп тургъан къуу агъачны юсюнде олтуруб тургъанлай табды. Шайтан а танг атхынчы элде болургъа керек эди. Джери алынмайын Туугъан да аны къатында турады.

Ол сагъатлай машокну ичинден къаллайла эсе да бир тауушла эшитиб, Солтан джууукъ барыб, ийилиб тынгылады, алай а джукъ да ангыламады: аны аузуна буштукъ этилиб турады сора. Солтан аны тюклю къынгыр бармакъларына энтда кёзю джетиб, аланы къарышыб тургъанларын эследи. Тютюн кисетин къысыбмы тура болур къарнына? Алай а кисетни пайдан этедиле, бу уа не зат эсе да къара къумачдан! Марджады тохтаса. Солтанны эсине Шайтан тюшдю: керти да алапат тенгди Шайтан, ол болмаса, Солтан кеси не зат эталлыкъ эди... Ёзге, энди къалай этерге керекди? Къынгырбелге ёлюм тыйыншылы болгъаны хакъды, ол кесини джуртун сатханды, алай а аны ёлтюрюрге къалай... Ким

ёлтюрюрге керекди... Не уа сюд этилмегенлей, кялай болур?!

Солтанны эсине уллу бычагы да тюшдю.. Алай а Солтан ёмюрюнде тауукъну да кесмегенди. Тауукъ этни уа кярачайда этге да санамайдыла... «Тауукъ эт, тауукъ эт!» деб неге тураса деб ачыуланды Солтан кеси кесине,—бусагыатда тауукъ этни кьой да, дженгил оноу эт, ансы немешле излеб гебреселе...

Тонуну тюймелерин этиб, белибауун кьаты кьысды, уллу бычагы джерге сюйреледи, сууукъдан кьызаргъан кьоллары бир-эки ууду, зыр-зыр бёркюн машгылайына этгенинде уа, джити дугъум кёзлери джабылгъанча болуб, аз муккуруакъ бурну кючден кёрюндю. «Атлыгъа барыргъа керекди, ол кьызылладанды!» деди Солтан, бу затха тамам кёлю бла ийнаныб.

Биягъынлай таша джолла бла Солтан Туугъанны кенге кьоюб, къарт Атлыны юйуне барды. Атлы аны кёргенлей сейирсинди, джюрегинде кьайгъысы болуб келгенин ангылаб, эрлай юйге кийирди, биягы келни аллына ашарыкъ салды, андан сора биягы Солтан ол тиширыу челекге ашарыкъ салыб, кьайры эсе да чыгыб кетгенин эследи.

— Мени сизге ишим барды,—деди Солтан,—биз полицайны тутханбыз, ол мени анамы тюйген этгенди, устаз кьызы ала тас этиб кьойгъандыла, ала элге кёб кьыйынылыкъ салгъандыла, энтда саллыкъдыла...

— Да муну барын да, улан, меннге нек тизесе да?— деди къарт.

Солтан кьоркъду, джунчуду:

— Нек тиземе десенг... Нек тиземе десенг... Сен тюз адамса, сен кьызылладанса!

— Сен мени джугъуму да билмейсе да?

— Ол а тюздю, мени джюрегим а биледи...

— Бери тынгылачы, улан, сен да, сени тенглеринг да фашистлеге кьаршчы кюреширик эсегиз, кюрешигиз, алай а аны юсюнден джетгенигизге айтыб айланыргъа джарамайды, мен мен болайым, бир башхагъа тюртюлюб кьалсанг, бусагыатда не этерик эдинг? Джюреке да кьуру да ийнаныб туругъа джарамайды. Хы, айт андан ары, бир оноу табарбыз.

— Аны ышаннга салыргъа керекди, алай а къайда, кесине да сюд болмагъанды да, аны онуун эт деб келгенме.

Къарт акъырын ёрге къобду, юйде биразны ары-бери барды, сагъыш этди. Сора Солтанны аллында сюелиб:

— Мен сени бла бирге барыб, ол джерни кёрюрге керекме. Кел,—деб тебреди

Солтанны джюреги къартха толу ийнаныб къалса да, къартны джер юйюнде джаралы болуб джатхан орус солдат болгъанын, къарт партизанла бла байламлы болгъанын Солтан къайдан биллик эди.

Къарт Солтан бла бирге барыб, терекге кючлю байланыб тургъан Къынгырбелни кёргенинде, алайда хазна мычымай кеси да кетиб, Солтанны да дорбунуна ашырды.

— Ашхам болгъанлай мен муну былайдан къоратырлай этерме, ары дери мынга бир джукъ да боллукъ тюлдю, Аламатда немецлени ызчы итлери джокъду —деб Атлы саламлашыб айырылды.

Къарт алай айтса да, Солтан, тынгы табмай, къайгыыдады: Къатхан кьой къабыргъа бла немецле къаллайла болса да ыз табыб келиб къалсала уа?! Узакъ джанламай сау кюнню Солтан кенгден сымарлагъанлай турду, насыбха, бир джан да къымылдамады. Къоргъашин бет алыб тургъан къачхы хауа, юсюнден таш басханча, кесине алай кёрюнеди, игитда дейсе, тюненели бери ол кирпич къысмагъанды.

Акъ къаяны джанында ушакъ кючлю барады.

— Мен гебеннге от салгъанымы иги этгенем, аны тютюню мени джабхан эди да кёргюзтмеген эди ансы...,—деб Шайтан этген ишине къууана, бети да отча къызарыб хапар айтады.—Къынгырбел а, терезеден отну кёргенлей, чартлаб чыгъыб къалгъан эди.

— Отдан а джалыннга!

— Хо, отдан а джалыннга кирди сволочь! Сен, Маштакъ, (Солтанны чам аты Маштакъды, башха заман болса ол ачыуланлыкъ болур эди, бусагъатда уа сан этмеди), ёмюрюнде сюд этилгенни кёргенмисе, сатлыкъгъа сют этилгенин?

Маштакъ, узакъ джашауунда кёб затны унутхан къартча, биразны тынгылаб туруб джууаб этди:

— Огъай, эсимден кетгенди, эшта, кёрген болмам... Хар нени да билген къарт барды да Къынгырбелни сюдге ол бергенди. Билемисе, ол Къынгырбел кьойнуна къысыб тургъан

хызенчикде алтынла болгъандыла, сюд этген заманда «джанымы сау къююгъуз, бу алтынланы берейим» деб къюрешгенин айтды къарт меннге. Алтын а къайдан чыкъгъанды анга, билемисе?

— Огъай.

— Иссисууда адамланы ёлтюрген заманда джыйгъанды.

— Ит!

— Итден да итди! Сен бла мен дерт джетдирдик,—дей, Солтан ёрге къобду. Шайтан, олтургъан джеринден къобмай, теңгине сукъланыб къарайды: къалай джигитди Маштакъ! Джукъдан да къоркъмай кеси джангыз къайда эсе да туралды (Шайтан да тураллыкъды алай а), Буденный берген уллу бычагъыны учу да белинде джылтырайды!

— Энди уа не буйрукъ бересе?—деб Шайтан, ёрге къобуб, къызча узун кирпичлерин дженгил-дженгил къагъа Солтаннга битди.

— Сен айтханча, немецле шахардан итле келтирирге айлана эселе, мен къарт бла сёлешиб, аны оноууна кёре этерге керекме,— деди Солтан.

— Билемисе, ол кюнден бери энди аланы бири да ингирден сора эшикге чыкъмайды, Къакъ къой къабыргъа уа кеси джараууна къатыны бла чыгъады дейдиле. Билемисе (Шайтанны бу сёзден суйгени болмаз эшта), Къынгырбелни орнуна полицай болуб Къуйрукъ ючо ишлейди, кеси уа къоркъакъдан джаны чыгъады. Билемисе, элде аны бла сёлешген бек аз адам барды, ол да алагъа бурнун кёкге тутуб къарайды, бурну уа, билемисе, морду, кеси гитчечик, мор бурну уа мазаллы!

— Энди аны сёзюн къояйыкъ,— деди Солтан тамадалыгъын таныта (Шайтан а андан бир сагъатха кичиди, Солтан туугъанлай Шайтанны анасы да больницагъа тюшгенин Марзний къуру да айтыучанды).

— Билемисе, мен Туугъаннга бир да бек къоркъама, не да этиб Туугъанны табыб комендант кесини Гитлерине саугъагъа иерикди дейдиле.

Шохла Туугъанны излеб къарагъанларында, джукъ да кёрмедиле. Къайры думп болду, былайда эди да?! Джем ашмай азыб, къауданнга таяныб тургъан аджир чегет ичинде джукъ излей болур.

Солтан, адетича, бармакъларын аузуна салыб эки кере

сызгырды. (Бу сызгырыуну магъанасын Шайтан бла Туугъан ангылайдыла). Джукъ да джокъ. Дагъыда сызгырды. Джукъ да джокъ. Солтанны джюреги сенкилчекча уруб тебреди, бет акъ къагъытча агъарды. Джашла къайгыгъа кирдиле.

Хауа, къоргъашинча, джер бла кёкню арасында кеб болуб турады. Сууукъду. Нызы терекле джамчыланы тюблерине кириб тургъан деулеча, анда-мында къараладыла, чегетни андан къалгъаны уа ачыкъ кёрюнеди, чыммакъ акъ сютча Туугъан а бир джерде да эсленмейди. Энтда эки къысха сызгырыу. Бутакъла чыкырмадагъан таууш эшитиб, джашла къулакъ салдыла. Ма, джол-баш излеб кюрешмей Туугъан Бутакъланы ууата, тенгине мыллык атыб келеди. Тохта, ол юсюндеги неди?! Юсюндегин аталмай, тамам да ачыуу тутуб, бурун тешиклери керилиб, кёзлери от чагъа, Туугъан Солтанны алында тохгаб, энтда чочуй келиб, ат джерге къоллары къарышыб тургъан немец солдатны бойну бла джерге сылджыратды. Солдат неле эсе да айта, ах-ох эте ёрге къобар-къобмаз автоматына узалгъанлай, Маштакъ бла Шайтан чытаб джетиб, автоматны сыйырдыла.

Солдат былагъа джесирге тюшдю. Тохтамай неле эсе да айтады, бошлагъыз дей болур, алай а джашла энди кеслерини ишлерин биледиле: аузуна буштукъ этиб, белибаула бла къолларын артына байлаб, биягъы терекге сюрдюле...

Джашла уа Туугъанны хапарын къайдан билсинле! Ол чегетде булджуна барыб, улоу джолгъа чыкыгъанлай, зынтхы ызгъа тюбеди, ким эсе да къачан эсе да къанджыгъасында зынтхы къабчыгъыны тешигин эслемей барыб тургъан болур, Туугъан а зынтхыгъа тансыкъ болуб туруб, аны кёргенлей чёблей-чёблей барыб, Аламатын туурасында талагъа чыкыгъанды, ким да таныгъан Туугъанны кёргенлей, солдат, комендантан бюсюреу алырына эртдеден къууана, джашыртын джетиб, къаллайла эсе да атны белине къоннганды. джюгенни къолуна алама дегенлей, Туугъан сызгыргъан тауушну эшитиб, мыллыгын ызына ата, чочугъанын да тохтатмай учханды. Бутакъла солдатны кийимлерин сагаллагъан бла бирча, бетин да сойгъандыла.

Кынгырбел байланиган терекге солдатны байлаб, Солтан Шайтанны ызына ашыргъанлай, кеси Атлыгъа кетди. Ол кече огъуна джау солдат алайдан къоратылыб, кереклисича сюд этериклени къолларына тюшдю...

Къынгырбел да, бу солдат да кимни къолуна, къалай тюшгенлерини юсюнден Атлы Солтанга не хапар айтмады неда ол адамланы кѣргюзмедн, айтхан, кѣргюзген огъай Солтан кесини дорбунуна дженгил кетерин излеген эди. Ма бу джол да Солтан дорбунуна джетерге экинди болду. Джерден чыгъыб къалгъанча, бир ызчы ит чыгъыб къалыб, джетиб Солтанны бутуна илинди, Солтан къычырыкъ этген бла Туугъанны илгениб аны къолундан чартлагъаны тенг болду. Кимни эсе да кючлю къоллары Солтанны буугъанлай, ит Туугъанны ызындан атылгъанын Солтан эслеб, кѣзю къарангы этди. Асыры ачудан мыпчакъ тишлерин гыжылдатхандан ары Солтанны къарыуу къалмады. Ингирги ауангыда Солтанны белинден улду бычакъны тешиб ала тургъан Къуйрукъ ючюню таныды. Аны нѣгерлери фашист солдатла эдиле.

Солтанны кече келтириб школну ат орнуна атхан заманда да сагъышы Туугъан эди: не болду, къалай болду, ит джетдими экен, ат джетмесе уа, Туугъан кесин кишиге да тутдурлукъ тюлдю.

Кесини къабханга тюшюб къалгъанын унутуб, кечени зуна гыз-гыз эте, Туугъанны сагъышында чыкъды.

Таиг джарыкъ темир терезечикден кирир кирмез къарауул эшикни ачыб . автоматы бла чыкъ деб кѣргюздю. Солтан кесини байланыб тургъан къолларын кѣргюздю, алай а солдат табаны бла артындан уруб, алайда сакълаб тургъан къара мешинаны кѣргюзюб, Солтан анга олтургъанлай, дыгъар-дугъур деб ауур эшикни этиб, тышындан къылыч салды.

Мешина барады, къайры эсе да барады. Терезеси болмагъан къаб-къарангы мешинаны ичинде Солтан къара сагъышха киргенди.

Джыйырма минут чакълы баргъанлай мешина тохтады. Солтанны чыгъаргъанларында, Нарсанагъа келтиргенлерин билди. Къуу-шуу сахар джауа тургъан къардан агъаргъанды, Солтанны чырпа бѣркю да агъарды.

Эки солдат Солтанны келтириб омакъ кабинетни ичинде бир Базыкъны аллына сюдиле. Солтан андан узакъ болмай олтургъан немецни таныды: ол Туугъан амалтын джан бере тургъан Аламатдагъы комендантды.

Базыкъ ёрге къобуб, кесин ышартханында, джаякъ этлери дуппур-дуппур турдула. Ол Солтанны къатына келиб орус тилде:

— Ай, ай, ай! Бу иги джашчыкыны кьолларын ким байлагъанды, былай этерге боламыды?! Тешчи ары! — деб эшик юсюнде сын болуб тургъан солдатха буюрду.

Солдат тешди. Солтан уюб тургъан кьолларын тюзетди. Олсагъатлай кёзю алайда бир башха столгъа джетиб, кесини улду бычагъын, Буденный берген бычагъын эслеб, кычыра башлагъанлай, алайдан чыгъыб кьалгъанча, «Эркиши бол!» деб атасыны тауушу кьулагъына ачыкъ келди. Кесин кьатдырды.

— Олтур, джашчыкъ,— деб Базыкъ джийиргенгенча аны дженгине тие, олтуртуб, кеси да олтурду. Бираз тынгылауну бериб, сора энди эслегенча табакъ бла шоколад конфетлени Солтанны аллына тюрте:

— Ауузлан, джашчыкъ,— деди.

Солтан табакъгъа экинчи къарагъан да этмеди, аууз суулары келе, кеси кесине «эркиши бол, Солтан!» деди. Бу конфетле Туугъаннга тюшселе уа...

— Сени партизанларынгы конфетлери кёб болур да, сен быланы аны ючюн ашамай болурса, джашчыкъ,— деди Базыкъ, ёрге кьоба.

Алакатны коменданты къашы-башы туююлюб хыны олтурады.

Солтан тынгылауну берибди. Базыкъ кьолларын сыртына салыб, кызыу джюрюб башлады. Сора Солтанны аллында кысха тохтады.

— Тюзмю айтама?

— Мен партизан билмейме.

— Билмеймисе?! Билмеймеми дейсе, бёрю кючюк?! Ким урлаб кетди да фюрерге тюз кьуллукъ этген адамны?! Фюрерни солдаты къайры думп болуб кьалды да?! Аджирни сен нек алыб кетгенсе да комендантны кьолундан?! (Бу сёзден сора Алакатны коменданты секириб кьобуб, кызыу джюрюб башлады). Сен партизанса, партизан тахсачыса! Ма былай этиб, туб бермей турсанг, мен сени бюгюн огъуна эчилеринги кёз туураларында асмакъгъа асдырма! («Эркиши бол, Солтан! Эркиши бол, балам!» деб атасыны ауазын Солтан энтда ачыкъ эшитди). Айт, кийик бала, партизанла къайдадыла?

Бети акъ кьагъыт болуб, Солтан, бёркю кьолунда, къарачачы башында асыры джетгенден бойнуна туююб, аякларында гетен чурукъларындан кёз алмай къарайды. Эсине

ёхтем хаджирет Науруз тышдю. Башын дженгил кёлтюрюб. Базыкыгъа, Аламатны комендантына къарай келиб, босагъа джанында Къакъ кьой къабыргъаны эследи.

Солтан энтда аузун джарыб сёз айтмады, Базыкъ а ачюдан кесин бир джерде тыялмай джюрюй, къалгъанланы буштукъ этгенди. Джюрюй келиб, Солтанны аллына джууукъ сюелди, кёзлери битиб «керти да бёрю балады» дей, мазалты кьолу бла Солтанны джаягъындан тартды, олсагъатлай Солтан керилгенин керилиб, аны джаягъына тартханлай, Базыкъ, пистолетин сермеб алыб, джашны мангылайына сууукъ бурнун тиреди, алай а биягъы Солтан кьолу бла мангылайындан пистолетни тюртгенинде, бу затны сакъламагъан Базыкъ кьолундан тышюрюб иерге аздан къалды. Базыкъ ачюдан къаны къайнаб. «бёрю баланы» кьолларына, бетине къамчи ызла тышюб, къанын тёгюб баргъан заманда, Солтан эринлерин къаба, кеси кесине «Эркиши бол!» — деди.

Алайдагъыладан бир джангызы Солтанны сынгсыб эшитмеди, ол а къаб-къара къаралыб, «не да этиб джыгъылмазгъа!» дей, кесин къатдырды.

— Энди уа айтырса, бёрю бала, партизанланы къайда болгъанларын!

— Мен партизан тюлме, партизанладан да хапарым джокъду! Къайдады мени алашам» — деди Солтан, эринлеринден къаны тама.

Базыкъ, не зат эсе да эсине тышгенча джарыды.

— Сени алашанг былайда арбаздады, сен бизни партизанлагъа элтмесенг, алашангы тюз кёз аллынгда урлукъма,— деб Солтанны кёзюне битди.

— Мен эркишине, керти эркиши тил этмейди, партизанла болгъан джерни билсем да айтырыкъ тюл эдим, билген а этмейме. Алашамы кёргюзюгюз,— деди.

* * *

Марзийланы хоншулары танг атмай Шайтанлагъа барыб, солуун кючден ала:

— Ах, мен кыйынлы, Туугъан джерн бла Марзийлени бачхада турады, ачлыгъы белгиледи. эки къабыргъасы бирбирине кирибди, джыларынг келир, ахыры, аны кёрсенг, ёз-

ге насыбеыз Солтанга не болгъан болур, ол сау болуб Туугъан былай айланлыкъ тюл эди,— деди.

Къайгыгъа кирдиле.

— Ах, мен джарлы, не хапарды бу?! Джарлы Марзий тюнене атны алай кёрсе, алайда огъуна джан берлик эди. Бар, джашчыкъ, джангыз сениге болмаса, Туугъан Маштакъдан башха кишиге тутдурмаучан эди, бар бери бизни баугъа джый,— деб Шайтанга анасы алай айтыб, кеси хапаргъа кечдю.— Ненча къыйынлыкъ салдыла бу элге къыйынлыкъдан озмай къаллыкъ пюрерле! Джарлы Марзийни кёрдюнг да тюнене джаппа-джаяу арт бла ал бла келиб, джашында: хапар излегенин. Шайтанга соруб кюреше эди, хариб, алай а Шайтандан тюб табарыкъмыды адам, ол керти да шайтанды да шайтанды, налат Ийнан, ахырысы, асыры джюрегим ауругъандан Абдулланы юйлерине къараялмайма. Энди уа бютюн да...

— Ахыры, не болгъан болур джашчыкъгъа?— деди хоншу къатын.

— Игилик болмагъаны хакъды, алай, а къайда, къачан, не болгъан болур?! Ол адам эт ашагъан пюрерле буугъан болурламы, сора ат къалай ычхынган болур да? Шайтанны Марзинге ийиб хапар берирге керекди,— деди Шайтанны анасы.

Бу кезюуде Шайтан, юсю да чыммакъ-акъ къар болуб, эшикден тюшдю.

— Маштакъланы бачхада Туугъанны аякъ ызларын джабаем да, энди уа къар да джаууб, нал ызланы басдырды. Азгъын болуб къалгъанды, билемисиз, ол суу-сурат Туугъан. Къайда болур Солтан? — деб тиширыулагъа кезюу къарады.

Шайтан Солтанны ишинден хапарлы болгъанлыкъгъа къалайда джашагъанындан хапарлы тюлдю.

— Марзийге барыб сен хапар билдирирге керексе,— деди Шайтанга анасы.

— А къыз, мындан Даусузгъа джаяу къалай барыр, миниб барыргъа уа не эшек, не ат джокъ,— деди хоншулары.

— Джарлы Марзий келди да джаяу сау эки кюнню, бу уа эркишиди, къайгырмаз.

— Бютюн элде ыстымлаб кёрюрге керекди, анга кере тамбла барса иги болур.— дегенинде хоншулары, сора оноуну

былайда тохтатдыла. Бир тылпыу излей ючюсю да юч джары чачылдыла.

Аламатны ачыуу, бушууу бла да акъ кебиннге бёлей, къар тохтамай джауады. Шайтан элни джаб-джангыз узун орамьнда бир джан да кёрмей барады. Ма бу орамда къар джуммакъла бла бир-бирин кыздырыучулары, бузда учуучулары, хойнухланы къатдырыучулары эсине тюшдю. «Ол сабий заманыбызда эди» деди Шайтан. Ол терен къартча кесине алай кёрюнеди, аны сабийлигин бошагъан, атасындан айыргъан джаугъа джюреги къайнаб, не джаулукъ этелсе аярыкъ тюлдю. Къазауат ачылгъанлы джети айны ичинде Шайтан Аламатда не къобуз таууш, не джырлагъан эшт-мегенди, джырлагъан а къалай аламат джырлай эдиле мында, къарт да, джаш да, эжиу бла да, эжиусюз да.

Шайтан школну къатына джетгенинде, бюгюн да джюреги ачы чанчды: классланы гёзенле этиб, немецле аланы ичтерине табхаларын джыйгъандыла, школну арбазында уа немец солдатла бла полицайла джюрюйдюле. Школну ат орунуу тюз эшигине келиб, терезиси болмагъан башы джабыкъ бир мешина артында эшигин ат орунну эшигине тиреб тохтады. Шайтан, анга да кёсю джете, сууукъсурай барады. Кесини чурукълары джылтырыб, атасыны 41-чи номерли чурукъларын кийиб айланады, ала асыры лоп-лоп этгенден, кючден бла бутдан атлайды. Атасыны акъ башлыгъыны тюбюнден къара чырпа бёркюню тюклери кёрюнедиле. Шайтан төрт джанына кёз джетдире барады, алай а бир джангыз джан да кёрюнеди: алгъын заманлада элде адамла танг атмай къобуб малгъа аш-суу салыучан эдиле, бусагъатда уа мал къоймай бары сыйырылгъаны себебли, аллай зат къымылдамайды, Къакъ къой къабыргъа уа мал бла аман бай болгъанды.

Шайтан ат заводну конторуна, алай демеклик, немец комедатургъа барыб, аны тегерегин ыстымлай келиб, комендатураны сакълагъан солдатха тюртюдю. Солдат анга ачыуланьыргъа тебрегенлей:

— Дядя немец, мен иш излейме, меннге иш табаргъа бир болуш, атам ёлгенди, юде гитче эгешчиклерим бла анам болмаса киши джокъду, аланы уа бир тукъум бир къаба-рыкълары джокъду, — деб джыламсырады.

Немец джукъ ангыламады, алай а алыб барыб бир гитче юйчюкге, Къакъ къой къабыргъаны кабинетине кийирди.

— Не керекди санга, калак, не излейсе? — деб Къакъ къой къабыргъа, столда бир къагъытла бла кюреше, кёзюп ёрге кёлтюрюб да къарамай хыны сорду. Анга джуууб этерни аллында Шайтан аны башындан тубюне дери сынады: юсюнде къараууз кашемир къабдалы, беллинде кюмюш белибауу. Алгъын мыйыкълары болмаучан эди, энди уа джаргъакъ бетинде, джангур къуртлача, эки ингичге мыйыкъчыгъы созула, джыйырыла тургъанча, пистолетини ауурлугъундан бели юзюлюб кетерча алай кёрюнеди, сюеги асыры узундан столдан метр джарымны ёрге чыгъыб тургъанча бели алайды, эки къабыргъасы бир бирине асыры киргенден экиси да бир джангыз къабыргъа болуб, айтыргъа, къакъ къабыргъа болуб къалгъандыла. Сынган мияла башы бла бир къалай лампа терезе юсюнде джалын джугъу болуб турады, эшта, бу юйчюкде солургъа хауа болмагъаны аны ючюн болур. «Джалындан тылпыуунг гохтаб къалгъа эди, партизанла санга электростанцияны къоюб кетселе, бек сюерик болур эдинг!» деб кёлуне келди Шайтанны.

— Сангырауму болгъанса, нек тынгылайса? — деб сорду Къакъ къой къабыргъа.

— Болмагъанма сангырау, мен иш излейме, юйде къабарыгъыбыз джокъду.

— Къаллай иш? Не комендант, неда старшина болургъа къалай эдинг? — деб хыликке этди.

— Старшина болургъа огъайым джокъду, — деб Шайтан сансыз джууаб этгенлей, Къатхан къой къабыргъа эки къолу бла да къатхан хатхусундан тутуб, кюлюрге кюрешди. Шайтан а кюлген-зат да этмегенлей:

— Да не, майна Аджиланы Солтан Гитлерни кеси бла бирге ишлейди дейдиле, Туугъаншы да Гитлерге саугъагъа бергенди дейдиле...

Шайтан кёзюню къыйыры бла Къатхан къой къабыргъаны джюлюнмеген бетинде джангур къуртланы къымылдаб башлагъанларын эследи. Къатхан къой къабыргъа къагъытла бла кюрешгенин къоюб, туруб келиб. Шайтанга джууукъ сюелди:

— Ким айтады экен санга ол таурухланы?

— Киши да огъай, кесим эшитгенме.

— Къалай ангыларгъа боллукъду аны? Кеси эшитгенди! Туугъанны фюрерге саугъагъа бергендими дейсе?

— Оллахий-билляхий, алайды!

— Къайда тутхандыла да Туугъанны? — деб джашны кезлерине джити къарады.

«Бачхада тутхандыла» деб айтыб нерге кючден къалыб, Шайтан эринлерин ачитхынчы къабды:

— Къалай къайда? Солтан кеси алыб баргъанды, — деди.

— Сандракъ этме, асыры кѳб биле кѳреме сен. Э-э-э, да сен Солтанны шоху ушайса да?

— Шоху эдим.

— Энди уа?

— Энди уа не, Солтан Гитлер блады сора, ким бла шолукъ тутарыкъма мен?!

— Ол кесини партизанларына сени элтмегенми эди?

— Къайдадыла да аны партизанлары?

— Кет, не зат эсенг да сен, генезир, шайтанлары болгъанча ары-бери урдура тураса, керти да шайтанса да шайтанса. Тюз атынг а неди?

— Тюз атыммы? Тюз атым Даулетди, школда тетрадрларыма: «Аламатда орта школну алтынчы классыны сохтасы Данашланы Даулет» деб джазыучан эдим.

— Болду! Мени былайда сабыр эт, — деб Къатхан къой къабыргъа комендантны кабинетине кетди Бираздан къайтыб келиб, джарыкъ ауаз бла былай деди:

— Тенгинг Солтанны кѳрюрге сюемисе, алай а танырмыса аны ашсы?

— Сюеме, къайдады ол?

— Ол сени ишинг тюлдю, аны къайдагъысы. Сен сыйлы фюрерни джанында къуллукъ этерге сюемисе? Сен ары барырча аламат алаша берирбиз, джангы кийимле да кийдирирбиз, алай а ары барыр ючюн, сен былайда кесинги танытыргъа керексе: мен сени Солтаннга тюбетирме, Солтан фюрер болгъан джерде ишлеб тургъанды, Туугъанны да бергенди анга саугъагъа, алай а фюрер Солтандан эсе сени джаратырыкъды, Солтанны ызына ашыргъанды, сени алыб крест орден-зат да берликди, юйюнгде уа гырджындан, къумачдан башлаб не затынг да боллукъду. Алай этер ючюн а, сен Солтаннан тюб билирге керексе, ол Къынгырбелни, эсе да аты да не эди, ха аймысына, алыб кетген партизанланы фюрерни

солдатын кьоратхан партизанланы кьайда болгъанларын Солтандан башха киши билмейди, ол а сапга айтырыкъды. Сен биз экибизни селешгенибизден анга чыртда джукъ айтма, хапар билиб чыкъсанг, биз сеннге этмезлик джокъду, андан сора уа фюрерге ашырыбыз...

— Мени Солтанига кьачан элтириксиз, бусагъатчыкъдамы, огъесе артдамы?

— Бусагъатда элтирге да боллукъбуз, — деб Къатхан кьой кьабыргъа бу затны юсюнден иеси бла тилленмеген себебли экили джууаб этди.

«Бусагъатда дей эсе, сора Солтан элни ичиндеди» деди Шайтан кеси кесине, анга джууабха уа:

— Огъай, бусагъатда бараллыкъ тюлме, анам джукъ билмейди, ингирге анам меннге эки уюкъ табса, аланы да кийиб суукъ болмай, сеннге келirme да сора Солтанига элтирсе. Болсунму? Бусагъатда уа меннге бир кесек ачха бер да анам бир пуд нартюх алса, сора мен тюрмеде тынгылы олтурурма.

— Итни баласы ит, кесинги багъалы этергеми кюрешесе?! Сен бизни сёзюбюзню таб туугъан ананга огъуна билдирсенг, сени башынг да, Солтанны башы да ма былайда халкъны аллында чортлаб-чортлаб тюшерле, билемисе сен аны?! Иш тыныб бошалгъынчы уа мен сеннге не ачха, не мюрзеу кёргюзмем. Бар бусагъат, ингирде ма былай келиб аягъыма баш ур! — деди.

— Ангыладым, старшина джюйюсхан, — деб Шайтан чыгъыб кетди.

«Кайда тута болурла Солтанны?» деб бу сагъышка кетиб, Шайтан ат заводда межамланы барын сынай барады. Солтанны чакъырыргъа керек болса сызгырыучусуча сызгырды. Къулакъ ийди, алай а Солтанча сызгырыб анга джууаб этген таууш чыкъмады. Бара-бара Шайтан дагъыда сызгырды, дагъыда джууаб алмады. «Аймысына, — деди Шайтан кеси кесине, — меннге Шайтан деб бош аталмагъанды, элни ичинде мен билмеген, мен кёрмеген бир тыгъырыкъ джокъду». Немецле келгенли бош агылыб тургъан тирменнге барды, электричество бла мюрзеу болмагъаны себебли, тирмен эшиги, терезеси да джабылмай худжу болуб турады.

Шайтан былайда да сызгырды, алай а джууаб болмады. Къынгырбелни урлагъан заманда аны аузуна буштукъ

этгенлерни эсине тюшюб, Солтан да алай болуб тура болурму деб кёлюне келди, ёзге тирменни ичине-тышына да не къадар айланды эсе да джукъ табмады.

Школгъа барды, школну арбазында автоматлары бла немец солдатла, полицайла классланы ичинден не затланы эсе да чыгъарыб машиналагъа джюклейдиле, бир солдат а темир терезечиги бла кирпич ат орунну аллындан ары-бери жанламай сюеледи.

Къар тохтамай джауады. Ат орунну къатында тургъан солдатны аякълары сууукъ болгъан болур, джерге дженгил-дженгил къагъады. Шайтан, атасыны чурукълары бла къарда уллу ызла къоя, арбазгъа кириб, бир полицайгъа (ол Къуйрукъ ючю эди):

— Меннге бир иш берсегиз а, юйде ашарыбыз джокъду, мен ишлерге керекме, — деди.

— Асто, сениге гырджын керекди алаймыды?! Гырджынны орнуна ма бу джюкню алыб ауушха барыргъа къалай эдинг?! Анда сениге аллай кёб гырджын берликдиле, экинчи айланыб сен гырджын тилемезлей. Къора аллымдан! — деб къыджырады Шайтаннга.

Шайтан анга чыртда джууаб этмей, кёзюне джити къараб къулагъын сангытырча юч кере сызгъыргъанында, Къуйрукъ ючю къолунда ящикни джерге ишиб къоюб, къоллары бла къулакъларын джабды, бираздан а Шайтанны джаягъына тюклю къолу бла аямай тартды.

— Итни баласы ит, мени къулагъымы сангырау этергеми излейсе?

— Сен да мени хыликке эте эдинг да, мен иш тилегенимде?! — десе да Шайтан, кеси уа сызгъыргъанына джууаб излеб къулакъ салды.

Бираз арлакъгъа жанлаб. ат орунну аллында солдатны сынай бёркюню тюбюнден къарады. Ол а алайдан жанламай «тебсеб» турады. «Эшта, ат орунну ичинде бир зат болур» деди Шайтан кеси кесине.

Немец, аны эслеб, неле эсе да айтды, жанла дей болур эди. Шайтан жанлады, алай а ат орунну арт джанында сабыр болуб бир чыбыкъчыкъ бла къарда сурат салгъан кибikle этди. Бир арыкъ ит бурууну тюбю бла чыгъыб, класда ашарыкълагъа джумулургъа мурат этеди. Шайтан аны

кыыстаргъа сызгыргъанча энтда сызгырды. Къуйрукъ ючю да Шайтанны алай ангылады, алай болса да келе-келиб табаны бла Шайтанны тобугъуна джетдириб:

— Къорачы былайдан, кёзюме кёрюнме! — деди.

— Кёзлеринг мени кёрюрге суймей эселе, майна анга къарасынла, — деб сёз излеб кыйналмаучу Шайтан «тебсей» тургъан солдатны кёргюздю, алай болса да къобуб, эки къолун да кыйнуна сугъа арлакъ барды. «Къалай этсин да адам?» деб Шайтан къайгъыгъа кирди. «Атлы деб бир кишини юсюнден хапар айтхан эди Солтан, къайда болур ол киши? Алай а аллай аты болгъан аз адам джокъду?! Кимге сорсун адам оноу? Эх, Солтан, Солтан, мени тенгнге санагъанлыкъгъа партизанланы къайда болгъанларыны юсюнден а джукъ айтмадынг, билсем, ма бюгюн барлыкъ эдим да ала сени къутхарырча этерик эдим», деб Шайтан кёлюне алай келсе да, бу затда Солтанны терслементи.

Элде бир тогъуз-он немец солдат бла аллай бир да полицай барды, бу затны Шайтан эсине алгъанды... «Къатхан къой къабыргъагъа берген сёзюмю толтуруб, Солтанга барсам къалай болур, Солтан бла уа оноу этер эдик...» Алай а дагъыда кеси кесине айыб этди, «провокатор» болуб тенгине къалай барыр («провокатор» деген сёзню не эсе да бир кинодан билген эди). Огъай, ол барыб Солтан бла бирге олтурса, сора аланы экисин да ким къутхарлыкъды, Туугъан да къалай боллукъду, тюрмеде экисин да неллай бирни тутарыкъдыла, тутмай ёлтюрюб къойсала уа? Анам да къалай болур? Бир айны мындан алгъа, майна, эл Советни тамадааны къатынын уруб къойдула да. Огъай, Шайтан барыб олтурургъа боллукъ тюлдю, дерт къайтарыргъа керекди! Неллай бир джашны алыб кетдиле Германиягъа, энди кёзюу а Шайтан бла аны тенглиленикиди, Шайтан а тюшмеге эди аланы къолларына!

Бир тукъум бир джукъ да айырмагъанлай Шайтан юйге къайтды. Анасы гардош бишириб тура эди: Шайтан бла юч эгешчигине ючюшер гардош, кесине уа бир джангыз гардошну алыб къаба башлады. Шайтан эки гардошун ашаб, ючюнчюсюн анасыны аллына тюртюб, баугъа кетди. Туугъан аллында биченин бошакъ тура эди, Шайтан джытманы тюбюнден анга бир сенек аууз бичен келтириб челек бла да суу элтиди, Суудан тоймагъанын кёргенинде, дагъыда бир челек

келтирди. Биченни уа Шайтан джангыз ийнеклерине къачда кеси этген эди, немецле малны да къанатлыны да джыйыб, солдатларына ашарыкъгъа ашырыб тебregenлей Шайтанны анасы ийнекни союб къакъ этиб, элге уа ийнек гебохдан ёлгенди деб, хапар джайды. Аны гебохдан ёлмегенин хоншулары бек ариу билселе да, бир джангызы да старшинагъа тил этмеди.

Шайтан Туугъанны къатында бауда олтуруб, ол ауузунда биченни чыкъырдытыб ашагъанына тынгылайды, Шайтанны джюрегинде къайгъысы болгъанын ангылагъанча, ат кезюукёзююу бла акъыллы къарамын анда тохтатады.

Шайтан арбазгъа чыкъды, къар тохтаб, чууакъ аяз келгенди. Юйню тегерегинде хуна къар басыб этгенча алашачыкъ кёрюнеди, калитканы эски эшиги безгилери сыныб алай анда къар тюбюнде джатады. «Атам болгъан заманда хар не орнунда эди, мен а къолай хозяин тюлме» деб Шайтан кеси кесине алай айтыб, эшикни ёрге сюеди.

Орам къуу-шууду, заман заманы бла мотоциклде немец солдат озады, неда атха миниб кесин ким эсе да этиб озгъан полицайны кёрлюксе.

Арбадан къараб Шайтан школдан мешиналаны чыкъганларын кёрдю. мешинна юсюнде эки солдат бла кетди.

Шайтан не оноу этерге, къалай этерге билмей, агъач кюрекни алыб, атасыча, арбазны къарын кюрерб тебregenлей, сызгъыргъан тауушну эшитди. Эки кере къысха сызгъырыу! Шайтан керек болса Солтан алай сызгъырыб чакъырыучан эди. Шайтан эс джыйгъынчы, джюзген окъча, джюгенин да юзюб, Туугъан баудан чыгъыб, сызгъыргъан таууш келген джанына учуб кетди. Атны ызындан мыллык атхан Шайтан энтда сызгъыргъан таууш эшитди, Туугъан а школну буруундан чынгаб тюшюб, арбазда кесин тыялмай ат орунну тегерегине айланады. Шайтан алагъа джетгенинде сакълауул немец солдат нени да унутуб атны тутаргъа дыгалас этиб айлана эди, игитда дейсе, бу тегерекде Туугъанны излемеген бир джангыз комендатура джожьду, Туугъанны фюрерге саугъа этерге дыгалас этедиле. Солдат а кеси тутуб барыб комендантха къолу бла берирге дыгалас эте, бу атны тутаргъа аллахдан да болушлукъ излей джан солуу этиб айланады, Туугъан бурун тешиклерин кериб, кесин тутдурмай къазау-

атдады, юзюлген джюгени да бойнунда ары бла бери бола айланады. Шайтан алагъа джетгенинде, Туугъан бла солдатдан сора арбазда адам кърмей, не болса да болсун деб, солдатха барды:

— Дядя немец, автоматынгдан бир джангыз атаргъа берсенг, мен атны тутуб берейим, — деди.

— Берирме, берирме, сен алаамат сызгъыраса, — деди солдат сызгъыргъан Шайтанды деб, атны тутуб берсин ансы, автоматны уа солдат берлик тюлдю.

Кеннге кетиб, Шайтанга къараб тургъан атха Шайтан акъырын тебреди, Туугъан мынга ийнаннганы белгилиди, кесин берди. Шайтан атны башындан алыб келиб, солдатха тутдургъанында, ол асыры къууаннгандан ёрге чыгарлай болду, алай а ат, къулакъларын тургъузуб, хыны кёзлери бла къарады.

Шайтан солдатха Туугъанны сыртын кёргюздю, солдатны уа къоркъгъаны белгилиди, ма бу ат старшинаны теблеб кетгенин ол унутмагъанды. Солдат не этерге билмей тели болду: ол постда турады, постну къоюб кетерге уа болмайды, бу атны ычхындырыгъа да болмайды, бу худжу тешикде уа телефон джокъду, телефон болса, комендантха билдирирге боллукъ эди, бу бёрю баланы да не къайгъысы болгъанын ким биледи. Атны уа, атны ычхындырыгъа боллукъ тюлдю!

Шайтан башын тутуб тургъан Туугъанны тегерегине айланыб, солдат атха аууз суулары келе, къайгъыгъа киргенди. Орамгъа да дженгил-дженгил кёзю джетеди, алай а бу ачы аязда бир джангыз адам да кёрюмейди, ышангылы адам табса, комендантха хапар иерик эди. «Не болса да болсун, атха олтурайым да, беш минутха комендантха бериб, ызыма къайтырма» деб солдат атха олтурургъа излегенин ангылатды.

Шайтан солдатны миндирир ючюн Туугъанга дунияны ариуун айтды. Къоркъгъандан джаны чыкъса да солдат атны белине къонду, Шайтанга кереклиси ол эди, атны джюгенин бошлаб, ол чочуб, алайдан джанлагъанлай, Шайтан да ат орунну эшигине мыллык атды. Туугъан солдатны зякъларына къабаргъа излейди, чочуялгъанын чочуйду, солдат а джюген кесекге къадалыб, къалай эсе да юсюнде турады. Олсагъатлай къаллайла эсе да солдатны автоматы джер-

ге тюшдю, Шайтан аны кёрюб атлагъанында, солдат автоматны кёрюзе, бети тюрлениб, нелени эсе да айтды. Шайтан а автоматны алыб, аны къабыргъаны джанына сала кесинне ол керек болмагъанын танытыргъа изледи.

Ат орундан эки къысха сызгъыргъан таууш чыкыгъанлай Шайтан да юч къысха сызгъырыб джууаб этгенинде, Туугъан нёгери къайда эсе да былайда къатында болгъанын сезиб, тамам да къутургъан атча болду: къалай эсе да тёрт аягъы бла да бирге чочуй, тамам да ачыуланыб, солдатны бузлагъан джерге быргъады, Шайтан а бауну эшигини къангасын чыгъарыб, чыртда адам танымазлай халгъа кырген Солтан алайдан бери тартыб алыб, Туугъанга мандиррге болушду, автоматны да аны къолуна бериб, кеси къанджыгъагъа олтурду. Алайдан кете туруб, джерде солдатны аузундан баргъан къан къарны къызартханын эследи.

Акъ къанатлыча, акъ къарда, Туугъан, нёгерлерин алыб, чегетде кеси таныгъан, кеси билген дорбунга джюзюлюб кетди. Кеси дорбунга барыб тохтагъанында, Солтан сёзюн кючден-бутдан айырта былай деди:

— Туугъанны бираз ызыбызгъа элт да къарда ат аякъ ызын тюрлендир, адан сора уа суугъа тюшербиз да алайдан ары Атлыгъа барырбыз, ол нени да биледи, мындан ары не зат этерибизни айтыр, — деди Шайтанга.

* * *

Къарт Атлыны кючю бла Солтан бла Шайтан партизан отрядха келиб, ала бла бирге уруш этедиле.

Туугъан биягъынлай Солтанны таймаздан нёгериди. Партизанланы лагери мийик тауну башында терен чегетде орналыб, кечеден-кюнде джаугъа тынгы бермей кюрешеди. Партизанла артыкъ да бек ауушлагъа баргъан джау аскерлени, аланы сауутларын, ашарыкъларын ызлаб кюрешедиле.

Солтан бла Шайтан бюгюн командирни джер юйчюгюне келиб рапорт бердиле:

— Сизни буйругъугъуз бла келдик, командир джолдаш.

— Сиз кёзюлю операциягъа барыргъа керексиз. Хазырмысыз? — деди командир.

— Хазырбыз, командир джолдаш.

— Къалай этеригизни ангылатырла. Барыгъыз. Аягъынг сау болгъанмыды? — деди Солтаннга.

— Джарам сау болгъанды, командир джолдаш.

— Шайтан бла сен тамам да шайтанча джюрюйсюз, — деди командир ышара-ышара, — кюндюзю кюн шахарны комендатурасында кабинетден уллу бычакъны алыб чыккыган тамам да джигитликди, тамам да усталыкъды, не? — деб командир джер юйде партизанлагъа къарады.

— Туугъан болмаса уа... — деди Солтан.

— Хо, Туугъан а отду да отду, ненча кере къутхарды ол?! Бу джол да Туугъан алдарыкъ тюлдю, иги джолгъа! — деб ашырды командир.

...Таудан эниу асыры тик, асыры тайгъакъ болгъандан Солтан бла Шайтан атларыны башларындан алыб кюнден-бутдан келедиле. Аяз асыры ачыдан тереклени бутакълары чыккырдайдыла. Эки джаш да башларын башлыкъла бла байлаб, джыгъыла да къоба, джолларындан бутакъланы ары-бери эте барадыла. Кёк а асыры чууакъдан джулдузла арну таныладыла, тегерекде бутакъланы чыккырдагъанлары болмаса башха таууш джокъду.

— Джангы джыл эсингдедими? — деди Шайтан Солтаннга.

Школда заманларында 1940-чы джылны Джангы джылына айтханын Солтан сизди.

— Эсингдемиди, Джангы джылгъа нызы терек кесерге устазыбыз бла чегетге баргъаныбыз? — деди Солтан.

— Немец тилден окъутхан устаз къыз къалай тебсей эди ол кюн?!

— Ол Дед Мороз чачхан саугъала уа?

— Хы болду энди, эсибизге тюшюрюб неге кыйналабыз, ол затла джаш заманыбызда эдиле, энди уа... Энди, кёб турмай танг атарыкъды...

— Джетебиз, — деб Солтан биягъынлай сагъышча кирди. — Немецлени къыстаб бошасакъ, сен не этериксе? — деди.

— Не этериксеми? Билемисе, алгъы бурун бир ачыны джукълаб турлукъма, джукъудан тоюб бошасам а юлню, арбазны джарашдырыргъа атама болушурукъма...

— Атанг, атанг джокъду да...

— Келликди да атам, сени атанг да... Сен а иё зат этериксе?

— Чынг алгын Тууганны джем бла тойдурлукъма, Тууган аны татыуун да унутханды.

— Къайда табарыкъса да джемни?

— Джер тюбюнден табсам да, табарыкъма. Андан сора уа атам бла бирге юде болушурукъма да сора дагыда аны бла бирге ишлерге ат заводха барлыкъма. Кесибизни школда окъургъа мен бир сюеме да, алай а биз энди уллу болгъанбыз да сабийле бла окъургъа айыб боллукъду. Ол себебден мен болгъан окъууну да заочно бошаб, кесим да атланы юсюнден зостехник боллукъма.

Шум болдула. Солтанны джаралы буту чанчыб тебреди, алай а ол кеси кесине: «Эркиши бол, ол кюн Тууган болмаса аягынг огъай башынг да къалмаз эди. Ол кюн ызыбыздан окъла къуюла тургъанлай, Тууган джелча алыб кетген эди».

Солтан,— деб аны сагъышларын бёлдю Шайтан,— билемисе, мен бюгюн бир кесек къоркъгъан этеме.

— Эркиши тюлмюсе сора сен, неда хаджирет Наурузну унутханмы этесе, ол бир джукъдан да къоркъмагъанды, кече кюн да керек джерге барыб тургъанды, сен а...

— Сен а, сен а де да тур! Мен билемисе, не ючюн къоркъгъаным? Север Кавказдан джауну мычымай сюрлюкбюз, деб командирни хапар айтханым эшитдинг да, мени къоркъгъаным а, бюгюн мени ёлтюрселе, ол алгыннгы джашаубузну кёрмей къалама деб къоркъама, ол алгынча джырларыбызны джырлаб, алгынча школубуз болуруна мен бир талпыйма...

Солтан кеси да этеди ол сагъышлары, алай а эркишича къаты болургъа керекди.

— Биз Ата джуртну сакълачуларыбыз, ёлсек да ёлюрбюз, айымысына, алай а бизни туудукъларыбыз эркин джашауда джашарла!— деди Солтан.

Солтанны бу тюрлю сёлешгенине Шайтан туракълаб огъуна къарады, Солтан а бу сёзлени къарт партизандан эшитиб, къайтара турады.

— Джетдик,— деб Шайтан алгын тохтады, ызындан аты да тохтады.

Была тохтагъан дуппурдан шахар саулай кёрюнеди, шахарны бир джеринден да джарыкъ чыкъмайды. Бу къарангы-

да шошлукъну бир-бирде мотоцикл таууш бузады. Танг жарыгынычы шахаргъа кирирге, керекди Туугъан Шайтаннга да Солтаннгача ийпанады. Солтан бла Шайтанны алашасы аяны шахардан бир кычырым джерде сакъларгъа керекдиле.

Шайтан Туугъанны да алыб танг жарыргъа шахар комендатураны джанында сакълауулгъа барды:

— Меннге мычымай комендант керекди, мен анга Туугъанны алыб келгенме...

— О-о-о, Туугъан, Туугъан! Карош, карош!— деб солдат кезлери джанды..

— Игитда карош болады, муну партизанла урлаб кетген эдиле, кеси аладан къачханды, анам бла мен ма алайда шахарны кыйырында джашайбыз, кёрюб тутханма. Атны уа мен комендантны кёлуна тутдуругъа керекме, сени акъылынг бла муну ючюн ол манга къаллай бир ачха берир?

— Ачха-мачха деме да фюрерчи комендантыча атны алыб келиб бергенинги кесинге сыйгъа сана. Комендант а алкъын уялмагъанды, уятыргъа боллукъ тюлдю.

— Дядя немец, сакълаб турсам партизанла джетиб алыб кетселе уа, дженгил уята кир комендантны.

Часовой джумунады. Коридоргъа кириб, эшикни къакъгъан таууш чыкъды, бир кесекден а эшик ачылыб, комендантны солдатча ачуланган тауушу, дагыда бир кесекден а бир базыкъ немец, сыртына да кителни къаблаб, чыкъды. Къараб Туугъанны кёргенлей, джарыб, къатына келди. Алай а Туугъан кезлерине ачыу чабыб, къабаргъа хазыр болду.

Комендант джууукъ барыб сыларгъа мурат этди. Туугъан а кесич сылатмайды, комендант атны джерине узалгъанлай Туугъан къутуруп къан алды. Комендант юйге кириб шекер гыртла алыб чыгыб атха тутханында да, ат аны кёлуздан алмады, шекерни Шайтаннга бергенинде. Туугъан Шайтанны кёлуздан алыб, бал татытыб ашады. Комендант а атха олтуругъа термилгенден не этерге билмейди.

— Дядя немец, мен болушайым,— деб Шайтан атны кезлерин джаба башындан тутду. Комендант чынгаб атха мишиб, къууанч тыбырлы бола, джюгенни алды. Комендатураны эшиги тюз орамгъа чыгъады. комендант орамда бир-эки джюргенлей Туугъан керти да къутуруб, юсюнде киши

адамны кѣлтюрюб болалмай чочуб тебреди. Чочугъанын тохтатмагъанлай Базыкъны орамны алыб кетиб тебреди, — тюбеген адамла гтны да атлыны да эсиргеннге санаб, ызындан сюелиб къарандыла. Туугъан а, белине киши адам минсе, чочугъанын бир минутха тохтатмай, аны атаргъа излеб кюрешеди.

— Дядя немец, ат ючюн меннге ачха ким тѣлерикди, меннге джукъ тѣлеменгелей ол нек кетиб къалды?— деб Шайтан солдатха джыламсырады.

— Къора мени къатымдан, кѣресе командант атны джаратыб, бютеу сахар да кѣрсюн деб кетиб къалгъанын.

— Мен аны табмай къоймам, ол манга ачха тѣлерге керекди,— деб Шайтан биягъынлай джыламсырай, командант кетген джанына чабханын бузмагъанлай бара, сызгъырды. Олсагъатглай эки кере къысха сызгъыргъан тауушну эшитиб, джюреги хош болду.

Шайтан къойгъан джеринде кесини атын табыб, олсагъатлай дуппурну башына чыкъды. Алайда Солтан бла бирге талай партизан тура эдиле. Мычман Туугъан да алайгъа комендантны алыб джетди. Бу комендант сахарда эм ахыр немец комендант болду. Андан сора эки-юч кюнден Къызыл Аскерни частлары бла бирге партизанла Север Кавказны джаудан тазаладыла.

* * *

Январ айны узун кечеси бошалыб, алапатчыла кеслерини къайгъылы джукъуларындан тангига чыкъдыла. Элде бир джангыз къарт арбазына чыгъыб, баууна кириб, не малгъа аш салмайды, не бауну тазаламайды, Алапатда тиширыулары бир джангызы алгъынладача эртденбла чыгъыб тауукъларына аш къуймайды. Малны да тауукъну да къоймай немецле сибириб, кеслерине аш этгендиле. Тютюню чыкъгъан да аз юй барды. Бурундан бери юреннгенлерича Алапатны адамлары къарны кюрере, агъач кюреклени алыб, арбазларына чыгъадыла. Марзийни хоншусу, эртденбла къобуб, адетича, эшиги, терезеси бегиб тургъан Марзийланы юйге джюреги къыйнала кѣз джетдирди. Ызына ичкери кире башлагъанлай школ таба кѣзю джетиб, анда немец солдатла ашыкъ-бушукъ эте, машиналагъа хабджюклерин джюклей тургъанларын кѣрдю. Комендатурадан да бир мешина джю-

гю бла келиб, аланы къатында тохтады. Қъатхан къой къабыргъа анга тынгыламай, солдатлагъа буйрукъла бере тургъан комендантны къатына барыб, къолларын да кызыу кымылдата, нелени эсе да айтады. Бу кёзюуде алайгъа хабджюгю ёрге къаланыб, бир бричка да келди. Марзийни хоншусу бричканы юсюнде Қъатхан къой къабыргъаны къатынын таныды. Къуйрукъ ючо да кесини негерлери бла мешиналаны джюклеб кюрешеди.

Марзийни хоншусу эки кёзюн калитканы тешигинден апырмай, школгъа битгенди, тохтамай джаугъан къар аны юсюн чыммакъ-акъ этгенди. Хоншулары да ташадан-ташадан сынаб тургъанларын эследи. «Айтханлары керти болурму экен? Ол мындан алда Аламатны юйлерине джабышдыргъан къагъытлада тюз айтхан болурламы, керти да немецлени кыстай айлана болурламы? Чот алайгъа ушайды, майна, къалай ашыгъыб джюклейдиле! Қъатхан къой къабыргъаны къатыны уа къайры тебреген болур?».

Тиширыу аман кючлю сынаиды.

Мешинала джюклениб хазыр болгъандыла, солдатла алагъа олтуруб кетерни орнуна къайдан эсе да салам чыгъарыб, аны школну тегерегине джайдыла. Тиширыуну джюреги чачыб, кёзлерин къаты кысды. Кёзлерин ачханында уа, школну межямы да, заводну межямлары да джана тура эдиле. Солдатла мотоциклге, мешинагъа миниб хаб-хазыр болдула. Бу кёзюучюкде Къагъхан къой къабыргъа да къатыны да хабджюклерин арбадан алыб мешинагъа кызыу атыб тебретиле, комендант нелени эсе да айта, сора бир кюлу бла мешинаны эшигин ачыб, бир кюлу бла да пистолетин чыгъарыб, Қъатхан къой къабыргъаны мангылайын урду. Ол олсагъатлай къаргъа аууб, къарны кызартды, къатыны аны юсюне чабды. Немецле уа бир джангызы да къалмай мешиналагъа, мотоциклге миниб думи болдула. Аланы тауушлары узайгъанлай, аламатчыла, тиллешиб тургъанча, бирден чыгъыб, отланы джукълатыргъа чабышдыла.

Аламатда аламатчылагъа уруш алай бла бошалды.

Ингирде уа элге Совет аскерчиле киргенлеринде, аламатчыла бары алларына куюлдула. Аскерчилени аллында чыммакъ-акъ сют кибик Туугъанны юсюнде Солтанны, аны къатында да тору атда Шайтанны кёрюб, аламатчыла сейир болгъанлары бла бирге куюуаныб кучакълалдыла.

Марзий Солтанны кючден таныды: сюеги ёсенди, имбашлары кенг болгандыла, ауазы да тюрленгенди, айтыргыа, эркиши болганды.

Марзий да Солтан да ал кюнледе юйлерин джарашдырдыла. Шайтан да анасы бла бирге юйлерине кюрешеди, аны анасы да джашыныб туруб энди келгенди. Солтан юсюнде кысыха тончугуу бла кюулакълы бёркюу бла тамам да джетген эркишича, буруун-башын джарашдырыб кюрешеди. Арбаздан кёзю орамгыа джетгенинде, эл Совет табадан бир къарт, таягына да таяна, келиб Солтанны къатында тохтады:

— Эшитдингми? Мен Рамазанны алай этерин биле эдим, бусагыатда андан письмо келгенди: сау-эсенди, сурген джылкысы бары да сакъланады, джаз отлау болганлай, джылкыны сюрюб барлыкма деб джазады, отлау болгунчу уа абхазлы шохларыбыз атлагыа бек алапат къараб турлукъдула деб джазады. Ай аперим, Рамазаннга! — деб, къарт джолуна кетди.

Солтанны джюреги джарыды: Рамазанны джылкысы да кълан джылкы да заводха къайтыб, завод алгынча завод боллукъду, Тууган бла кеси да заводха барыб биягылай ишлерикди.

Солтан адамла письмола алыб келгенлерин кёрюб, кеси да Советге тебреди: ким биледи, атасындан письмо бар эсе уа. Советге барыб къайда эсе да джыйылыб туруб энди келген ючюл письмочукъланы ичинде атасындан письмо излей кетиб табды. Къууанч аллы болду. «Письмому ал тизгинлеринде сизге тамам джюрекден исси салам береме, экинчиси уа саулугъуму, эсенлигими билдиреме, сизге да саулукъ излейме» — деб Абдул алай джаза келиб, юч кере джаралы болганын, сау болуб энтда урушда болганын айтады. Андан сора медаль бла саугъалагъанларын да билдиреди. Аны тышында юйде не зат этериклерине оноу джаза, Солтанны ишинден хапары болмаса да, айтычусуча, «эркиши бол!» деб письмосун алай бошайды.

Солтан асыры кьууаннгандан не этерге билмей, анасына ашыгъа, Советден чыгъыб Шайтанлары таба кёзю джетиб, кеси да билмей тургъанлай, адетица, эки кере сызгъырды. Ол сызгъырыр сызгъырмаз, юйлерини хунасындан Туугъаини секириб орамгъа тюшгенин кёрюб ышарды. Туугъан Солтан-ны къатына джетиб, башын аны кьолуна салыр-салмаз, Шайтан да джетиб алайгъа сюелди.

— Атлы бизни кьонакъгъа чакъырады, атынга джер сал-да кел, — деди Солтан Шайтанга.





КЪЫСХА ТЮБЕШИУЛЕ





Анастас Иванович Микоян

РСФСР-ни джазычуларыны экинчи съезди бошалгъандан сора Уллу Кремль Дворецде правительство джазычулагъа прием этди.

Приемну СССР-ни Баш Советини Президиумуну олсатгъатда тамадасы Анастас Иванович Микоян кесини тосту бла ачды. Аны ызындан Леонид Сергеевич Соболев тост айтды. Аладан сора тостла кёб болдула.

Бирзадан Л. С. Соболев мени кълтугъумдан алыб барыб:

— Анастас Иванович, ма землячкагъыз бла шагърей болугъуз,— деб бизни шагърей этди.

Арыкъ кълору бла кълоруму тутуб, джарыкъ саламлашхандан сора, мен, Микоянны андан ары заманын алмаз ючюн джанлай тебрегимде, билегиме тие:

— Огъай, мен сизни алай дженгил бошларыкъ тюлме, хапар айтыгъыз, къалай джашайдыла къарачайлыла бусагъатда? — деб соруб, сора мени хапарыма уллу эс бёлуб тынгылады.

Мен Анастас Ивановичге къарачайлыланы халларындан хапар айтыб, аланы мекям болумларындан тилекчи болгъанымда:

— Мен Сизни тилегигизни Правительствогъа билдирирме, — деб, дагъыда башха сёзге кёчдюк.

Анастас Иванович Гюрджю улу Къурманны юсюнден сорду. Аны джоулгъанын айтханыма, мардасыз кыйналды:

— Гюрджю улу бла мен Къарачайгъа шахар ишлеген заманда джерни юй тублеге, орамлагъа юлеширге рулеткабыз болмай, атламларыбыз бла ёлчелеген эдик. Шахар бир аз ишленгенден сора, Къурман анга мени атымы атаргъа дегенинде, мен унамагъан эдим, алай а, къоймай, кесип айтханча этген эди,— деди.

Мен Анастас Ивановични эски шоху Кёбекланы Зекерья деген уучуну аны эсине салдым.

— Сизни болушлугъугъузну, джангыз кызына Советжан деб ат атагъаныгъызны, алагъа талай кере къонакь болгъаныгъызны бу тюз къарачай юйдегиде унутмагъандыла,— дедим.

Анастас Ивановични юсюнде ол кесекде мен сезген — ол хар сёлешген, хар тубеген адамыны юсю бла аны халкыны джашауун, муратын билирге излеги болду, не кысха тубешнуден да ол бир зат алады, меннге къарачайлыланы юсюнден кёб соргъаны да аны ючюн эди.

Анастас Иванович арлакьда тургъан Михаил Андреевич Сусловну кесине чакъырыб:

— Землячкабыз бла Сиз да шагърей болугъуз,— деб бизни шагърей этди.

М. А. Суслов да крайда джашауну юсюнден, къарачайлыланы джашауларындан меннге хапар соргъанда сора, СССР-ни культура министри Фурцеваны бизге чакъырыб, аны бла да шагърей этиб, сора биз тёрттюбюз да талай керсуратха тюшдюк. Ары дери да фотокорреспондентлени «атакалары» кючлю эди.

Ушакъ эте, Анастас Иванович меннге не кофе ала да тутура, не мороженое бере, кеси да ауузлана турду.

Заманын кёб алгъаным ючюн кечмеклик тилеи, мен аны бла саламлашыб, арлакьда сюелген Берды Кербабаетов бла Расул Гамзатов таба джанладым.

1972-чи джыл СССР-ни джазыучуларыны 5-чи съездини кёзоуюнде мен негерим бла перерывгъа чыкьгъанымда, Кремлни паркында гокка хапс тахталаны араларында джюрюй тургъан А. И. Микоянны кёрдюм. Къатына барьргъа бла бармазгъа аккыллана тургъанлайыма, къарамларыбыз бир-бирибизге джетиб, ол салам берди. Кимге эсе да башхагъа

бере болур дегенча болуб, джунчудум, алай а ол аллына ат-лаб кьол берди. Мен ёмюрюмде аллай эсли адам кёрмеген-ме. Мен кьарнашына кьайгысыз бергенимде, Анастас Ивановични кёзлери тола, аны сагьынды.

Перерыв бошалыб, хар ким заседаниге Уллу Кремль кьалагьа кириб баргьанларын эслейме, алай а менге да кёб соруу бере, ушакь этерге сюйген Анастас Ивановични кьюуб кетелмей, аны бла алайда сёлеше, экинчи перерыв-гьа дери кьалдым.

Кёб затны (Кьарачан-Черкес областдан) юсюнден ушакь этиб чачылдыкь.

1972 дж.

Цола Драгойчева

1968-чи джыл кьачда мен Болгарияда болдум — бизни крайдан баргьан партия делегацияны члени эдим.

Тамадабыз партияны Ставрополь крайкомуну бириччи секретары Леонид Николаевич Ефремов, делегацияны членлери да — крайсполкомну председатели Николай Васильевич Босенко, Ново-Александровск районда «Россия» колхозну председатели Яков Васильевич Бичевой, Невинномысск химкомбинатны аппаратчиги Антон Петрович Широких.

Болгарияда бир джыйырма кюн чакьлыны айланыб, ызы бызгьа кетер кюнубюзюню ал ингиринде Болгарияны Коммунист партиясыны Ара Комитетинде уллу прием болду. Ары кьралны иги кесек ветераны, культураны, искусствону адамлары джыйылыб, мазаллы зал толу болгьан эди.

Ары кирирни аллында, белгили партияный, джамагьат ишлени деятели, Болгарияны Коммунист партиясыны Президиумуну члени Цола Драгойчева бизге келди.

Орта бойлудан алашаракь, кьатангы, джукьабет тиширюу, чырайлы, сюйюмлю адам, кёзлеринде уа бир сейир джашлыкь!

Орусча иги билгени себебли, биз аны бла да тылмашсыз сёлешдик. Ушагьыбыз — биз мында айланыб кёрген затыбыздан, тубеген адамыбыздан бола келиб, Совет Союзгьа кёчдю.

Цола Драйгочева бизни къралда бола тургъаны себебли (чынг артда уа анга берилген къралла арасы Ленинчи сау-гъаны алыргъа 1972 джыл келгенди), эсине кѣб джерни, кѣб затны тюшюрѣб сѣлешди.

Бираздан бизни залгъа чакъыргъанларында, биз ары да Драгойчева джолдаш бла бирге бардыкъ.

Биз эшикден киргенлей, залда болгъан беш-алты джюз адам ѳрге къобуб, бирден харс ура, «Вечна дружба! Вечна дружба!» деб бирден айтыб башладыла. Бу болум кѣбге барды. Ол шохлукъну, кърнашлыкъны къууанчы эди.

Столгъа олтургъан заманда Цола Драгойчева бла мени арабызда Л. Н. Ефремов болду.

Совет-болгар шохлукъну, кърнашлыкъны юсюнден, бизни делегацияны юсюнден, Цола Драгойчеваны юсюнден кѣб тост айтылды.

Бизни делегацияны аты бла тамадабыз сѣлешиб къояргъа керек эди, алай а ол кесини сѣзюнде «делегацияны члени джазыучу да» десе, (къуру былайда болмай, айланган джерибизни барында да) мени сѣлеширими излеб тохтай эдиле. Ол кече да алай болду.

Мен сѣлешиб бошагъанымда, Драгойчева джолдаш, туруб келиб, мени уппа этди, сора биз, бирге олтуруб, ушакъ этдик.

Ол кърарачайлыланы юсюнден, бизни историябыздан менге кѣб хапар сорду.

1972 дж.

Александр Александрович Фадеев

1939-чу джыл, октябрь ай. Орджоникидзе шахар. Биринчи болуб, Кърарачай автоном обласдан тышына чыккыгъаным буду.

СССР-ни джазыучуларыны Кърарачай областда ол сагъатда Уполномоченныйи Бостанланы Хасан:

— Сени да Орджоникидзеге, Костаны юбилейине элтирге оноулашханбыз, — дегенинде, къууанч тыбырлы болуб, къулдукъда тамадама — редакторгъа бардым.

Мен джууаблы секретары болуб ишлеген «Къызыл Кърарачай» газегни редактору Байкъулланы Пагону джашы Абдул-Керим эди.

Ол меннге:

— Кетиб боллукъ тюлсе, — деб, бурнума ургъанча джууаб этди.

Къууанганым бла бу джууабны алгъанымда, биз тургъан Басманы юйюню коридоруну кыйырына кетиб джылаялгъанымча бир джыладым.

Бошлатыргъа ким болушханым унутханма, алай болса да Абдул-Керимге хо этдирдиле.

Орджоникидзеге барыры ал кечесинде асыры учунгандан кирлик къысмай тангга чыгыб, танг аласында автостанциягъа нёгерлериме бардым.

Юсюмде къара бла акъ къолан къатыш къысха мех палтончугъум барды, ал кюнюнде аны кесими тенгим Тахсирова Верадан хаух алгъанма.

Экинчи кюнюбюзге поезд бла келиб Орджоникидзеги вокзалына тюшгеникде, аллыбзыны машина сакълаб тура эди.

Бизни, Бостанланы Хасанны, Хубийланы Османны, Гебенланы Гемманы, Орловский Гервасийни, «Европа» деген отельге этиб, номерлеге джарашдырдыла.

СССР-ни джазыучуларыны Союзуну Коста Хетагуров тургъанлы 80 джыл толгъан юбилейине аталгъан пленуму поэтни ата джурту Север Осетияда бардырыллыкъды.

Бу юбилейге къралны белгили джазыучулары бютеу республикаладан джыйылгъандыла.

Баргъан кюнюбюзню эртденинде ресторанга элтдиле. Биз киргеникде, столланы бири бирине къысыб, къонакъла ауузланыргъа джангы джараша айлана эдиле.

Гервасий Орловский бла мен бирге олтурдукъ. Бизни туурабызда, эки джаныбызда да олтурадыла. Хар къонакъны аллына бирер тауукъ толтургъан келди. Мен, тегерегимде адамладан асыры уялгъандан, къалай ашаргъа билмей джунчудум. Сабийни гитчеликден огъуна да хар кимден да, хар затдан да уялтыб юретген къалай джарамагъан затды! Мени былайда уялгъаным, ашай билмегеним ючюн болур эди. Къалай башладым эсе да, бычакъ бла кесиб къаба башлагъанлай, туурамда олтургъанладан биреу манга къараб туруб:

— Сен ашай билмейсе, — дегенинде, келюме чабарлай болдум.

Бетим къан къуйгъанча къызаргъанын сезиб, бютюн да джунчудум

Бу кёзюуде Гервасий Орловский, кесин терсгеми санады да, бычакъны алыб, мени аллымда тауукъну туураб, табакъыма сала башлады.

Бнягъы кишини уа тохтар акъылы джокъду:

— Сен ашай билмейсе, юртейим, ма былай ашасанг, таглыды, — деб кесини тауугъуну эки джанындан эки кёзюу бла тутуб, тишлери бла джырта башлагъанында:

— О, Александр Александрович. Сиз а керти да уста кёреме! — деб аны къатында олтургъан биреу (ол скульптор Тевоспеп болуб чыкъды) кюлду.

Хар ким да бизге къарагъанлары мени артыкъ да джунчутуб, Александр Александрович деген ким болгъанын билген да этмедим: кёзюме тюртюлген, аны чал ура башлагъан арну чачы бла акъ хончалары, ичлери акъылдан, гынтдылыкъдан, огъурдан толгъан кёзлери болдула.

Къысхасы, алайдан башымъ, бир уллу палехдан алгъанча, алыб чыкъдым.

Ол кюн эртден он сагъатда драмтеатрда Пленум кесини ишин башлады. Пленумну ол мени ашаргъа юретген адам ачыб, экинчи Костаны юсюнден доклад этерге анга, Александр Александрович Фадеевге, сёз берилгенинде, кесими къаллай халгъа киргенми да айтыб айталмам, игитда дейсе, «Разгромну» автору бла сёлешгенме сора!

Аны докладындан бир сёзюн ычхындыргъан болмаз этим, алай эс бёлюб тынгыладым.

Юбилейни къайсы кюню эди, билмейме, Костаны къабырыны къатында уллу митинг болду. Мен Костагъа этген назму ол митингге къарачайча да, орусча да (Орловский кечюрген эди) окъудум.

Ингирде гостиницагъа джыйылгъаныкъда, мени номерими эшиги къагъылды. Чыкъгъанымда:

— Мен Александр Александровични къагъытчысыма, сени чакъырты ийгендиле, орусча назмуларынг бар эсе, ала кел, деди орта джыллы бир эркиши.

Баргъанымда, номерде төрт-беш адам бла бирге Александр Александрович олтуруб тура эди. Ол эртденблача гынтдылы болмай, бусагъатда аны кёзлеринде кёб сагъшыны таныргъа боллукъ эди. Кюлген да, ышаргъан да этмей, шиндикге олтуруб:

— Бюгюн окъугъан назмунг аман назму тюл эди. Къайда, андан башха назмунг бармыды? — деди.

Къолларым къалтырай, Г. Орловский бла В. Горопецкий кечюрген эки-юч назмуну узатдым. Аланы бири «Ата джуртума» деб алай болгъаны эсимдеди. Назмуларым бир къолдан бир къолгъа кѳчедиле, окъугъанла бир-бирине акъырын нелени эсе да айтадыла. Ичлеринде Мариэтта Шагинян бла скульптор Тевоспевни таныдым.

— Назмуну мындан иги джазартгъа къарыуунг танылады, была да аман назмула тюлдюле. Къарачай джазычулары тамадасы кимди?—деб энди кѳзлерини учларына огъур чаба, меннге сорду. Мен айтханымда, ол биягъы къагъытчысын джибериб, Бостанланы Хасап келгенинде:

— Бу къызчыкъны Союзгъа членнге кандидатха къагъытлары джарашдырыб бизге ий, — дегенинде, Союз да, анга член да, кандидат да не зат болгъанларын адамыча билалмай, сѳз мени юсюнден тюл, бир башха адамны юсюнден баргъанча халгъа кирдим.

Эм артында былай деди:

— Пленумну ишини джартысы Сталиннр шахарда барлыкды, эркиши нѳгерлерингден бирин алыб, ары да кел бизни бла, — деб, къолуму тутуб ашырды.

Сталиннирге баралмадым -- эркиши нѳгерлерим кючлю арыгъан эдиле.

Мариэтта Сергеевна Шагинян бла да А. А. Фадеев шагърей этди. Костаны туугъан эли Нарда Шагинян бла талай кере суратха да тюшдюк.

Фадеев бла Шагинян мени Литинститутха окъургъа салыуну юсюнден да оноулашдыла.

1970 дж.

Назым Хикмет

Бютеу дуниягъа аты айтылгъан тюрк джазыучу Назым Хикметни таныргъа, кѳрюрге суймеген ким болур эди?!

Мен да талпый эдим.

Москвада Баш Литература курсада, 1963 джыл, Назым Хикмет келликди деб хапар болгъанлай, асыры ашыкъгъандан чыдамыбыз бошалды.

Келди. Узун сюекли, акъ шинли, ала кёзлю тюртлю. Бир тукъум бир бузгъаны болмагъан ариу адам. Ол залгъа киргенинде, барыбыз ёрге къобуб, сау сагъат джарымны къол къагъыб тургъан болур эдик. Ол адамны хурметинден сениге да хурмет тегюлгенча, алай эди.

Хикмет кесини юсюнден хапар айтды:

— Неден да алгъа мен коммунистме, андан сора тюртлюме, андан сора да джазыучума, — деди. Бу афоризмни ол бек сюе болур эди, нек десенг, бизден кетгинчи аны талай кере къайтарыб айтды.

— Тюрк пашаны туудугъума, — деди, — къарт аммам поляк тиширыуду, мен, эшта, анга ушагъан болурма. Пашаны джашы болуб сора пашагъа къаршчы нек къобханса деб сорлукъ болурсуз. Тюрк пашала тюз тюрк халкъны унукъдуруб, аны къыйыны бла кеслерине рысхы къурагъанларын мен гитчелигимден огъуна да сынагъанма, бу затха къаршчылыкъ менде гитчелигимден огъуна да башланганды.

Назым Хикмет он эки джылны гюрмени одиночка камерасында тургъанды, тюрк правительствогъа къаршчы, тюрк халкъын джакълай кюрешгени ючюн Хикметге талай кере ёлюмге сют этилгенди, эм артда ол, Турциядан къачыб, бизни къралда граждандыкъ алгъанды.

Хикмет бизни тилегибиз бла джашауундан иги кесек хапар айтды. Тюбешиуню аягъында уа ол тюрк тилде «Каспий тенгиз» деген назмусун окъуду.

Мен ёмюрюмде кесини назмусун алай кемсиз ариу окъугъан поэтге тюртюлмегенме: кёзлерин къысыб, башын бираз артына тута, къолларын джумушакъ къымылдата, уллу къычырмай, бизни унутуб, къуру джюреги бла кесине окъугъанча окъуб барады.

Биз а, аудиториядагъыла, эшта, солуй болмаз эдик, — бар, джокъ эсек да, кесибизни унутханбыз.

Бошады. Биз, ол бошагъанында да, биягъынлай шум болуб биразны туруб, уянганча болуб, къол къакъдыкъ. Ол ышара-ышара, бизге къараб туруб:

— Ангыламадыгъыз назмуну магъанасын, — деди.

— Тилни билмей эсек да, назмуну ангыладыкъ, — деб бирден къычыргъанча къычырдыкъ. Профессор Л. А. Исбах а:

— Сиз а ангылагъан болурсуз, — деди манга айланыб. Хикмет меннге бурулуб, не тилди сизни тилигиз? — деб сорду.

— Тюрк тилледенди, къарачай тил, Кавказда джашагъан къарачай халкъданма, Сизни назмуну уа ангылаб бардым, — деб, назмусуну:

Къайыкъ джюзеди,
джюзеди кеси джангыз

деген сёзлерин айтдым.

Тюбешиу бошалыб. фойеге чыгыб бара. Хикмет меннге:

— Землячка, — деб чакъырды. — Землячкамса, нек десенг, мен Азербайджан Республиканы сыйлы гражданыма, — деб орусча айтыб, андан тюркчагъа кёчдю. Къарачайлылары саны ненча болгъанын, джазыучулары ненча болгъанын, джашауларын, ашауларын соруб, мен да къарачайча джууаб этиб бирдым. Бираздан арлакъда суратчыны эслеб:

— Бизни экибизни да суратха алсанг, — деб чакъырды.

Суратчы ала башлагъанлай огъуна къалгъанла да тегерегибизден басынганларын сездим.

Ол кюн алайда мени бла ушакъ эте, юйюню адресин бериб, заманынг болса, келе тур, — деб чакъырды, алай а андан сора кёб турмай мен Москвадан кетдим.

Михаил Шолохов

1965-чи джыл майда Михаил Александрович Шолоховгъа 60 джыл болгъанын къууанчлагъан юбилейге партияны Ставрополь крайкомуну ол сагъатда секретары (бусагъатда бизни обкомну биринчи секретары) Федор Петрович Бурмистров, партияны Къарачай-Черкес обкомуну ол заманда секретары Шарамби Индрисович Гашоков, мен Ставрополь крайны аты бла ол юбилейге Ростовгъа бардыкъ. Юбилейни партияны Ростов область обкому бла облысполкому къурагъан эдиле. Анга бютеу Север Кавказын келечилери джыйылгъандыла.

Драмтеатрда джыйылыуда биз да областны урунганларыны аты бла элтген джамчыбызны, кёк бухар бёркюбюзню Шолоховну юсюне кийдириб, алгъышлау адресибизни окъудукъ. (Бёркюю бир къыйналыб этдирген эдик).

Келечиле юбилярны алгышлаб, саугьаларын бериб бошагъандан сора уллу сыйлау болду.

Мени негерлерим, эки секретарь да, приемда тост айттыргъа мениге тыйыншлыгъа санадыла, меннге сёз джетди. Эшта, бир он минутну сёлешген болур эдим. Не айтхан эдим тостумда? Шолоховну юсюнден тост айтмакълыкъ алай тынч тюлдю: ол тост бир джангыз тостха да ушамай, къысха сёзлю, Шолоховну кесине кёре тост болургъа керек эди — къобхунчу бу затха къаты сагъыш этген болур эдим. Гостума кючлю къод къакъгъанлары эсимдеди.

Мени бла бирге рюмкаларын бошатыб, мен да олтура башлагъанлай, зал шум болду. Къарагъанымда, Михаил Александрович ёрге къоба:

— Бу сейир тост ючюн мен Байрамукова джолдаш бла бирге ичерге, орусча юч кере уппа этерге керекме, — дей столланы арты бла чыгыб, биз болгъан джерге (биз орта тизгинде эдик) келди, къучакълашыб, зал бла бирге джаныдан толгъан рюмкаларыбызны уртладыкъ. Мен дагъыда къуйдуруб, бу джол Мария Петровна бла бирге, (Шолоховну юй бийчеси) энтда ючюбюз да (бютеу зал да) бу къууатлы огъурлу тиширыуну алгышладыкъ.

Михаил Александрович орнуна да олтурмагъанлай (экибиз да залны ортасында сюелебиз) мени къонакъгъа чакъырыуума былай джууаб берди:

— Сен да, кёб миллетли сени туугъан областынгы урунганлары да мени къонакъгъа чакъыргъаныгъыз ючюн сау болугъуз. Кёрюрге бек сюеме, къачда барыргъа болурма, — деди. Аны сёз бергенине бары къол къакъдыла.

Михаил Александрович орнуна баргъандан сора бир аз сёлешди:

— Бусагъатда «Они сражались за Родину» деген романымы экинчи китабы бла кюрешеме, эшта, къазакъны шкоунда шокоту джетерик болур аны бошаргъа, андан сора муратим а — биреуге табышыуну заманында джарсыгъан бир къауум кавказ миллетни юсюнден джазаргъады. Уллу къралда уллу ишле этиледиле, бу затда джангылыула да болгъандыла. Биз бизге дери киши этмеген затланы кесибиз эте барабыз, джангы затда джангылыу аны ючюн болады, ол себбден, культ личностну заманында былай болду деб джю-

реке къара тутмазгъа керекди, — деб, мардасыз арну сёлешди.

— Сен да юбилярса бюгече, — деди манга накъырда халда къалмукъ поэт Давид Кугультинов, — кёремисе, ненча кере сени сагъыныб, санга айланыб сёлешди Шолохов?!

Шолоховну эки джашы, эки келини, бир кызы бла кюеую да анда эдиле. Гитче джашы Михаил, ихтиолог, къатыны кеси да бизни столгъа олтуруб иги кесек ушакъ этдик.

Бизни областха келирге сёз бергени себебли, 1965-чи джылны къачында Вешенский стансеге, Шолоховну юйюне, телефон бла сёлешгенимде, ол узакъгъа, Къазахстаннга, уугъа кетиб тура эди. Алайдан да Нобелевский саугъаны алыргъа кетди.

М. А. Шолоховну бу джолгъа дери мен Москвада джазычуланы экинчи съездинде биринчи кёрген эдим.

Арта, СССР-ни джазычуларыны тёртюнчю съездинде, 1967 джылда тюбешдик.

Мен бир нёгерлерим бла Кремлни уллу дворецине бара туруб, Шолохов да нёгерлери бла андан чыгъыб келе эди. Мен ушакъ эте келген адамны бёлюрге ушагъыусуз кёрюб, озуб кетерге тебретим, алай а бир-бири къатыбызгъа джетгенлей:

— Э — э, землячка, алай джарамайды, шагърейлени унутуб барсакъ, джангыз къалыб кетерикбиз, — деб къол берди.

1970 дж.

Эфенди Капиев

1942 джыл. Ставрополда крайны джазычуларыны джыйдыла. Бизден баргъанланы ичинде Владимир Доков, Василий Торопецкий, Семенланы Исмаил болгъанлары эсимдеди.

Джазычула уруш темагъа джазгъан затларындан отчет бердиле.

Совещаниени ишине партияны крайкомуну секретары Серенц да къатышады. Бардыргъан — крайда джазычуланы тамадасы Егоровду (Чилим) — «Буйные травы» деген романы да джангы чыгъыб окъуучуланы къууандыргъанды.

Капиев бла Бабаевский, фронтха барыб келиб, отчет этдиле.

Мениге кезюу джетгенинде, мен бир къауум назмуму сюзерге бериб, «Кочубей» романын кечюргенини да айтдым. Серенц бу затха уллу эс бѣлюб, мен ызыма, Микоян-шаргъа, къайтыргъа обкомгъа джазыб тура эди, китабын дженгил чыгъарыргъа керекди деб.

Эфенди Капиев арну джумушакъ ауазы бла «Разведчикле» деген очеркин къалай джазгъаныны, фронтда къалай айланганыны юсюнден хапар айтды.

Совещаниени нигиринде ингир азыкъ ашаргъа Капиев, Страхов, Москвадан джазыучула Ольга Перовская, Дорогойченко бир столда болдукъ. Кѣзюмдеди, Эфендини къуба бетн, бояуу онгиган мор сахтиян полтону, бойнуна атылыб тургъан кѣк башлыгъы.

Уруш къызыу бара тургъан къралда ашарыкъ къарыусуз болгъанына не сѣз бар эди. Аллыбызгъа келгенден биз кесибизге хайыр этдик. Эфенди уа ашхыны ауругъаны себебли, анга джараулу ашарыкъ болмагъаны себебли, джукъ къабалмай къалгъаны эсимдеди. Алай болса да аны сан этмей, кесие Эфенди деб нек аталгъаныны юсюнден кюлдюрюб хапар айтды.

Экинчи кюнню нигиринде фашизмге къаршчы литература вечер этиб, барыбыз да джазгъанларыбызны анда окъудукъ.

1970 дж.

Мария Тереса Лион

1936 -чы джыл Испанияны урунганлары фашизмге къаршчы къан тѣкген заманда Долорес Ибаррурнини аты бла бирге Испанияны джигит къызы поэт Мария Тереса Лион да айтыла эди. Ол джыллада совет джаш тѣлю республиканчыла бла бирге джапы-къаны бла фашизмге къаршчы кюреширге хазыр эди. Эсимдеди, ненча эсе да нѣгерим бла бирге къайры эсе да къагъыт джазгъаныбыз. Испаниягъа урушхан ийигиз деб тилей эдик. Къалгъанланы билмейме, мени джаш джюрегимнн ъхтемликге, джигитликге тартхан Долорес Ибаррури бла Мария Тереса Лион эдиле. Бу поэт назмуларын окопалада джазыб, окопалада уруш этген республикачылагъа окъуб, аланы эрликге чакъыра эди.

А. М. Горькийни джюз джыллыкъ къууанчын этерге 1968-

чи джыл «Н. В. Гоголь» теплоходда бизни бла бирге Горькийде юбилейге тыш къралладан кѣб джазыучу бара эди. Мария Тереса Лион аланы ичиндеди деб Людмила Татьяничева алай айтханында, ол джаш кюнлерим шаркъ деб эсиме тюшюб, чабханымы бузмагъанча, трап бла ёрге чыкъдым.

Къонакъла палубада олтуруб тура эдиле. Къайсыды экен? Эшта, мени джюрегим алдай болмаз, ма ол чал башлы, келбетли тиширыу болур (мени эсимде уа назмулары кеси да, ол замандача, джашлай турадыла).

Керти да ол болуб чыкъды.

— Мен сизни къолугъузну тутар ючюн келеме, айыб этмегиз,— дедим.

— Мен къол тутаргъа бек сюеме, шохну, тенгни, тюз иннетлини,— дей меннге шиндикни тартды. Алай болса да кесинг излеб шагърей болгъан джерде мычыгъанны айыбха санаб, меннге аны кѣзюм бла кѣрюрге амалсыз керек болгъанын айтыб, ол урушну джылларында аны меннге къаллай бир магъанасы болгъанын къысха айтыргъа кюрешиб, ёрге къобдум.

Иги огъуна джыллыгъы келген Мария Тереса Лион джумшакъ къоллу бла къолуму къыса:

— Назмуларынг бармыды биргенге? — деб соруб, мен аланы анга табдырлыгъымы изледим. Ызыма, каютагъа, къайтыб келиб, бир китабчыгъымы элтиб бердим.

Мария Тереса Лион орта бойлу, джаш кѣзлю, къарт тиширыу мени кѣзюмде 1936-чы джыл суратындача ёмюрге джашлай къалыбды.

Горькийде гостиницада тюеб, аны тылмачы:

— Мария Тереса Лион испан тилге кѣчюрюрге деб сизни талай назмугъузну айыргъанды,— деди.

1970 дж.

Фаиз Ахмед Фаиз

Кремлни Уллу Дворецинде СССР-ни джазыучуларыны тёртюнчю съезди барады.

Перерыв болуб фойеге чыкъдыкъ.

Белгили совет поэт Михаил Дудин къулагъыма шыбырдай:

— Ары къарачы, байрам кюнню тюбюнден шабат кюн

кёрюне турады,— деб арлакьда бир тиширыуну этегинден келегини кыйыры аз къараб тургъанын кёрюздю.

Бу кёзюде Расул Гамзатов чыгъыб:

— Келчи, мен сени бир шохум бла шагърей этейим,— деб кьолтугъумдан алыб тебреди.

Орта бойлудан алашаракъ, къара шинли бир эркишни къатына баргъаныкъда, Расул:

— Шагърей болугъуз: бу кавказлы поэт Халимат Байрамукова, бу уа пакистан лозт Фаиз Ахмед Фаиз, кесин да бир шампань шышагъа сатыб алгъанма,— деб Расул адетича накъырда эте, бизни шагърей этди.

Белгили пакистан поэт, къралла арасы Ленинчи саугъаны лауреаты Фаиз Ахмед Фаизны мен ары дери да биле эдим: къралына баш эркинлик алыргъа кюрешгени ючюн ингилиз колонизаторла аны тюрге атыб беш джылны тутхандыла. Аны орус тилге кёчюрюлген назмулары мени столумдан кетмей, муну бла шагърей болгъунчу да тура эдиле:

Говори, пока голос твой громко звучит.

Говори, непреклонно правдой дыша.

Говори, пока смелее сердце стучит.

Говори, пока в теле трепещет душа!

Фаиз Ахмед Фаиз да, аны тылмачы да, мен да алайда шиндикге олтурдукъ. Къарачай халкъны джашаууну, дже-тишимлерни, тиширыуларыны юсюнден меннге бек кёб соруу бериб, мени джууабларымдан бир сёзю да ычхындырма деб кьоркьгъанча тынгылады: кёб болмай баш эркинлик табыб, джангы джашау къураб баргъан миллетине, хар адам бла ушагъында юлгю излеб тургъаны ачыкъ эди.

1970 дж.

Сабит Мукъанов

1968-чи джыл, кыш, мен Малеевкада солуй эдим. Хант юйде биз олтуруучу столгъа бир кюн экеулен кьошулдула: бир эркиши бла тиширыу. Ала белгили къазах джазыучу Сабит Мукъанов бла аны юй бийчеси Марьям болуб чыкъдыла.

Шагърей болгъан кюнубюзде огъуна мени кеслери ингирде кеслерине кьонакъгъа чакъырыб, ат къазы бла (Мария

кеси этген кязы) Алма-Атадан келген вино салыб сыйладыла. Ол кюнден башлаб ай джарым чакълыны биз хар кюнде тюбешиб, хар кюнде къайын чегетде хауада солургъа джюрюб гурдукъ. Ол джюрюуледе ушагъыбыз къурумагъаны, биз сёлешмеген тема къалмагъаны хакъды. Бизни халкъ бла къазах халкъны ёмюрге къарнаш болуб, сютлери, къанлары да къатышханына биз экибиз да къууаныб сёлеше эдик.

Сабит Мукъанович Мукъанов, орта бойлу, токъ адам, сабийлигинден башлаб ёксюз къалыб, кыйынлыкъда ёсгенинден кёб хапар айтады.

Бир джолда быллай хапар айтыб кюлдюрдю:

— Меннге бир 10 — 15 джыл болгъан болур эди. Бизни элден узакъ болмай орус хутор бар эди. Орус джашчыкъла бла бирге айлана, аланы тилге бираз юрениб, аз-буз джаза, окъуй да башладым. Бизден узакъда орус станселе джыл сайын джармалыкъ бола эди да, къазахлыла ары атла элтиб сата эдиле. Атланы сатар ючюн къагъытларын (ат паспорт) джарашдырыргъа керек эди. Бир джолда ала меннге къадалдыла: «Сен уста джашса, джаз, джарашдыр бизге къагъытла» деб. Бюгеу ат сатарыкъланы ичинде къагъыты джарашдырылгъан джангыз биреу барды. Аны къагъытын бердиле да сора мен къадалы эртденден ингирге дери хар атха да аны кёчюрюб бардым. Алай бла бир 20-дан аслам атха къагъыт джарашдырдым. Эртденнгиде аланы иелери къууаныб, джармалыкъгъа алыб кетдиле да эки-юч кюнден а, атланы бары сатылмай, «урлаб келгенсиз» деб тутаргъа аздан къалыб, дызларына къайтыб келдиле. Игитда дейсе, бир атны тюрсюню, бир атны иеси барына да джазылыб эди, сатылгъан джангыз ол ат болгъанды.

Сабит история темалагъа сёлешюню бек сюеди. Бизни къралны халкъларыны история джаны бла байламлылыкъларын излегенлей, тинтгенлей турады.

— Мен къуру сыйлы академик тюлме, — деди Сабит бир кюн сёлеше келиб, — къазах литературоведениеден отузгъа джууукъ китаб джазгъанма, академик деген илму атны алыргъа, эшта, бу сан джетерик болур эди.

Сабит Малеевака Чокъан Валихановну юсюнден «Метеор» деген китабын джаза эди, ол себебден бизни прогулкаларыбызда Чоканны юсюнден хапар айтыргъа чакъырыб, мен да аланы кесиме чакъырыб алай бла айырылдыкъ.

Берди Кербабоев

РСФСР-ни джазычуларыны экинчи съездини делегатларына правительство прием этген заманда Берды бла мени къайсы эсе да шагърей этген эди. Ол приемда Берды хамаи кофе бериб, мен да бир нёгерим бла ушакъгъа кызыб, уртай, бош чашкачыкны ызына, Бердиге узата баргъаным эсимдеди.

Экинчи тюбегеним Горький шахаргъа бара «Н. В. Гоголь» атлы теплоходда болду.

СССР-ни джазычуларыны Союзу бу кемени тутуб А. М. Горькийни 100-джыллыкъ юбилейине бизни элтеди.

Волга суу бла экинчи сутканы барабыз. Кюн, кече да мардасыз арнудула, артыкъсыз да кече ай джарыкъда ол сууну, аны шлюзларыны арнудугъун айтыб айталлыкъ тюлсе.

Мени каютамы эшиги къагъылды. Ачханымда, Мирзо Турсун-заде сюелиб тура эди. (Мирзо бла СССР-ни джазычуларыны тёртюнчю съездинден бери шагърейбиз. Ол кюнледе экибизни да бирге суратыбызны алыб, «Вечерняя Москва» чыгъаргъан эдиле). Мирзо саламлашыб:

— Берды акка къонакъгъа чакъырады, Туркмениядан биргесине кёгетле келтиргенди да, сыйларгъа излейди, — деди.

Ол заманда Москвада алкъын джангы кёгет чыкъмагъан эди.

Бардыкъ. Берды столну кёгетден толтурду. Кёгетлерин чыгъарыб бошагъандан сора олтурду да, адетдеча, ышаргъанын тохтатмай, былай деди:

— Эки тюркменли тюелери бла джолоучу болгъандыла. Бир ийыкны сёлешмегенлей барыб, бир суугъа тюбегенлеринде, бири : «Майна суу!» деб къууаныб кычыргъанды.

— Къалай гыргырса! — дегенди аны нёгери.

Тюркменлиле алайдыла, сёлеширге суюмейдиле, ол себбден сиз меннге къарамай сёлешген да этигиз, ашагъан да этигиз, — деб накъырда этди Берды.

Кертиси да, Мирзо бла мен Памирни, Таджикистанны, Къарачайны юсюнден тохтамай ушакъ этдик, Берды да бир тогъуз-он сёз къошхан болур эди.

1970 дж.



ТЫШ КЪРАЛЛАДАН





Уллу джол

I. ТРОЯНДРОМ

Бу джол бла алгын заманда кѳуру бушуу келиб турганды. Кѳуб-кѳуру бушуу. Эшта, джолну учу-кѳыйыры джокъ эди.

Бу джол бла крестоносецле келгендиле, сауутлары бла келиб, кеслерини аллахны аты бла болгар джашланы, кѳызланы, сабийлени, кѳартланы ѳмюрлерин юзгендиле.

Бу джол бла Ахмед-ага да Батакга келиб, ол да кесини аллахыны аты бла, мында клисаны ичине кѳачыб джыйылган болгарлыланы башларын юздюргенди. Ол адамланы кѳанлары сиигиген томурау историягѳа аты кирген Батак клисада бюгюн да сакъланады. Аны джанында цемент чунгурну ичи уа былайда кѳырылганланы сюеклеринден толуду. Кесини миллетини баш эркинлиги ючюн кюрешген поэт Иван Вазов, Батакда эгертмеге Хиопсну пирамидасы да гитчелик этерик эди, дегенди.

Бу джол бла Шипкагѳа Сулейман паша бла Алейсель паша джангыдан кѳан тѳгер ючюн келгендиле.

Бу джол бла гитлер фашистле да келиб: «Бюгюнден ары Болгарияны джеринде болгарлыла — джумушчула, миллетлени барына да сыйлы иеле уа — бизбиз», — дегендиле. Ала, «миллетлени барындан да сыйлыла», сейнрлик болгар джерде гокка хансланы орнуна асмакъланы багѳаналарын ор-

натхандыла, ол асмакълагъа асылгъанла уа болгарлыла болгъандыла, асылгъанлары уа бир заманда да джаугъа бой салмагъанлары ючюн эди. Ала кюрешни тохтатмагъандыла: хорлагъандыла, хорлангандыла, джыгылгъандыла, къобхандыла — бой бермегендиле. Бой бермей Батакда Петер Гореновну отрядына къошулуб, гитлерчилеге къаршчы от ачхандыла. Биз Батак шахарда Ахмед-ага атасыны башын кесген къарт болгарлыгъа тюбедик. Джаугъа къаршчы къобхан батакчыланы туудукълары да бой бермегендиле. Гитлерчиле бла къазауат этер ючюн ала Антон Ивановну отрядына киргендиле.

Джол... Бу сёз хар тилде да сёзледен бир сёздю, алай а аны магъанасын мен бек уллугъа санайма: джюрекден джюреке джол, юйден юйге джол, миллетден миллетге джол, къралдан къралгъа джол, тюз джол, керти джол; ариу джол; уллу джол.

Мен кёб джолну билеме — уллуну да, гитчени да, — хар джолгъа хапар соругъуз, ол бек кёб зат айтырыкъды. Уллу Къарачайгъа, мени элиме Хурзукга элтген джолум а? Аны юсюнден артда...

Трояндром. Бу джолну рим император Троян ишлегенди. Бу джол бла барыб къралланы, миллетлени кесине бойсундурур ючюн ишлегенди. Джол а, ма бу джол, кеси суйсе суймесе да, кючлю къауумгъа талай ёмюрню къуллукъ этиб тургъанды. Джол а къуру да огъургъа джумуш этерге керекди.

Бир джолда уа Трояндром бла Шипкагъа орус солдатла чыкъдыла — ала кеслерини болгар къарнашларын тюркню бешдюзджыллыкъ унукъдурууундан къутхарыр ючюн баргъан эдиле. Шипканы тиклеринде, къаяларында болгар джигитле бла орус солдатла ачы урушлада джанларын бергендиле. Къырылгъанла кеслерини джанлары бла ол баш эркинликге термилиб тургъанлагъа эркинлик джашау бергендиле, болгар халкъгъа ол кюнден башлаб орус къарнашы билек болду.

Биз да Софиядан Трояндром бла барабыз. Биз дегеним — партия делегацияды. Бу делегацияны КПСС-ни Ара Комитети бегитгенди. Тамадабыз — КПСС-ни Ара Комитетини члени, партияны Ставрополь край комитетини би-

ринчи секретары Леонид Николаевич Ефремовду, членлери — Ставрополь крайисполкомну тамадасы Николай Васильевич Босенко, крайда Новоалександровск районда «Россия» колхозну тамадасы Яков Васильевич Бичевой, Невинномысскде химкомбинатны аппаратчиги Петр Антонович Широких, мен.

Биринчи мешинада Л. Н. Ефремов, БКП-ни Пазарджик округуну биринчи секретары Спас Господов, мен барабыз.

Трояндромну аты бусагъатда Уллу джолду. Аны эки джаны бла бусакъла тизилибдиле, акъ чындайлача тюблери сюртюлюбдюле. Эки джанында бу тереклени башлары бир-бирине джетиб кёкню саргъылдым-джашил боягъанча алайдыла. Баргъанынг а джашил коридор бла баргъапчады. Ариу джол!

Трояндром бла бери узакъдан кылычлары бла келген минг-минг аякъланы ызлары ауур асфальтны тюбюнде ёмюрлюкге къалгъандыла, алай а озгъан затланы унутдурмагъан башха ызла энгда тюбейдиле: кыйынлыкъны эсге тюшюрген кыйынды, аны унутуу да кечилмеслик затды. Ма, былайда аллайладан бири: Момине Клисуре-Къыз ёзен, элни аты да — «Къызны эли»: болгар къызгъа башха динни алдырыгъа, кесин да аны миллетин унукъдургъан джау кесине зор бла нох этерге кюрешгенди, къыз а, андан эсе ёлюмню сайлаб, Момина деген, майна, ол мийик къаядан башын атханды.

Уллу джол. Бу джол къралны бир джанындан бир джанына ётеди. Андан ары да барады. Аны эки джанында джашил терек бачхаланы арасында элле, дангыл сабанла, алада алкъын джыйылмай тургъан, бютеу дунягъа белгили болгар шибижи къызарады; джюзюм терекле джюзюмлерин кючден кёлтюруб турадыла, айва тереклени бутакъларыны бурунлары уа джерге-джерге тирелибдиле.

Хайырланмагъан бир эли джер кёрмейсе.

Уллу джол ишни кызыуундады: арбала бла гимназисгле джырлай-джырлай джюзюм джыяргъа барадыла; джюк мешинала элледен сахарлагъа, сахарладан элlege хар керекни ташыйдыла; мешиналары бла айланган туристле таймаздан озадыла — Болгария къралла арасы турист къралды.

Фракия ёзенге тугел джетгинчи, уллайгъан болгар эркиши бизни аллыбызны тыйды — бусагъатдан таш атылтырыкъдыла. Спас Господов джолдаш а бизге айыртады: ол кёрюне тургъан уллу мекамла кьагъыт комбинатны мекамларыдыла, бусагъатда таш атыллыкъ джерде уа комбинатха джангы корпусла ишленникдиле.

Барабыз. Леонид Николаевич тюрлю-тюрлю битимлени хар гектар джерден иеллай биришер алгъанларын сорады. Спас Господов джолдашны кесгин джууабын алыб, «Ставропольеде уа быллай бир» деб санланы айтады.

Къысхасы, биринчи секретарла экиси да бир-бири тилин ангылагъандыла.

Экинчи мешинада Николай Васильевич бла Пазарджик округ халкъ Советни тамадасы Димитр Корсемов келедиле. Алапы ушакълары да бизни мешинадача болгъанына мен ишексизме.

Фракия ёзен бла барабыз — Уллу джол энди бери келтирди. Мен «Спартак» деген китабны, белгили фракиячы Спартакны, эсиме туюшюреме. Мени сагъышыма джууаб этгенча, Спас Господов:

— Югослава Спартакны кеслерине атайдыла, — деди.

Уллу джол бизни округну ара шахары Пазарджикге келтирди. Аны площадында адам асыры кёбден аягъынгы басар джер болмазчады — ала совет делегациягъа тюберге келгендиле. Джер-джерде: «Добре дошли, драги советские гости!». «Вечна дружба с СССР!» деген, дагъыда алача лозунгла. Бютеу джыйылгъан халкъ бир аууздан: «КПСС», «БКП», «Вечна дружба» деб къол кьагъадыла. Гокка хансланы учу-къыйыры джокъ.

Болгар-совет шохлукъну митинги болду. Къонакъбала селешгенден сора, бизни делегацияны тамадасы Л. Н. Ефремов селешди.

Алайда огъуна болгар пионерле бизни, боюнларыбызгъа къызыл галстукла тагъыб, пионерге алдыла.

Площаддан башлаб «Фракия» отельни экинчи этажына дери бизни къатапа куйюзле бла элтдиле — алай тюбемеклик болгар халкъны Совет Союзгъа, совет халкъгъа сюймеклигин кёргюзгенин билдик.

II. ТЫЛМАЧ — ДЖЮРЕКДИ

Тылмашсыз да адамла бир-бири тилин ангыларгъа болукъларына мен бек эртдеден огъуна ийнаныбма. Биринчи болуб тылмачсыз мен кесими биринчи устазым А. П. Козорезованы ангылагъанма. Джюрегим мени олсагъатда гитчечик эди, бек гитчечик, алай а гитче джюрекчик да огъур бла огъурсузлукъну тюз ангылагъан эди. Тылмачсыз пакистан поэт, Ленинчи саугъаны лауреаты Фанз Ахмед Фанз бла да селешгенме — ол мени къарачай тилде, мен аны пакистан тилде — бир-бирибизни ангылагъанбыз; мен тылмашсыз урум поэт антифашист Костос Кодзиас бла да селешгенме — ол мени къарачай тилде, мен аны урум тилде — бир-бирибизни ангылагъанбыз; мен тылмашсыз испан поэтесса, антифашист Мария Тереса Лион бла да селешгенме — ол мени къарачай тилде, мен аны испан тилде — бир-бирибизни ангылагъанбыз. Назым Хикмет бла да алай селешгенбиз. Бизге тылмачлыкъ этген бизни джюреклерибиз эдиле, не ючюн десенг, ол джюрекле бары да бир затны излейдиле: адамлагъа Рахатлыкъны, Насыбны, Шохлукъну, Огъурну.

Болгарияда да бизге тылмачлыкъ этген бизни джюреклерибиз болдула — тылмач керек болмагъанын биз ал кюнде огъуна къонакъбайларыбызгъа айтдыкъ.

III. ПЛОВДИВДЕ ДЖАРМАЛЫКЪ

Муну бютеу дуняда да биледиле: белгили пловдив джармалыкъла! Биринчи кере мында джармалыкъ 1892 джылда ачылгъанды, алай а быйылча уллу, быйылча кёб товары бир заманда да болмагъанды. Быйыл бу джыйырма бла тёртюнчю джармалыкъды, аны павильонлары 500 минг квадрат метр джерни аладыла.

Пловдив джармалыкъгъа быйыл 40 кърал, 1200 да фирма товарын чыгъаргъанды, Болгария, бютеу социалист къралла Чехословакиягъа кеслерини аскерлерин ийгендиле деген сылтау бла Америка бла Албания быйылгъы джармалыкъгъа къошулмай къалгъандыла, алай а кеслерини правительствону политикасын сан этмей, талай американ фирма джармалыкъгъа къошулургъа разылыгъын билдириб, эркинлик алгъанларында, товарларын чыгъардыла.

Джармалыкъны генеральный директору бизни павильондан павильонга айландырады — ала уа кёбдюле, Марица сууу Пловдивде сол джагъасын толтургъандыла.

Ма болгар павильонла. Къонакъ суйген къонакъбайла бизни хар павильонда кофе бла ауузландырадыла, джармалыкъдан хапар айтадыла, сорууларыбызгъа джууаб этеди-ле.

Джармалыкъны ал джылларында Болгария кёбюсюне эл мюлк продукция чыгъаргъан эсе, энди уа джылдан джылгъа промышленность товарланы не тюрлюсюн да, ауур машина къурулуш промышленностну продукциясын кёбден кёб кёргюзюб барады.

Биз болгар ишчилени къоллары этген тюрлю-тюрлю малланы машиналары, автомобиллени, «Славяночкача» ариу, таб мебельни, ариу кийимлени, къумачланы, сабий оюнчакъланы, эл мюлк продукцияны тюрлю-тюрлюлерин, сейир кондитер изделиелени алларында сюелиб, суйюб къарайбыз.

Конфет коробкалары тышларында Болгарияны историясын аллындан башлаб бюгюннге дери кёргюзген суратла салынгандыла. Бизни акъылыбыз бла, бу бек иги ишди.

Болгария бусагъатда 100 кърал бла сатыу-алыу джюрютеди.

Сейир, ариу павильонла юслерине кёб адам джыядыла, сатыу-алыугъа келишиу къагъытла джарашадыла — джармалыкъ ачылгъан сегиз кюнню ичинде Болгария 800 миллион лева багъасы контракт этгенди.

Болгарияны урунганларыны уллу джетишимлерине къууанганыбызны аууз бла да айтыб, журналгъа да джазыбыз. Бу затха генеральный директор:

— Совет Союзу къарнаш болушлугъу болмаса, биз бу джетишимлеге джетмез эдик, — деб къошады.

Кесибизни, Совет Союзу, павильонларына да къарагъаныбызгъа не сёз барды. Бизни мешинабызны, станогубузну юслерине: «сатылгъанды» деб джазылгъанды.

Пловдив Балкан айрымканда эм сейир шахарланы бириди. Софиядан сора экинчи орунну ол алады. Анга 5000 джыл болады. Былайда эртдеги таш ёмюрню орнуна кечги таш ёмюр, таш-багъыр ёмюрню орнуна да бронза ёмюр келгендиле.

Биягъы Трояндром бери фракциячыла бла, иллириячы-

ланы, римляна бла византиячыланы, крестоносецле бла япычарланы келтиргенди. Аланы хар бири бу шахаргъа кеслерича ат атаб баргъанды: фракиячыла — Пуллудова, Филипп II Македонский кесини атын атагъанды — Филиппополис, римлиле — Тримонциум, тюрккле — Филибс, славянла ва фракиячыла атагъан атны тюрлендириб Пловдив дегендиле.

Пловдив, бир шахаргъа да ушамагъан, сейир шахарды, Марица сууну эки джагъасына да орналыбды. Шахарны эм бурунгу джери — Юч дуппурду. Биринчи дуппурну аты Джамбаз тебе, экинчини — Таксим тебе, ючюнчюсю — Небет тебе. Бу дуппурла бусагъатда уллу паркладыла, ол паркла бютеу шахарны башында джюзюб баргъанча, кенгден алаи кёрюнедиле.

Пловдивде помидорла, кызыл шибижи, «Болгар» деген джюзюм, «Фракия», «Мавруд» деген чагъырла бютеу дунягъа белгилдиле, алай шахарда «Марица» деген Болгарияда эм уллугъа саналгъан кюмач комбинат, завод, аякъ кишим фабрика, боялуу металланы джангы комбинаты, дагъыда кёб предприятие барды. Окъуу заведениеле уа? Медицина эл мюлк, ханс, табигъат, математика, педагогика институтла, талай илму-излем институт, орта окъуу заведениеле бардыла.

Биз Юч дуппургъа чыгъабыз. Джассы ташха төшелген орамчыкъны эки джаны бла уллу ташладан этилген эски юйлени ал джанлары кёрюнедиле, эски болгар оюула, сууагъач кибики ишленген эшик башла; джассыбаш темир чюйле урулгъан къабакъ эшикле, эски эшик кылычла, ханс басыб тургъан арбазчыкъла.

Дуппурланы бирини атына Эркинлик ючюн кюрешгенлени дуппуру дейдиле. Шахаргъа тюгел джетгинчи огъуна биз ол дуппурда бир мазаллы эсгертмени эслеген эдик. Аны аты Алешады. Ол совет аскерчилеге салынган эсгертме, Былайда дагъыда бир эсгертме — болгар халкъны баш эркинлиги ючюн 1877—1878 джыллада урушлада ёлген орус аскерчилеге салынганды. Бизни делегацияны члени Петр Антонович Широких бу эсгертмеге джазылгъанны: «Россияда Александр II-чи император болгар кёзюуде генерал-адъютант Гуркону башчылыгъы бла 1878 джыл январны 3-де, 4-де, 5-де Филипполда уруш». Алеша эсгертмеде уа: «Слава непо-

бедимата съветска армия освободителка» деген сёзле бардыла. Была, Шипкада уруш этгенлени туудукълары, къарнаш Болгарияны гитлерчи фашистледен ёмюрлюкге къутхарыу урушлада ёлгендиле.

Бу мазаллы эсертмени аллында шум болуб сюелебиз — хар бирибизни кёз аллыбызда — озгъан урушчу ачы джыллары, ачы къоранчла, ёлюм кыйынлыкъла кёрунедиле, эсге тюшедиле.

Эсертмени шахарчылары огъурлу къоллары арну, таза тутадыла.

IV. БЕЛА ПЕЕВА

Родоп таулагъа Чепино Корыто деген арну ёзен чыгъарады, бу ёзенни аягъында алгъын юч эл болгъанды — орталарындагъы Каменица эди. Бу элде 1922 джыл туугъан гимназист къызчыкъ Вела Пеева джашагъанды. Аны атасы, анасы рысхы джаны бла къарыусуз болмагъандыла, ол себебден Веланы алда джашаууна да къоркъуу джокъ эди.

Вела Иван Вазовну «Под игом» деген романын, Ботевни Смирненскийни, Вапцаровну назмуларын, музыканы, тебсеуню бек суйгенди, неден да бек суйгени уа табигъат болгъанды, солуу кюнледе геиглери бла табигъатха чыкъмай къалгъан кюню болмагъанды.

Вела ишни суйген, джарыкъ къызчыкъ болгъанды, нёгерлерине, неге да эс бёлючю, таза джюрекли, окъугъаны да къуру айырмагъа болгъанды. Туугъан элинде прогимназияны бошагъандан сора, Ледженде окъургъа киргенди. Былайда да аны сыйы уллу болады. Фашист джаш тёлую былайда союзу Веланы кесине членнге адыргъа, кесине ишлетирге мурат этгенди, алай а Вела аланы къатына да да кьоймагъанды: фашистле Болгарияда 1923-чю джыл зор бла властны къолларына джыйгъанлы, кюн сайын тюремелеге болгар халкъны эм иги адамларын джыйыб баргъанларын Вела кёрюб тургъанды. Ол адамла, джаңлары артха салмай, фашист диктатурагъа къаршчы кюренгендиле. Урунган болгарлы, ауур джасакъны, ачлыкъны, джалангачлыкъны чекгени бла бирге унугъууну, артыкълыкны кёлтюрюб джашагъанды.

Вела Пазарджик шахарда тиширыу гимназиягъа окъур-
гъа киреди, былайда ол алчы джаш къауум бла шагърей
болуб, 1939 джылда джаш тѣлюню Работнически Союзуна
членнге алынады. Ол кюнден башлаб, Вела къралда фа-
шист диктатурагъа къаршчы бардырылгъан ишге джаны-
къаны бла къошулады, таша джыйылыулагъа барады. Союз
салгъан борчун толу толтурады, къралда фашист режимни
къоратыргъа чакъыргъан листовкала джазады.

Вела «СССР-де тиширыула къалай джашайдыла», «Ком-
мунизм не затды?» дагъыда быллай темаланы хазырлаб,
джаш тѣлюню арасында ушакъла бардырады. «Чапаев»,
«Тринадцать» деген совет кинофильмлени бек суйгенди.
Бир джолда уа, перемена кѣзюуде, классда 1-чи Борис
патчахны портретин джерге атыб, аны орнуна Максим
Горькийни суратын такъгъанды.

Вела, устазлыкъ институтха кириб, анда да айырмагъа
окъуйду, географиядан устаз болургъа бек суйгенди. Бы-
лайда джаш тѣлюню арасында уллу политика иш бардыра-
ды.

1923 джыл башлаб, къралда политика кюреш джитиден
джити, кенгден кенг бола келе эсе, 1971-чи джыл гитлерчи
фашистле къралны кочлегенлеринде, болгар халкъны сауут-
ланган къозгъалыуу да тохтамай, кючлюден-кючлю болуб
барады.

Вела ал тизгинледеди. 1942 джыл декабрны 8-де студент-
лени уллу манифестациясы болады. Ала революцион джырла-
ны джырлайдыла, къолларында — къызыл байракъ. Полиция
джетиб, туююш-уруш башланады. Бетин къан джууа, Вела
аланы ичлеринде болады.

1942 джыл майны 24. Вела нѣгерлерн бла бирге энтда сту-
дентлени манифестациясын къурайды. Бу демонстрацияны
биягъы полиция чачхандан сора Вела, джанына къоркъуу
бола тургъанлай, нѣгерлерни таныш юйледе джашырады.

Фашизмге къаршчы таша иш бардырыуда Веланы къаты
кюрешгенин сезиб, полиция аны ызындан тюшюб, ууучха
джыяргъа кюрешеди, алай а джигит къыз ызын табдырмай-
ды.

1943 джыл апрелде Вела Пеева къолуна сауут алыб, пар-
тизан отрядха къошулады. Джау сени Ата джуртунгу теб-
лей тургъан заманда, тынгылаб турургъа болмайды. Ким

биледи, ол кыйын, ачы кюнледе Вела Георгий Димитровну 1933-чю джыл Лейпциг процесде айтхан сөзлерин эсине бютюн да бек тюшюре болурму эди? Ма ол сөзле: «Бас-ма мени юсюмден джазмагъан ётюрюк къалмагъанды, — мен аны сан этмейме, алай а мепи амалтын болгар халкъгъа да «кийикж» «варвар» деб джазады, меннге «къарангы балкан субъект» да дейдиле, бу затлагъа уа мен тынгылаб къоял-майма.

Болгар фашизмди кийик да, варвар да. Болгар ишчи класс бла эллиле, болгар халкъ интеллигенция кийик да, варвар да тюдюле... Кесини тилин, миллетлигин тас этмей, 500 джылны унугъууда джашагъан халкъ болгар фашизмге къаршчы, коммунизм ючюн кюрешген ишчи класс бла эллиле — быллай халкъ кийик да, варвар да болмайды. Болгарияда кийикле бла варварла къуру фашистледиле. Алай а мен сизге сора-ма, джюйюсхан председатель: къайсы къралдагъы фашистледиле варвар да, кийик да болмагъан?».

Вела да кесини нёгерлери бла ма ол кийиклеге къаршчы кюрешгенди. Аланы къоллары бла кёб фашист къуругъанды, ала кёб сейир партизан ишле бардыргъандыла, алай а партизанланы саны да аздан аз бола башлагъанды: аланы бир къауумун тюрмелеге джыйгъандыла.

1944 джыл мартны 27-де эртденбла эртде Вела бла Стойо Калпазанов, къуру экиси, кёб санлы джау бла ёлком уруш этедиле. Стойо ауур джаралы болуб, эсин ташлайды — бу болумда ол фашистлени къолларына тюшеди. Вела джаб-джагыз къалыб, Родоп тауланы теренине — Арабчалгъа ышырылады. Кыйын болумда, къаялада, азыкъсыз, алай а кюрешни тохтатыргъа чыртда эсине келмей, джаны саулай джауну къолуна кесин бермей, 37 кюнню тургъанды. Веланы тургъан джерин билдиргеннге фашистле 50 минг лева саугъа берирге деб газетледе джазадыла. 1944 джыл майны 3-де ол джерледе сатлыкъ агъашчы партизан къызны болгъан джерин айтады. Балкан таула ол кюн Арабчалгъа къуюлгъан тобдан, окъдан оюлуб къалырча титирей эдиле, деб хапар айтадыла. Вела, биягъынлай, кесин саудан берирге чыртда мураты болмай, саны-санауу болмагъан джау бла 4 сагъатны уруш этиб, ахырында, джугъун билмей, ауады...

Фашистле джигит къызны башын кесиб, София шахарда тюрмеде тургъан партизанланы, Стойо Калпазановну да аны башы бла тюедиле.

... Родоп таулары этегинде Чепин ёзенни къатында ариу курорт шахар джашнайды. Бу шахар Болгарияны эм уллу курортларыны бириди. Тёгереге ийнели чегет, джумушакъ хауалы бу курортда санаторийле сау джыллы ишлейдиле. Шахарны ичинде 70 джерде минерал суу чыгъады, аланы джылылыкълары 30—70 градусха джетеди. Бу суула бакъмагъан бир ауруу джокъду дейдиле, ол огъай сабий табмагъанга да болушадыла.

Биз мында кёб адам бла тюбешдик. Бизни кёргенлей хар тюбеген къонакъгъа чакъыра эди, БКП-ни шахар комитетини биринчи секретары Илия уа керти да иги къонакъбай болду.

Чепино ёзен бла ёрге, 2000 метр мийнкликте, Родопну тюз башына, къынгыр-мынгыр айланган сейир джол бла чыгъыб, спорт шахаргъа бардыкъ. Бу уллу спорт комплексни Болгария бла ГДР ишлегендиле. Былайда табигъат олимпия оюнлагъа келишгени себебли, эки къралны спортсменлери мында хазырланадыла.

Спортну бек суйген Вела Пеева былайда къолунда сауугу бла уруш этиб айланнганды.

Бизни делегацияны сыйы ючюн спорт шахарны тамадалары аш-суу салдыла.

Ингирде уа ызыбызгъа, ол мен башында айтхан курортха, Болгарияны Халкъ Джигитини, Вела Пееваны, атып джюрютген шахаргъа — Велинградха келдик.

V. ДЖЕРНИ ИЕЛЕРИ

«Мени джерим, мени эркин халкъым».

Болгарияда болгъан заманыбызны ичинде Гётени бу сёлерини магъанасын мен хар болгарлыны халында да кёрюб анландым: кесини халкъы бла махтануу, туугъан джери бла махтануу. Болгарияны эм ашхы уланлары Георгий Раковский, Васил Левски, Любан Каравелов, Христо Ботев ол затха талпыгъандыла. Къралла арасы ишчи кюрешни белгили адамы, Болгарияны ёхтем уланы Георгий Димитров да аны ючюн кюрешгенди. Туугъан джерине не болууну, халкъгъа баш бошлукъну Болгариягъа Совет Аскерни болушлугъу бла 1944 джыл 9-чу сентябрь келтиргенди.

Болгарлыла бу затны унутмайдыла, ол себебден «Боранда да, таза кюнде да СССР блабыз» дейдиле.

Хар нени да билген, ишден кьоркьмагъан кьолла Болгарияны баи этгендиле, гокка хансха бёлегендиле.

Биз заводлада, фабриклеле, кооперативлеле, шахарлада, музейлеле дагъыда кёб тюрлю джерлеле болдукъ. Ма. Старая Зарора шахарда азотнотуковый завод. Ол 1963 джылда Совет Союзну болушлугъу бла ишленгенди: 150 гектар джерни алады.

Бизни делегацияны члени, СССР-ни Баш Советини депутаты П.А. Широких кесини комбинатына келгенча болуб, хар неге да уллу эс бёлюб къарайды, кеслерини ишлери бла быланыкъын тенгледиреди, кете туруб а Невинномыск лимкомбинатны ишин, адамларын кёргюзген талай суратны саугъагъа кьояды.

Леонид Николаевич биягъындай производствогъа эс бёлюб тинтеди, сорады, «бизде уа ма былайды» деб хапар айтады.

Заводда 3800 адам ишлейди, аладан 25 проценти республиканы орденлери бла саугъаланганды. 680 устаны кёбюсю уа бизни къралда—Кемеровода, Тбилисиде усталыкъ алгъандыла. Ишчилени джартысыны орта билими барды, 300 адам да бусагъатда усталыкъларын ёсдюредиле. Заводда коммунистлени саны ёсуб барады, аланы саны 600-ден асламды.

Бир тонна аммиак селитрны кеси багъасы 68 левады, бу санны андан аз этер ючюн завод уллу кюрешдеди.

Бу заводну продукциясыны себеби бла Болгарияны джери аламан битим береди, неден да бек а джюзюмден. Джюзюмде, дейдиле болгарлыла, бютеу кюнню кючю барды.

Биз бири бирибизге сувенирле бериб, кьонакъбайладан айырылыб, Загорский пивзаводха бардыкъ. Былайда да заводну ишине къараб, биягъындай ауузланыб джолгъа чыкдыкъ. Бизни болгар шохларыбыз ауузландырмай, бир джерден ычхындырмайдыла.

Заводну кесини фирмалы бокалларындан бизге бирер комплектни мешинабызгъа салыб тура эдиле.

Кюнлени бир кюнюнде уа Велинград шахарда агъач ишлени этген заводда болдукъ. Бери къарт партизан Стоян Попов да келген эди, анга партизан заманындача бусагъат-

да да «дядя Вася» дейдиле. Ол бизни бла бирге бир цехден бирине кире, бу заводдан хапар айтады... Аны биз ангылайбыз: кьан тѣгюб джаугъа кьаршчы кюрешгени бошуна болмагъанды, бюгюн аны халкы, джери джашнайды, ол себебден кьарт партизанны кьууанчы уллуду.

Бу заводда ишчи, орта айтыу бла, айына 120 лева алады, аны бла бирча хар джылда ол профсоюздан санаториягъа хакъсыз путевка да алады.

Завод мычхы умурдан терезеге, эшикге керек затланы алакат этеди, бир джылдан а мешиналаны агъач кереклерин этерикди.

Былайда да бизге мычхы умурдан этилген бирер тѣртгюл кьангачыкъ бердиле. Ала исси саутну тубюне салыныргъа деб этиледиле.

Станокла чыгъаргъан «Металик» заводда директорундан башлаб ишчилерине дери биз отуз джылдын атлагъан адам кѣрмедик. Быланы кѣбюсю техникумну бошагъанды, талайы да аны ингирги бѣлюмюнде окъуйду. Таб иш кийимлери, джарыкъ, таза цехлери. Была тыйыншлысыча солурлай, окъурлай не да барды.

Уллу джол бизни Пазарджик округда Мало-Конаре элде Димитр Караиванов атлы кооперативге келтирди.

Джарыкъ, сейир кийимлери бла элни адамы аллыбызгъа чыкьгъанды, пионерле уа боюнларыбызгъа кызыл галстукла такьдыла.

Бу тубешиуле бары туугъан татлы адамла тубешгенча болуб барадыла. Кѣзлени джылылыкълары уа джюрекледен болумну неден да ариу танытады.

Кооперативни конторасында джюрекден джюрекке ушакь, бир-бирини сынамын бериу болду. Бизде уа сынамын бериу адам барды: бизни крайда алчы колхоз «Россияны» тамадасы Я. В. Бичевойну эл мюлкде сынамы бек уллуду. Ол кесини колхозуну, колхозчуларыны юсюнден, бу кооперативни тамадасы агроном Петер Стоянчев да кеслеринден хапар айтышдыла.

Кооператив мюлклени не тюрлюсюн да джюрютеди. Кьуру помидоргъа ол джыл сайын 7 минг левадан артыкъ ача алады; бир гектар джюзюмден орта тергеу бла, 12,5 тонна битим.

Тѣрт минг джерни эки мингинде будай, принч, кѣгет бит-

диреди. Къуру кѳгет сатыб быйыл 15 минг сом алгъанды.
Кооперативни 72 трактору, 17 джюк мешинасы дагъыда кѳб техникасы барды.

1967-чи джыл кооперативни хар члени къуру ачха бла 876-шар лева алгъанды.

Пенсияда болгъанлагъа 0,5-шер декар джер береди, ѳтмекни да ала хакъсыз аладыла. Кърал берген пенсияларыны юсуне да кооператив алагъа хар айда ачха береди.

Кооперативни кесини Велинград шахарда санаториясында аны членлери хакъсыз солуйдула, эки джюз сабийге да пионер лагерлери барды. Кооперативни членлери кеслерни ачха бериб аламат Дворец ишлетгендиле.

Бизни делегацияны тамадасы сѳлешиб бошагъандан со-ра, биз, аш тепсиден къобуб, элге къараргъа чыкъдыкъ. Тен-си къуралгъан джерде уа кооперативни ансамбли концерт кѳргюзген эди.

Кооперативни принч сабанларына, элге да айландыкъ. Былайда да Болгарияны хар джериндеча, архитектураши ариулугъу кѳзюнгю къууандырады.

Элде юйле бары эки этажлыдыла, тѳгереклеринде, ар-базларында ууакъ межам джюкъду. Болгарияда юй ишлеу-чюле бош ташдан башлаб, джерни кесини болумуна дери таб, ариу хайырландыра биледиле. Сѳз ючюн, Велинград шахар-да ресторанны тау суучукъну юсуне ишлегендиле. Ол сув-чукъ межамны ичинде талай кере кѳрюнуб ташаяды, эшик-де уа межамны тубюнден шоркъулдаб чыгъады.

Пазарджик шахарда ишлене тургъан театрда да аллай арну затны кѳрдюк: мазаллы терекни кесмей межамны ичин-де, фойеде къойгъандыла, аны башы уа юйню башындан ѳр-ге, хауагъа, чыгъыб турады.

Витошада турбаза уа чегет чаулну юсуне ишленгенди. Къарагъаннга юйню тубюнден мазаллы ташла тѳнгереб ке-ле тургъанча кѳрюнеди.

Бизни алыб айланган шоферле, тамам да ишленген джаш Любомир Зафиров, Пеша эмда башхала кече да, кюн да къралны джолларында айландыра, къалайгъа элтселе да шохлагъа, къарнашлагъа элтедиле.

Биз джерни тюбюнде Батак ГЭС-ге келдик. Батак гидросила джолну эм сейир сооружениеси, болгар ишчилени уллу ишлериди. ГЭС-ге тик эниш тоннель бла киресе, аны кенглиги 4 метр, узунлугъу уа талай джюз метрди. Тёрт джанында лампала джана, ол уллу, кенг залгъа ушайды. Былайда хайырланыб бошалгъан суу, юч минг метр узунлугъу болгъан тигирек тоннель бла Батак водохранилищеге барады, алайдан да кетиб ол суу Пещера ГЭС бла Алеко ГЭС-де хайырландырылады.

Ветрен элде кооперативге да бардыкъ Былайда совет-болгар шохлукъну уллу митинги болду. Совет Союзну, КПСС-ни, Совет Союзну келечилери — бизни алгышлай, болгар къарнашла сёлешдиле, кооперативни тамадасы Лазар Ковачке да сёлешди. Алагъа джууабха Леонид Николаевич сёлешиб, СССР бла Болгарияны ёмюрлюк къарнашлыкларыны юсюнден айтды. Бу тюбешнюю аллында мени джазыучула бла тюбешнююм болгъан эди.

Виноградец атлы винзаводда тамам да интернационал ишгирлик болду: былайгъа Болгарияны къонагъы—ГДР-ден делегация да келгенди.

Къонакъ тебсилени юсюнде сёлешиюле бардыла. Мен да иги кесекни сёлешдим.

Бир — «Балкан» деген партизан джыр, бир да «Подмосковные вечера» джырлана келиб, эм артында барыбыз да бир-бири къолубузну тутуб, «Интернациональны» джырладыкъ. Спас Никола Господов джолдаш дирижерубуз эди.

Мында вино подвалны узунлугъу джерни тюбюнде талай километри барады.

Баргъан джерлерибизде халкъ ансамблле тебсейдиле, джырлайдыла, хар бирини репертуарында — совет джырла.

Пазарджик аккумулятор заводну лозунгла, плакатла бла джасалгъан арбазында да шохлукъну митингиси болду. Былайда хар тюрлю мешинагъа да аккумулятор ишленеди, продукциясы кёб къралгъа сатылады. Биз заводну цехлерине айланыб, иши бла шагърей болдукъ.

Былайда бизге бирер аккумулятор салгъанларын билмей эдик. Баргъан джерибизде бизге саугъа этмей къоймай кёре эдим, биз ол затны Софиядан уча туруб бизни къонакъ-байларыбыз самолетну хабджюкден джюклегенлерин кёргенникде билдик.

Дунай сууну юсюнден кѣб джазылгъанды, ѳзге Болгарияда Марица деб бирда бир ариу кѣобан барады. Джукъ билмей тургъанлайынга ол аллынга чыгъыб кѣалыб, дагъыда тас болады, аны ариулугъундан кѣзюнгю алалмай кѣарайса, ол кѣзюнгден ташайа тебресе, бара барыб дагъыда аллынга кѣубула-кѣубула чыгъарын билесе. Марица да энди социалист Болгариягъа джумуш этеди.

Камсык аты бла дагъыда бир камсык кѣобанчыкъ да барды— Луда Яна, Камсык Яна. Бу кѣобанчыкъ чыртда сакъламай тургъан джерингде бугъуб туруб чыкъгъанча чыгъыб, сора санга тилин чыгъара, ташайыб кѣалады. Дагъыда чыгъыб, дагъыда ташайыб, асыры камсыкдан не этерге билмегенча алайды.

Бу да бюгюн социалист Болгариягъа джумуш этеди. Камсык Яна Панагюрюште шахаргъа да келеди, ким биледи, II Мохаммедни заманында да ма былай камсыклана болур эди, огъесе аны джагъасында Павел Бабеков, аны халкъын кесек адамын джыйгъан заманда Камсык Яна кесин башха тюрлюмю джюрюте болур эди?! Игитда дейсе, кѣылыгъын кѣргюзе, толкъунларын джаугъа кѣобара болур эди.

Панагюрюштени адамларыны баш бошлукъ ючюн, кю-решгенлерини юсюнден Захарий Стоянов былай дегенди: «Кеслерини шахарны атын ѳмюрлюкге айтдыргъан ѳхтем болгар патриотланы атлары Болгарияны историясында биринчи орунну аладыла».

Болгарияда хар таш, хар терек, хар суу, хар эл, шахар историяны эсгертмесиди. Сорсанг, ол кѣб затдан хапар айтырыкъды.

Партияны Панагюрюште шахар комитетни бизни кѣонакъгъа алыб бошагъандан сора (комитетни биринчи секретары Цвятко Сабев кеси да поэтди, партизанды (биз мазалы тау-магъадан комбинат «Медетге» бардыкъ. Была Болгарияны ташларыдыла. Ол ташлада ѳзекле да Болгарияны ѳзеклеридиле.

Джер иеле! Хар бояуу да бирча чакъгъан бу сейир джерин иелери, болгарлыла, жанларын-кѣанларын да аямай джерлерин кийиндиредиле. Ол да ала бла бирге, аланы керти шохларын кѣууандырады.

VI. ШИПКА

Муну хапарын билмеген дуняяны башында адам джокъду, ол огъай, билирге суймеген да биледи. Аллаила уа бардыла, нек десенг, Шипка шохлукъну, къарнашлыкъны, биригиуню, рахатлыкъны символуду, бу затла уа бир къаумну къоркъутадыла.

Шипканы хапарын мен да биле эдим, окъугъан эдим, алай болса да билген бла окъугъандан кѳргенни башхалыгъы уллуду. Кѳргенни, бюгеу джанынг-къанынг бла сезгенни.

Бу сейир храмны ичине биз, джюреклерибиз кызыу ура, киребиз. Былайда кырылгъанланы ёлюклери джыйылгъан чыммакъ мермер ташдан этилген саркофагга мыдах къараб тургъан болгарлы ополченецни ташдан джонулгъан суратыны аллына Леонид Николаевич бла мен алыб барыб венюк салабыз. Николай Васильевич бла Яков Васильевич да болгарлы ополченецни къатында аныча мыдах къараб тургъан орус солдатны аллына венюк саладыла.

Венюкля КПСС-ни Ставрополь край комитетинден, край-исполкомдан, бизни делегациядан болсала да — ала Совет Союздан, совет халкъдан эдиле. Сѳлешмей бир минут сюелиу. Бу кесек заманчыкъ бизни эсибизге кѳб затны тюшюрдю: 1877-чи джыл, ма былайда, бу эки минг метр мийкликде, тик къаяланы тѳппесинде кыш боран кюледе орус солдатла тюрк аскер бла ачы уруш этгенлерин. Къуру анымы? Былайда шум болуб сюелиу мени эсима 1941-чи джылны да тюшюрдю: Сталинград эпопеяны, Ленинград блокаданы, Москва ючюн урушланы, Брестни.

Шипка, мазаллы эсгертме, къалайдан да кѳрюнеди. Бюгюн аны кѳрюрге суймеген адам болмаз.

Шипканы тикли-микли джерлери эсгертмеден толудула — анда-мында тѳгереклеринде ариу буруучукълары бла эсгертмеле агъара турадыла. Ма, ол урушлада джаралы болгъан солдатланы госпитальда тюркюле кыргъан джерде да эсгертме.

Шипка эсгертмени тѳгерегинде ол урушлада болгъан тобла бардыла. Былайда неден да бек сезгенинг — джигитликди, эрликди. Бу табигъат ариулукъда шохлукъда ол сезим неден да алгъа тууады.

Шипкадан туристле къурумайдыла. Биз былайда хар бир джерге айланыб, суратха тюшюб бошагъаныкъда, бизни къонакъбайларыбыз табхырда ресторанинга элтдиле. Ол бурун болгар архитектура бла ишленгенди. Бизни аш столубузда совет байракъ бла болгар байракъны эслеген туристле биз чыкъгъынчы аллыбызны сакълаб туруб, бизни къралдан халпар сора, арагъа алдыла.

Шипкагъа роза гокка хансны ёзени бла бараса. Быллай ёзен дюндуняда къуру буду. Бу затны уллу терен магъанасы барды — Шипка болмаса Роза ёзен да боллукъ тюл эди, нек десенг, розаланы ёсдюрюр ючюн джерни джау теблемезге керекди, аланы эркин, насыблы адамла ёсдюрюрге керекдиле. «Мени джерим, мени эркин халкъым!». Бу сёзлени, бу магъананы хар болгарлыны бютеу халы айтыб турады: сабийлени къайгъысыз кёзлери, къартланы рахат, акъыллы кёзлери; джашланы насыблы, джити кёзлери.

Таудан ызыбызгъа эниб, аны этегинде Шипка деген элге къайтдыкъ. Бу элде да Шипка деб храм — эсгертме барды. Шипкада урушлада ёлген орус солдатланы эсде тутар ючюн муну орус император II-чи Александр ишлетгенди. Бусагъатда ол музейди. Болгарияны тюрк унукъдуруудан башына бош этиу урушлада ёлген орус аскерчили атлары муну къабыргъаларына джазылыбдыла. Аланы ёлюклери да былайгъа джыйылыб басдырылгъандыла.

Храмгъа кире туруб эшик башында джазылгъан сёзлени санларынг титиремей окъуялмайса. Ол сёзлени былайда джатханланы туудукълары джазгъандыла. Ма ала: «Хорламны джигитлерине хорламлы Къызыл Аскерни 3-ю украин фронтуну частларындан: узакъ орус ата джуртугъуздан келиб, былайда аны сыйы ючюн ёлгенсиз, Россиягъа керти болургъа ант этиб, ол антыгъызгъа ёлгюнчю тюз болгъансыз».

История, история бла ма былай тюбешиб, сакълыкъгъа чакъырады.

VII. СОФИЯ

Витошадан кече кёрюннген Софияча ариу зат болмаз дерча алайды. Бу ариулукъну кёргюзюрлей мен кесимде сёз да табмайма.

Ма былай, хар бояуун да төгүб джашнагъынчы, София неллей бир кыйынлыкъ чекгенди! Мынга да Пловдивгеча хар не джангы ат атаб баргъанды: римлиле — Сердика, славянла — Средец, византиячыла — Триадица. Рим императорла бла патрицийле бери солургъа бла кеслерин бакъдырыргъа джюрюгендиле. Рим император Великий Константин а «Мени Римим — Сердикады» деучю болгъанды.

Аны Рими — Сердика. Бу шахарны ишлегенлени, анда джашагъанланыкъы болмай, аныкъы, императорнукъу. Готла келиб, шахарны чачуу-къучуу этиб, ала да «Бизники!» дегендиле. Гунла, мадырла, печенегле, крестоносецле да келиб «Бизники!», «Бизники!», «Бизники!» дегендиле. Тюркюле да келиб, 500 джылны: «Бизники! Ёмюрлюкге бизники!» деб тургъандыла, алай а Эркинлик келиб, болгарлылагъа: «Шахар къуру сизникиди, ёмюрлеге сизники, аты да сизнича болсун. джумушакъ, ариу: «София» дегенди.

Биз «Рила» деген отелдебиз. Бу отелни фундаментине джер къазгъан заманда джерни тубюнде рим орам бла шыйых Георгийни клисасыны кесегин табхандыла дейдиле. Биягъынлай эки историяны тубешиулери: эски бла джангы.

Софияда сейир загланы барына да къарадыкъ. Шахарны архитектурасында джангы бла эски таб джарашдырылыбдыла. Бу джаны бла къараб айтсакъ, Болгарияны Коммунист партиясыны Ара Комитетини, Судебный палатаны, София университетни мекамлары бек ариуладыла.

Биз Совет Аскерге аталгъан эсгертмеге келдик. Аны юсюнде: «На съветската армия освободителка от признателния болгарски народ» деб джазылгъанды. Аны къатында да, баш бошлукъ келтиргенлеге эсгертме. Ол 1907-чи джыл ишленгенди. Муну юсюнден император II-чи Александрны сураты, къолунда уа — болгар халкыгъа баш эркинлик келтирир ючюн орус-тюрк къазауатны башланыуу джазылгъан манифест.

Александр Невскийге салынган эсгертме храмгъа да къарадыкъ. Бу эсгертмелени барындан да уллу суратлау халда этилгени бла онгуду. Бу эсгертме да болгар халкыны баш эркинлиги ючюн ёлген аскерчилеге этилгенди, кеси да 2600 кв. метр джерни алады. 60 метрни мийикликде 12 къонгурау тагъылыбды, эм уллу къонгурауну ауурлугъу уа 12 тонна барды. Храмны подвал мекамларында орта ёмюрле

бла античный заманладан къалгъан джорланы таймаздан тургъан выставкасы барды.

Алгъын заманлада патчахны къаласы бусагъатда уа Къралны сурат галлерейасында биз болгар живопись бла скульптураны сейир суратларыны алларында кѣб-кѣб сюелиб къарайбыз.

Софияда да, башха шахарлада да юслерниде «джуурт», «боза» деб джазыулары бла ларекла бардыла. Джууртну уа ресторанлада, столоваялада таймаздан бередила.

Софияны тюз арасында мазаллы муслиман межгит да барды.

VIII. БКП-ни АРА КОМИТЕТИНДЕ ПРИЕМ

Мазаллы залны ичинде приемгъа чакъырылгъан адамла олтуруб тургъан столланы учу-къыйыры джокъду. Биз ары Болгарияны ъхтем кызы, БКП-ни Ара Комитетини президиумуну члени Цола Драгойчева бла кирдик. Залдагъыла бютеу ърге къобуб: «КПСС, БКП, ъмюрге шохлукъ!» деб бирден айта, къол къагъадыла. Бу хал иги огъуна созулду. Биз бешибиз къуру Ефремов, Босенко, Бичевой, Широких, Байрамукова болуб къалмай, былайда Совет Союзну, Совет халкъны орнун тутханыбыз себебли, бизге былай тюбегенлери аны ючюндю. Былайгъа чакъырылгъанла алгъынгы партизанла, фашизмге къаршчы кюрешген адамладыла.

Тышында бизни сыйлай эселе, биз совет адамла болгараныбыз ючюн сыйлайдыла.

Приемну бардыргъан генерал Владимир Тановду. Ол Цола Драгойчевагъа сѣз берди. Болгарияны сыйген кызына зал бирден къол къагъады. Драгойчева джолдаш ъмюрге да юзюлмезлик болгар-совет шохлукъну юсюнден айтады (ол кеси да Болгар-Совет шохлукъ обществону тамадасыды), сѣзюню ахырын КПСС-ни, БКП-ни алгъышлагъан бла бошайды.

Историяда белгили Самара байракъны залгъа кийиредила. Бизни делегациябызны тамадасы Ефремов джолдаш да сѣлешди. Ол сѣзюнде: «Драги другарки и другари! Драга

другарка Цола Драгойчева! Драгий другарю председатель Владимир Танов! Бу джийылыугъа келиб, сизни кѳргени, сизни бла сѳлешгени, Совет къралны халкъларыны уллу суй-меклигин кърнаш социалист къралны халкъына айтыргъа борч салыннганы ючюм бизни делегациябыз кесин насыблыгъа санайды» деди.

Андан ары Леонид Николаевич Цола Драгойчеваны кѳб болмай ѳтген джетмиш джыллыгъы бла алгъышлай, аны Болгар Коммунист партияны къррауда уллу кыйыны болгъанын айтды. Бютеу болгар халкъ бла бирге, деди андан ары Леонид Николаевич, совет адамла мындан алда Болгарияны миллет байрамы — Эркинликни Кюнюн байрамлагъандыла. Болгар халкъны кыйынлыкъ кюнлеринде орус халкъ, совет адамла къррау да болушлукъ этиб келгенлерин чертди. Бирлешиб кюрешнулери къррау да хорлам бериб тургъанды. Биз, совет коммунистле, ол шохлукъну мындан ары да бегитирикбиз.

Бу приемда меннге да сѳз берилиб, иги кесекни сѳлешдим.

Аны экинчи кюнюнде бизни делегациябыз БКП-ни Ара Комитетини секретары Иван Пърмовда болду. Бизни аны бла ушагъыбызгъа СССР-ни Болгарияда посолу А. М. Пузанов да кѳшулду.

IX. ПОСОЛДА КЪОНАКЪДА

Биз Болгариягъа келир кюн Софияда аэродромгъа келиб, посол аллыбызгъа къррагъанды, алай а бизни самолетубуз иги огъуна да кечигиб келгени амалтын, посолну Тодор Живков бла тубешиую боллугъу себебли ашыгъыш Ара Комитетге кетиб, бизни аллыбызгъа болгар кѳонакъбайларыбыз къатыш бизни посольствону советниги Виктор Федорович Антонов келген эди.

Болгарияда бизни посол Александр Михайлович Пузановну юсюнден Л. Н. Ефремовну айтхан хапарын кѳб эшитген эдим. Аны юсюнден Замихшери Карданов да айтхан эди — ол аны Пузанов РСФСР-ни Министрлерини Советини Председатели болуб ишлеген заманындан танылды. Алай болса да гитчелигимден огъуна да «посол» деген сѳзню мен былай бурнун кѳкге тутхан, кеси да уллу семиз адамгъа айтылгъанча

алай ангылай эдим. Бу тукъум ангылаугъа бир къауум кинофильм да болушханды.

...Биз Велинградда ресторанны аллында мешинадан тюшюб ары кирирге тебregenлей, шууулдаб былайгъа бир «Чайка» джетиб, ичинден бир эркиши бла бир тиширыу чыкъдыла. Аланы бир кёргенлей да адамны кёлуне «къалай суююмлю адамладыла!» деб келеди. Была Александр Михайлович бла аны къатыны Татьяна Алексеевна болуб чыкъдыла. Бирге кёб заманны ишлеген танышла Александр Михайлович бла Леонид Николаевич къучакълашдыла.

— Сау кюн болду биз сизни излегенли. Гокка хансла ёсген теплицалагъа кетгенсиз дедиле да ары бардыкъ. «Бусагъатда бизден фабрикагъа кетдиле» дедиле да ары бардыкъ, сиз анда да джокъ. Татьяна Алексеевна бла мен кеч эсгердик — къайда болсала да ма былайгъа келмей а къаллыкъ тюдюле, ары барайыкъ деб. Керти да былайгъа келдигиз,— деб ресторанны кёргюздю.

Юсюнде бир тукъум бир уллу кёллююк танылмагъан суююмлю, къатангы адам. Накъырдачы. Накъырдагъа уллу багъа бере болур. Былайда кюн орта азыкъ ашаб бошагъандан сора ала бизни бла бирге Родоп таулары тёнпесинде спорт шахаргъа чыкъгъан эдиле.

Бусагъатда уа биз алада, Софияда Раковскийни орамында 92-чи юйде, Совет посольствода къонакъдабыз. Александр Михайлович бла Виктор Федорович бизге да бизни нёгерлерибиз болгарлылагъа да посольствону бёлумлерин кёргюзедиле: ма приемла этнучю залла, сотрудниклени кабинетлери; Кюзгю зал, посолну кабинети; посолну квартирасы.

Къонакъ суйген юй бийче бизни столгъа чакъыра:

— Болгар столну да, аланы къонакъгъа уста къараучулары да, ала сизни сутканы ичинде тогъуз-он кере сыйлагъанлары да бек ариу билеме, алай а мен кесими хаштым бла сыйларгъа суюме,— деб Татьяна Алексеевна официант тиширыулагъа къоян этни келтиртеди.

Татьяна Алексеевна барыб тохтагъан чабакъчыды. Тюне не солуу кюн ол сау кюнню кюнде кюе чабакъ салса да, хазна чабакъ туталмады. Александр Михайлович да барыб тохтагъан уучуду, ол тюнене келтирген тёрт къоянны этин Татьяна Алексеевна айтханча джарандыргъандыла да биз аша-

гъан олду. Была кеслери тузлагъан агурчала бла гардошну да бек суйюб ашадыкъ.

Посолда кюн орта шхууур, керексиз уялыу-тартыныу болмай, джарыкъ халда ётдю.

Посольстводан чыгъа туруб, аны мекаямын энтда аулаб къарадым — аллында витринасында да бир тукъум бир керексиз, артыкъ зат джокъду. Къытайны мында посольствосуну аллы эсима тюшдю. Маону, Къызыл кюнню, суратларындан къабыргъа кёрюнмей эди.

Х. ГЕОРГИЙ ДИМИТРОВНУ КЕШЕНЕСИ

Джюреклерибиз къызыу ура кешенеге киребиз. Биз эркинлик ючюн аны кюрешин, халкъла арасы ишчи классны ишинде уллу къыйыны болгъанын, аны Лейпциг процесде хорламын — барын да билебиз.

Мени кёзюме Къарачай шахарда гостиницаны къабыргъасында мемориал къанга кёрюнеди. Георгий Димитров былайда болгъанды.

Кешенени ичи тунакы джарыкъды, саркофагга уа кюнню бояууна ушаш саргъылдым джарыкъ урады. Ариу, таза чырайы сау заманындача ёхтем кёрюнеди. Юсюнде къараууз кёксюл костюму. Къалкъыб тургъанча, алай кёрюнеди.

Кешенени эшигини эки джапында Самара полкнуну солдатларыны формасыча кийиниб эки джаш солдатчыкъ.

ХІ. СПАС ГОСПОДОВ

Биз аны къонакъларыбыз. Аны фатарында, аны Пазарджик округунда, аны Болгариясында, аны халкъында къонакъдабыз.

Ол фатарына кече орталагъа дери келмейди, иши ауурду, бюгюн а бизни алыб келгенди. Столда аузлана, ушакъ эте олтурабыз. Аны алты джыллыкъ джашчыгъы Иван атасын кюндюзгю кюн юйде кёргенине сейирсине болур. Атасына «тато» дей, хаман кесин ышыйды. Тато уа ушагъын бёлметенлей джашчыкыны башын сылайды. Бираздан гитче Иванчыкъ кесини бёлюмюне кетиб, анда Георгий Димитровну сураты салынган знакчыкъланы алыб келиб, бизни ёшюнлерибизге тагъады.

Чырайлы, сөйюмлю юй бийче Роза бир бизни бла олту-ра, бир да кьоба, столгъа хантма дегенни салалды.

Спас Николаев Господов къралны джыйырма сегиз округунда эм уллу — Пазарджик округу биринчи секретарыды, БКП-ни Ара Комитетини члениди. Биз Болгариягъа баргъан кюнден башлаб кетгинчи Спас Господов бла Димитр Корсемов таймаздак бизни бла болуб турдула.

Спас Господовну юсюнде болгар халкъны не иги шарты да танылыб тургъанча меннге алай керюнеди: джашлыкъ бла джигерлик, биллим бла сынам; сөймеклик бла хазырлыкъ, ариулукъ бла сезим байлыкъ, сагъыш бла учунуу.

Софияда барабыз. Накъырдачы, джарыкъ Спас Господов бир кесекге къалай эсе да мыдах халгъа кирди. Бу кёзюнде мен бир ариу тукъум ишленген мазаллы юйню кергюзюб, «бу не зат юйдю?» деб сордум.

Спас Господов мыдах ауаз бла:

— 1943 джыл меннге бугъоула салыб бери келтирген эдиле. Бу Судебный палатады,— деди.

Аны мыдах къаинга не ючюн киргени ангылашынды. Аннга фашистле 15 джыл каторга гюрме азаб салыб, андан Совет аскерле къутхаргъандыла.

Къалай тукъум тышген эселе да, тюрмеде аны къолуна орус революцион джырла тышгендиле. Ол аланы джазыб алыб сакълагъанды. Азбар этиб, орус тилге да аланы юсю бла юренгенди. Орус тилде иги сёлешсе да хар айтымны айтханлай:

— Джангылмай айтдыммы?— деб сормай къоймайды.

Къыйын, ауур партия-мюлк ишин ол къалай эсе да бир тынч этгенча алай керюнеди — кеси талпыгъан, къыйын керешледе табхан джашауну, джангы Болгарияны ишлеу, джашауунда анга эм уллу къууанчды.

Керти да интернационалист, ата джуртуну патриоту, ол совет-болгар шохлукъгъа уллу магъана бере:

— Совет Союз бла биз 208 миллион адам болабыз!— деб айтыргъа бек сөйюученди.

Совет Союзда, Ставрополь крайда болуб керген сынамланы ол кесини ишинде да хайырландыргъанын айтады.

Спас Господовча болмай, Димитр Корсемов шох, сабыр адамды. Урушну заманында Родоп, Балкан таулада партизан болгъанды.

Быладан сора да бизни бла Димитр Стоилов, Кирилл Димитров, Димитр Генев, джазыучу Георгий Методиев, Стоянка Кадийская, Цветан Гиздов, М. Шатеров, П. Савов, И. Златков, была кибик Пазарджик округну башчылары айландыла. Была бары да биз Болгарияны не къадар билирча, ангыларча, биз анда иги солурча этиллик затны барын да этдиле.

ХІІ. БИЗНИ ДЕЛЕГАЦИЯ

Джангы джерге барса адам джангы зат кѳреді, кѳргени уа аны ишине, джашаууна джарайды. Ол себебден Болгарияда айланган хар кюнубюз бизни сынамыбызны, сезимибизни да бай этгенине не сѳз барды.

Леонид Николаевич бла Николай Васильевич ишни не тюрлюсю бла да тубешгенлери себебли, Болгарияда да хар бир тюрлю производствога эс бѳлюб, тинтиб къарай эдиле. Джазыучу да хар нени да хар джерни да билирге керекди. Петр Антонович да, къолундан блокнотун тюшюрмей, хар атха да эс бѳлюб айланды.

Уллу мюлк сынамы болган миллионер Яков Васильевич а, миллионларын андан да кѳб этер ючюн кооперативлени ишлерин тикрал билирге излеб айланды.

Уллу окъууу, культурасы болган Яков Васильевич джерни бек суйгени себебли джер да аны суйюб хайырын береди.

Бизни делегациябыз бир бирин билген, кеслерини ишлерин да ариу билген адамладыла. Керек джерде тыйыншылысыча сѳлешедиле.

Биз хар кюнде юч-тѳрт джерде болуб бардыкъ. Юч-тѳрт кере да Леонид Николаевич бла мениге сѳлеширге керек бола эди.

Тексимде кече къалыб, биз октябрны алтысында эртден бла къонакъ суйген Болгариядан Джуртубузга кетер ючюн мешинала бла Витошадан тигелеб тебрedik.

Витошада эртден бюгюн да ариуду. Таулары къач аз къакъган джумушакъ джашил башлары бизни бириден бирине узата, сени бла бирге этекге дери тюше барыб, сора Софяны бир орамына ашырадыла.

Витошадан эне туруб джолну бир гыланчында аскерчиге эсгертме барды: кьолунда сауутун кючлю кысыб турады. Анга София саудан да ачыкь кёрюнеди. Ол эсгертмени юсюнде кьаллай джазыу болгъанын мен билмейме, джазыу чырта да джокь эсе да, хапарым джокьду, алай а меннге ол солдат: «Адамла, мен сизге джашауну сакълагъанма, энди сиз аны суюююз, аны сакълагъыз!» деб тургъанча алай кёрюнеди.

Бу сёзлени хар ким да эшитирге керекди. Ол эртденде Витошагъа ёрлеб баргъан туристле да. Бу эсгертмеден узакь болмай джаш болгар ишчиле джол ишлей тура эдиле. Башынг тегерек айланьрча мийикликде. Бу джол да, Уллу джол, Болгарияны тамбласына ишленнген джолду.

Ма джолну бир гыланчында да, Алеко элде, аллыбызгъа сабий саддан, гокка ханслача, сабийчикле тизилиб чыкьдыла. Аланы Спас Господовну кызы Цветанача джаш кызычыкь алыб барады.

Бу сабийле бу Уллу джол бла барыб, тамбла талай Уллу джол ишлерик адамладыла. Ол джолланы бири уа ёмюрлеге СССР бла социалист Болгарияны байлагъанлай турлукьду.

Кьонакьбайларыбыз бла джылы саламлашыб, самолетха мишебиз. Болгарияны джеринде эм артда кёргенибиз — бир бири кьатына сюелиб бизге кьол силдей тургъан эки чырайлы эркиши: Александр Михайлович Пузанов бла Спас Николаев Господов.

Сентябрь — октябрь, 1968 дж.

София — Пазарджик —

Велинград — София — Черкесск.

Францияда айлана...

ИИСУС ХРИСТОС САТЫЛАДЫ

Монмартр дуппурда (Парижде) сатыу кызыу барады: сакъаллары салына, абстракционист художникле былайда суратла этиб сатадыла; ким эсе да алай анда кымыжа кызыланы суратларын сатады, биреу да — Иисус Христосну.

— Иисус Христосну 30 франкга береме! — деб, суратны ёрге-ёрге тутады.

Алыучу анга барыб, кызылыракъ бояулу джезден этилген Иисусну ары да бери да буруб къарайды.

— Джыйырма франкны ал, — дейди.

— Хурджунунга сал да терен асыра! — дейди иеси.

— Майна, алайда Христос сенкинден игиди, багъасы уа 20 франкды.

Бар да ал. Мени Иисусум сеннге разы боллукъду. Эсингде болсун, мени Иисусум къайда эсе да бир Иисусдан учуз тюлдю.

— Джангыз бир франкга берсенг да, алмам, Иисусунг да кесинге ушай болур, — деб джанлады алыучу.

АНГЛИЙСКАЯ ПРОГУЛКА

Нице шахарны тенгиз джагъасында Английская прогулка деген орамда, мазаллы омакъ юйню джанында адамны мийиклиги бир крест сюеледи.

Кёб адам джыйылыбды. Балконлары къайыкълагъа ушаш ишленнген бу юйден бары да кёзлерни алмайдыла. Юй кеси да кемеге ушаш ишленнгенди. Юй къуу-шууду.

Адам саны кёбден кёб бола барады — отель «кюйгенди да», энди фатарлагъа юлешиниб сатылады.

Иеси американлыды, сакълайды. Алыучулары сакълайды. Семиз бетинде кючден кёрюннген кёзлери адамлада тохтай-тохтай, башдан аякъгъа ётедиле: быллай бир адам алмазлыкъ болуб джыйылмагъанды, ол себеден аны бу юйге къоратхан ачхасы...

Адамла шыбырдашадыла, не затха эсе да кюледиле, французла уа кюле биледиле...

Адамны мийиклиги крест да шумду. Сакълайды. Бу юйню салыргъа джерни сатыб ала айланнган заманында американлы бу крестге уллу магъана берген эди, игитда дейсе, рекламагъа къалай таб келишеди: «Крестни джанында отель!». Бу бек алапат рекламады. Джангур кёкден джаугъанча, бу фотореклама бютеу Франциягъа джайылды — «Крестни джанында отель!».

Бу крест амалтын джерге артыкъ багъа бериб алгъан эди. Неллай бир бергенни мен билмейме, алай а мен бир сан айтайым да, кесигиз эсеблегиз: Ницеди бир квадрат метр джерни багъасы 5 миңг франкга джетеди.

Американлы сакълайды, халкъ да сакълайды, кюн а, сакъламай, батыб башлагъанды.

Къайсы эсе да биреу юч комнатлы фатаргъа 200 минг франк береди, алай а америкалы, бу багъагъа аны бермез ючюн, ёлюрге хазырлыгъын ол биледи.

Американлыны бети акъ учхунча болады. «Бу ит французла, ол огъай, не къыйынлыкъда да кюле биледиле, ачха эте уа билмейдиле. Мени хиликке эте турадыла».

Американлыны «ишини кюйгени» отелинде номерле асыры багъадан анга киши келмей тохтагъаны амалтын болгъанды.

Халкъ да энди сакъламайды — Английская прогулкада айлана тургъан адам адамлагъа къошулады — миллионерни ишин аякъ юсюне салыргъа болушхандан эсе, тыгъырыкълада джашаб тургъан игиди. Француз джерни мындан ары не сатаргъа, не алыргъа боллукъ тюлдю...

Неон лампала бир-бир джана, сахарны джарытадыла. Отелни терезелери уа къаралыбдыла. Аланы юслерине, тышкъралланы миллионларын сакълай, крест къолларын джайыб, къара кёлеккесин атханды.

БОМБАЛА НЕК АТЫЛМАЙДЫЛА

Къазауат барады. Экинчи дуня къазауат. Совет Союз гитлерчилеге къаршчы кючлю уруш этеди. Ол кюру кесин, кесини джерлерин сакълаб къалмай, бютеу дуня цивилизацияны къутхарады.

Совет халкъ ащыгъыб экинчи фронтну сакълайды, аны уа ачаргъа ашыкъмайдыла, хар непи базманнга саладыла, базманда хорлам СССР-ни джанына ауа башлагъанында уа экинчи фронтну ачдыла.

Американ авиация фашистлеге Францияда бомбала атады. Джигит француз халкъ Сопротивлениени фронтун къураб джаугъа къаршчы кюрешеди.

...Американ авиация Лясен сахарда кемеле ишлеген уллу судоверфге да кюн сайын чабыуул этеди, алай а бир джаныгыз бомба чачылмайды: верфь американлы капиталистни ки эди.

МАРСЕЛЬ — БАШХАДЫ..

Марсельдеме. Тенгиз джагъада орамы бла барама. Тенгиз шошду, суу тазады. Причалда кеме кёбдю. Былайда чабакъ сатыу уллу барады. Белинден эки томурулуб тургъан кылыч чабакъны ёмюрюмде биринчи кёреме. Мазаллы джити кылычы ёрге чыгъыб турады. Къайыкыны тешиб ётеди. дейдиле.

Тенгиз кирпилени да, джулдузланы да сатадыла. Чабакъ сатхан лотокланы джанында сюелген адамланы кюнде, джелде кюйген огъурлу бетлери барды.

Барама. Марсель бу къралны башха шахарларына ушамагъан шахар болгъанын бютеу халым бла сеземе: ол бетлери бояб, ингир сайын кеслерине клиентле чакъыра сюелген джашла, кызла мында джокъдула, Париждеча хар плакатдан кымыжала къараб турмайдыла.

Барама. Къатымда джигер бетли иги адамла барадыла. Хауа да мында къалай эсе да башха тюрлю — тазады.

Къыз орамда сюелиб хар кимге газетле чачады. Алама. Мени къарыусуз француз тилим билдиргеннге кёре, бу газет мында хар джылда болуучу промышленность выставканы юсюнденди. Анга бизни кърал да къатышады.

Барама. Бу шахарны къалгъанладан башхалыгъын хамаан сезиб барама. Недеди да башхалыкъ? Билмейме.

Марсель эски шахарды, алай а аны тенгизге джууукъ джерлери джангыдан ишленгендиле.. Урушну заманында былайдагъы эски тар орамчыкъла партизанланы джашырыргъа таб эдиле, ол сеbebден фашистле ол орамланы джугъун кюймай ойгъан эдиле, энди уа алайлагъа джангы юйле салынгандыла.

Марсельни площадларында, бульварларында барама. Къатымда — чабакъчыла, докерле, негрле барадыла. Билдим Марсельни къалгъан шахарладан башхалыгъын — бусатта мени бла атлаб баргъанла Париж Коммунаны джакъларгъа «Марсельезаны» джырлай, мындан баргъанланы туудукъларыдыла.

«Марсельезагъа» тюзлюк мында джашайды.

УЧХАН ЭШЕКЛЕ

Провансдагъы Гонфарон деген элде эшекле уцадыла. Былайда 90 джылны мындан алда туугъан къартха соругъуз: «Къара, кёк эшекле да Гонфаронну башында къолларын, аякъларын къанатлача къагъа учханларын бир кере кёрюб къалмагъанма» деб джууаб этерикди.

Джашчыкъгъа соругъуз, ол да айтырыкъды: «Хо, учхан эшеклени мен кюн сайын да кёreme, уца келедиле да сора батмакъгъа тюшедиле да къаладыла».

Къарагъанлай кёрюб къоярыкъча, кёкге къарайма, французла кюледиле: «Огъай, майна ол джанына къара». Къарайма. «Учхан эшек» атлы бардан эсириб аякъ юсюнде кючден сюелген биреу чыгъыб келеди...

— Бусагъат учарыкъды,— деб ышарадыла французла.

«Учхан эшекде» уа мен да хант ашадым.

КИШИНИКИ ДА БОЛМАГЪАН

Мен орта ёмюр бла кёзден кёзге тюртюлдюм. Адам адамгъа азаб чекдирир ючюн бу тукъум затланы къайдан чыгъаргъан болур?!

Средизем тенгизни ичинде Граф Монте-Кристо деб айрымканчыкъ барды. Анда орта ёмюрледе тутмакълагъа ишленген таш крепостдан башха джукъ джокъду. Александр Дюма «Граф Монте-Кристо» деген романында былайыны юсюнден джазады.

Крепость ташдан ишленгенди, камераларыны терезелери джокъдула, ашарыкъны башларында тешикден атыб тургъандыла. Камераланы тюблери тюбсюз уруладыла, тутмакъланы алада сынджырла бла къазыкълагъа байлаб тургъандыла.

Крепостну тегерегинде мийик тик къаяла бла тенгизден башха джукъ джокъду.

Суратчы, къарт эрменли, бу крепостну аллында адамланы суратха алыу бла джашайды. Анга 19 джыл болгъан заманда атасы, анасы Россиядан кетгендиле— Арменияда джашагъанларын эсине тюшуре, къарт джуммай-джуммай джыламукъларын тегеди.

Нансен паспорту бла ол бир къралдан бирине айланыб, бир къралны гражданына да саналмай тургъанлы 40 джыл болады.

Биз бу ачы айрымкандан кете, джагъада кемеге тигеледик. Кеси джангыз къара къумачны тюбюнде сюелиб тургъан фотоапаратха да аякъларын кѣлтюрюб кючден атлай, джаны Арменияда, джашагъаны Францияда болгъан къарт — кишини гражданы да болмагъан эрменли бурулду.

АМАЛ ТАБДЫЛА

1967 джыл. Парижде Сорбоннаны районун полиция кюч-легенди. Парижде студентле забастовкала ачхандыла: джашау болумларын иги этериклерни, джашауда эркинлик болурун, энчи властны къорарын излейдиле.

Урунган Париж да студентле блады.

Сорбоннада аудиторияла къурудула. Полиция сауут чыгъарады. Студентлени кюллеры къуруду, сауутлары джокъду, алай а, ма, къайсы эсе да Бастилияны эсине тюшюрдю: ол узакъ заманда буржуазиягъа къаршчы чыккыгъан ишчиле площадны ташларын кюбарыб, кеслерин ала бла кюруулагъандыла. Была да Сорбоннаны орамлары бла Люксембург садны ташларын кюбарыб, полицейлеге атыб башладыла.

Алгъын заманда Бастилия площаддан кюбарылгъан ташладан артда Сена сууну бир кѣнюрюм ишлегендиле, Сорбоннада кюбарылгъан ташладан не зат ишлегенлерин мен билмейме, ѳзге студентле ол ташла бла экинчи хайырланмазча алайлагъа энди асфальт къуйгъандыла.

«СВОБОДА» СЕНАДА

Бу Свободаны кызышы чачларына къурум кюнубду. Ариу бети, муккуруракъ бурну да къаб-къара къурум джугъудула. Этилгени акъ мермер ташдан, юсюнде Индияны адамлары кийиучюча бир кийимлери барды. Бу акъ санла, айтханымча, къурум джугъу болгъандыла — къайда эсе да джууукъда завод болур.

Бутлары тобукъларына дери сууда не эсе да бир затны юсюндедиле — ала макъа хырыудан болгъанча джашилсы-мандыла.

Къачан эсе да бир не затны эсе да юсю бла бу Свобода статуяны Америка Франциягъа сауугъагъа бергенди.

Ууакъ париж джангур себелейди. Свобода статуяны бетин кирлирек тамчыла — джыламукъла джууадыла.

ГАДЖИГЕ ДЖЮЗ ФРАНК

Бизнес джашауда ачхагъа не да сатылады, не да алынады. Ма Парижде Монмартр орамны эки джанына тюрлю-тюрлю бояулу, тюрлю-тюрлю джыллы тиширыула ингир болгъанлай сюелиб тебрейдиле. Асыры боялгъандан бетлери къаллай эсе да танылмайды. Кёзлери уа, кёзлери хар озгъан эркишини чакъырадыла...

Былайда, Монмартрда, бу тиширыула хар клиентден 50 франк аладыла, кеслерин сатаргъа Елисей поле деген джерге барсала уа, багъалары 100 франк болады. Тиширыула башдай аякъ тешиниб къымыжа болгъан заведениеlege къараргъа баргъандан а билетни багъасына 2,5 франк аладыла.

Къысха сёзю, санынгы да, бетинги да сат, ачха эт ансы деб ол дуняны мизамы алайды.

ТОГЪУЗ МИЛЛИОННУ БИРИ БЛА УШАКЪ

Парижде тогъуз миллион адам джашайды. Мен аладан бири бла ушакъ этеме. Ол линотипистди.

— Парижде хар юйдегини да бармыды тыйыншысыча фатары?

— Мен бир къауум санны айтайым да, сора сорууугъузгъа кесигиз джууаб этерсиз, — деди. — Францияда бир айгъа орта джал — 800—900 франкды. Къой этни kilosу — 10 франкды. Врачны юйге бир кере чакъырыу — 30—40 франк, киногъа билетни багъасы — 40 франкга дери, театр-гъа — 40—45 франк; налогла бла клисалагъа да джалынгы джарымы къорай кетеди. Энди айтыгъыз, орта француз юч комнатлы фатарны арендге алыб, хар ай сайын анга 350—400 франк тэлеелликмиди? Дагъыда эсигизде болсун: юйдегиде ишлеген къуру эркишиди, ишлеген тиширыу бек азды. Хар юйдегиде сабийни сапы ючден аз тюлду.

ХИППИ

Мен аланы бирипчи болуб Луврны кыатында кёрдюм. Башына да бир эски быстырланы салыб, асфальтда, дуния джюрюген джерде, джатыб турган кызыны кёрмеклик бек сейир эди. Аны кыатында кими джатыб, кими олтуруб, узун-сакъал, узунчач джашла, кийимлери сагал. Кымылдаулары — хыбыл, кёзлеринде — джукъ джокъ, хар неге да — сансызлыкъ. Хиппиле. Аланы кёбюсю бай юйледен чыкыгандыла, алай а ала джарлылыккыны, айланыб турууну джолун сайлайдыла. Наркотикле аланы санларын ашаб бошагъандыла, алай а аллында джарыгы болмаган капиталист системада джашау аланы неден да бек бошаб барады.

КЛИСА... ТОЮ БЛА

Ма, Парижде 350 клисаны бири. Мекаямы футурист стиль бла бирге... секс стиль бла да ишленгенди. Мында не да барды — эм баш затла — бар, тебсерге этилген залы, ол залда ауангы джарыкъ берген лампала. Клисаны сексге буруу, ол огъай, Монассанны башына да келлик тюл эди... Ол заманда мебелли комнатла бар эдиле....

Алгы бурун сен баргъа кирликсе. Анда ичелгенинги ичиб бошасанг — тебсеучю залгъа, алай а кзуру тебсерге деб тюл... Эм артында уа, танг ата туруб, аллахны кзуллыкчу-суна — бабасха кириб, гюнахынгы алдырлыкъса, анга хакъ тленгенди.

Бу клиса американ клисады, ёзге ачхасы болганнга, ким болса да аны эшиклери сау сутканы ачыкдыла.

ТЕРТ ДЖАНЫНГДАН МАРАЙДЫЛА

Мени нерваларым керти экзамен тутдула. Кыарачыгъыз, ручка сатыб аласа, аны коробкасындан бир джаш туякъ сени наган бла марайды; сен ашаргъа олтураса — столда хар сауутдан санга биягынлай шкокла бурулуб турганлары себебли, ашарыкъ тамагынгдан энмейди; Парижни бульварларыны биринде бараса, архитектураны кёрюрге излейсе, алай а киноафшаладан кымыжа кызыла сени пистолетле бла сюргенлеи барадыла.

Сюрген дагъыда барды. Кёб тюрлю афишаладан, рекламаладан эрши хамхотла хар атлагъан джерингде санга къарайдыла. Бетлерин не эрши этелгенлерин этиб тюшгенлери себебли, аланы кече тюшюнгде кёрсенг да кьоркьарыкъса.

Бу бары да рекламады, киноафишады. Аланы барын бютеу Францияда джерни тюбю метродан башлаб хар юйде, бурууда кёрлюксе.

Парижде опера театрда олтуруб къараб тургъанлайыбызгъа, действиени тохтатыб, джабыуну ийдиле. Олсагъат джабыугъа бир музыка аппаратха кьулакъ ийиб тынгылаб тургъан айю сурат чыкъды. Аны магъанасы уа: «Бу музыка аппаратны сатыб алыгъыз» демекликди.

Кинода, театрда да шок атадыла, бири бирини ёлтюреди-ле. Джашауда къарыуларын тауусуб, кюрешни джолуна тюзелемей а кеси кесин аз адаммы ёлтюреди?! Бу бары да капиталист системаны адетиди.

ПАЛЪТССУН КЪОЛТУКЪГЪА АЛЫБ...

Театр бек омакъды. Ким эсе да бир буржуйнукъуду. Орта француз къатыны бла кеси театргъа барыргъа деб билетге Алай а театрда рахат солуяллыкъ тюдю, игитда дейсе, пальачха эртдеден джыяды—90 франкдан аз болмай керекди. тонг кьойнуугда турса!

Аны гардеробха береме десенг а дагъыда 6—8 франкны суугъа кьуяргъа керек боллукъду.

«КЪРАЛ — МЕНМЕ!»

Эсигиздемиди, былай ким айтханды? Онтёртючю Людовик.

Керти да алай болгъанын энди ангыладым.

Мазаллы Версаль кьаланы ол ишлегенди. Кесине. Къала алтыннга бёленибди — Людовикге деб. Аны джумушун, кьуллугъун былайда он минг адам толтургъанды. Бютеу француз халкъда болгъан байлыкъдан эсе бу патчахдагъы байлыкъ уллу болгъанды. Версальда бу къаладан мийик этиб юй ишлерге кишини эркинлиги болмагъанды. Аскерни кёбюсю бу кьаланы сакълагъанды. Бир жангыз адамны ол айтхандан чыгъаргъа эркинлиги болмагъанды.

Да сора кърал ол болмай ким эди да?!

НАПОЛЕОННУ ЁЛГЕН КЮНЮ

Наполеон туугъанлы 200 джыллыгына Франция кючлю хазырланады.

Парижде Гравен музейде Наполеонну джашауу воскдан этилген суратла бла кёргюзюледи. Ма, ол кесини салонунда тиширыула бла, вельможала бла бирге; походлада; урушлада; джай бере тургъан заманы. Бир суратыны тубюнде уа былай джазылыбды: «1812 джыл октябрны 23-сю Наполеонну ёлген кюню болгъанды».

Ол Россияда хорланган кюнюдю.

АНАСТАЗИНИ ИШИ

Къайсы эсе да бир къралда 50 джылны джашаб Анастасия (Анастасия) княгиня Франциягъа 2—3 джылны мындан алгъа келгенди. Парижде келиб, Ромаиовланы сюдге бергенди: Экинчи Николай патчахны къызыма деб Ромаиовладан ашау излегенди.

Романовлары аны кеслерине санасала, уллу ачха берирге керек эдиле, аны тышында да Россияда патчахны тахтасына кеслерини ичлерниден башханы олтуртургъа умут этедиле.

Кёремисиз, планлары къалай уллуду?!

Сюдде Анастасини иши оюлду.

ФРАНЦУЗ ДУХЛА

Эм иги француз духла къайсыла болгъанларын билемисиз? «Принцесса Грасскель» бла «Мадмуазель Финель».

Биринчи тиширыу ким болгъанын билемисиз? Алгъын ол Америкада кинозвезда эди, ачхасы кёб болса да, сыйлы титулу джокъ эди. Монако къралчыкъны принци III Райнерни уа титулу бар, ачхасы уа джокъ эди. Ала бир юй болгъанларынды, ким да излеген затын табды.

Эм иги француз духла неден этилгенлерин билемисиз? Канада бобрну тамакъ безини сууун, китни джюрегини гуммосун, тибет улакъны, дагъыда кёб затланы къошуб этедиле.

Бютее да джюзден артыкъ эссенция къошулады.

КОММУНАРЛАНЫ КЪАБЫРГЪАСЫ

Былайда, бу Къабыргъаны аллында, 1909-чу джылда В. И. Ленин да болгъанды.

Аны сагъышланган бегин, акъыллы, мыдах кёзлерин кёзюме кёргоземе.

Былайда сюелген кесегини ичинде не сагъыш этген болур? Коммунаны къурагъанлары эрликлерини юсюнден? Башкескичле бу къабыргъагъа сюеб атхан, кирпик къакъмай, ёлюмню кёзюне къарагъанлары юсюнденми?

Огъесе, кесини Ата джурту Россияда хазырлана тургъан революция ючюн джанларын аямагъанлары юслеринденми?

Историяда белгили бу Къабыр башынга кёб сагъыш келтиреди. Бош къабыргъаладан бир къабыргъа, кескинирек айтсакъ а, Петр-лашез деген къабырлары тегерегини этилген къабыргъаны бир кесеги. Бу Къабыргъа коммуначыланы ёхтем кёзлерин кёрмегендиле, алай а ёлюмню аллында бир джангызыны ачы къычырыгъын, неда этген ишине сокъураныуун эшитмегенди.

Петр-лашез къабырлары орамларына таш тешелибди. Морис Торезни къабырындан аллай таш джол бла азчыкъ эниб, Коммунарла Къабыргъаны аллында сюелеме. Къызыл боялуу къанганы юсюнде алтын харифле бла Коммунаны юсюнден джазылыбды.

Ким, не ючюн ёлгенни, ким къалай ёлгенин адамла унутмайдыла.

Сюелеме. Кёзюмю аллында кёб зат озады, кесим а джангыргъанча, тазаланганча, болумумдан эсе кючлю да, иги да болганча кёрюнеме.

Бу сезимлени мен ненча да Къызыл площадьда, Мавзолейде, Мамай дупшурда да чегеме. Хар джол сайын.

«ПРАВИТЕЛЬСТВО АНДАН КЪОРКЪАДЫ»

Сёлеше келиб бир француз былай деди: «Француз халкъ эркинлики сюйген халкъды, правительство андан къоркъгъанлай турады, аны бла бир тил излерге кюрешеди».

Ол айтхан тюздю.

Эсигиздемиди, онсегизинчи ёмюрде француз энциклопедистле? Француз буржуй революция? Париж Коммуна? Бир ийыкъ ортадан ашырмагъанча забастовкала этиб тургъан Франция?

Эсигиздемиди, артадагы президент сайлаулада коммунист партияны кандидаты Жак Дюклону джанында болгъан миллионла бла адамла?

Да француз халкъ эркинликни суйген халкъды.

«КОКА-КОЛАНЫ ИЧИГИЗ!»

Суйюб ичерча сууду. Мен аны бек багъалатыб ичиб турдум. Алай а...

Парижде мен джашагъан отелде номерими терезеси бир мазаллы юйге айланыбды. Аны мюйюшюнде, тюрлю-тюрлю бояулагъа кире, «Кока-коланы ичигиз» деб реклама таймаздан кёзюнгю къаматады. Джатсам да, хаман кёзюме уруб турады, къобсам да алайды.

Быллай рекламала орамлада, метрода, театрда — хар джерде тегерегингден алыб, ызынгдан сюрюб, аллында чабыб барадыла. Тюшюмде да «Кока-кола ичигиз!» деген рекламаны кёрюб тебрим. Артада уа, тегерегимде адамланы башха ишлери болмай, «Кока-кола ичигиз! Кока-кола ичигиз!»деб къычырыб тургъанча халым алай болуб, ол иги суу эрши кёрюндю.

«ЭРКИШИМИДИ, ТИШИРЫУМУДУ?»

Парижни орамларында адамла ашыкъмай джорюйдюле. Кёбюсюне экеу-экеу. Ма ала: экисини да чачлары инбашларына тюшюбдюле, экисини да тобукъларындан энишгеси клеш болгъан не къызыл, не къара кенчеклери, алай а аланы къайсысы ким болгъанын билирге излесегиз, къатышырыкъсыз, — джаш да къыз да бирча кёрюнедиле.

ТЕКЕЛЕ МЮЙЮЗЛЕ ТАТЛЫДЫЛА...

Къонакъбайла сени таза джюрекден халал аш бла сыйлагъан заманда ашха алайды, былайды дерге джарамайды, аны юсюне да тыш къраллы болсанг, къралынгы аты сени бла айтылады, аны уа мийик тутаргъа керекди.

Джаш официант кызычык Жозетт, ариу ышара, табакъ бла текеле-мюйюзле келтириб аллыбызгъа салады. Бизде аланы ашамагъанларын къонакъбайла биледиле, алай а хар кърал да кесини кухнясы бла сыйлайды.

Тишлерибизни къаты кысыб, джийиргенигенибизни билдирмей, бизге ала юретгенча къаты тышларыны ичинде теке-мюйюзню чыгъарыб джутабыз.

Къутулдукъ. Ашаргъа боллукъду. Татыула къудорунукъуду.

Къутулдукъ. Ашаргъа боллукъду. Татыулары къудорунукъуду.

НОРТ-ДАМ

Нотр-Дамны площадындама, гитче темир терезечиги бла былайда бир юйчук да барды. «Эсмеральданы анасын бу юйчукге атхан болур эдиле, кызын асмакъгъа алыб баргъанларын бу терезечикден кёрюб тургъан болур» деб эсиме тюшюреме.

Майна къонгураулары да. Квазимода. Къысха сёзю, Виктор Гюгону китабында геройланы «орушларына» сала, бу мазаллы клисаны ичине киреме.

Табыныу барады. Мени аллымда узун шиндикни юсюнде джаш тиширыу тобукъланыб табынады. Кючлю табынады. Не гюнахынг болуб табынаса экен?! — деб кёлюме келди.

САНАРИДЕ БАНКЕТ

Сау кюнню тенгизден чыкъмай джууунабыз. Къач кёзю болса да, Джерле арасы тенгизни сууу джылыды, санларынг суююб турадыла.

Ингирде банкет. Французла аны совет къонакълагъа деб этедиле.

Тостну ызындан тос айтылады, столла ашарыкъдан бююледиле, бир джырны бир джыр ауушдурады.

Бир джаныбыздан биреу чыгъыб, француз Сопротивлеенини джырларын джырлаб башлады: джырны магъанасын къолу бла, кёзю-башы бла кёргюзюб джырлайды.

Джырлагъан повар эди, былайда кухнядан чыгъыб келген повар. Коммунист. Сопротивление фронтда гитлерчилеге къаршчы уруш этген.

МУРАТЛАРЫ ОЮЛДУ

1942 джыл. Фашистле мыллыкларын Тулон шахаргъа атадыла. Бу аскер портду. Былайда кѣб къазауат кеме барды. Гитлерчилени муратлары бла, бу кемелени Восток фронтха джибериб, хайырландырыргъа боллукъду.

Алай а...

Алай а французла башха оноу этдиле: джаугъа къоймаз ючюн кемелени барын тенгизге батдырдыла. Къалай эсе да бир джангыз къайыкъ сау къалыб, Алжирге кетгенди.

«ОЮЛГЪАН ЮЛЕМИДИЛЕ?»

Прованс провинцияны хакъсыз, хакълы джоллары бла барабыз. Хакълы джолларын бара, аллынгы тыядыла, шофер тюшкюб, ачха тѣлейди да, сора кетессе.

Аллыбызда, узагъыракъда, уллу дуппурну башында, джер тебрениб ойгъанча бир оюлгъанла кѣреме.

— Оюлгъан юлемидиле? — деб сорама гидге.

— Огъай, футурист стиль бла этилген юледиле, — деб джууаб береди.

МОНАКОНУ ПРИНЦИНИ ХАЙЫРЫ

Анга бойсунган 35 минг адамы. 80 адамдан къуралгъан аскери. Бир джангыз шахары — Монте-Карло. Къатыны — Американы алгъыннгы кинозвездасы. Эки къызы бла бир джашы.

Монако деген кърал буду. Бу къралны джашатхан джаппа-джангыз Игорный юйдю. Бу юй, билемисиз, кимникиди? Американы эм байларыны бири, урумлу Аристотельникиди. Джон Кеннедини къатыны мынга эрге баргъанды. Госпожа Кеннедини бир чепкенине Аристотель 8 минг доллардан кѣб джояды.

ОЛИВ ТЕРЕКЛЕНИ ПАТЧАХЫ

Эки минг джылны джашаб тургъан терекни сыйын кёрюрге керекди. Бу терекни кёргенимде, джашаугъа талпыу болса, ким да джашарыкъды деб, ким да хорларыкъды не кыйынлыкъны да деб кёлюме келди.

Бу терек не джелге, не боранга, не уруша бой бермей эки минг джылны джашайды. Хаманда аякъ юсюнде турургъа, хаманда джашнаб туругъа, муну юсю бла ётюр баргъан тёлюлени къууандырыб туругъа, бу терек кесинде къарыу табханды.

Ол терек Нице шахардан узакъ тюлдю.

Джерден тышына аз-буз кёрюне тургъан мазаллы тамырлары джер бла къучакълашхандыла; бутакълары арыгъан адамгъа салкъынлыкъ боладыла. Бу терек асфальт джолну ортасындады, аны кёб джашай билгени ючюн бюсюреу эте, аллында бёрклерин аягъан адамланы кёрдюм.

Гётени сёзлери эсигиздеминди: «Кёб джашай билмеген адамлагъа сейрсиHEME».

ЭНДИ БУХТАГЪА КЪАРАРГЪА БОЛЛУКЪДУ...

Былай кём-кёк тенгиз суу мен кёрмеген эдим: Монте-Карлода Вильфраны бухтаны сууна айтама. Бир да мардасыш шаш бухтады. Къралда эм ариу бухта буду, алай а аны ариулугъун французла энди кёредиле; профессор Кусто да акуланы джашауун сынар ючюн былайда тенгизге энди тюшгенди.

Бу ариулукъгъа, тазалыкъгъа къарагъан адамдан джа. ьа толубду. Да, энди къараргъа боллукъдула.

...Алгъын былайда НАТО-ну къазауат кемелери тура эдиле, Франция аланы энди къоратдыргъанды.

СЕН ИШСИЗ ЭСЕНГ...

Иш табарыкъса... Бар, Тышкърал легионнга кир; сени къралны аллында, джамагъагны аллында терслигниг болуб, джуубаха тартыла эсенг, бар Тышкърал легионнга кир, сени аллыкъдыла, былайгъа дерн къаллай джашау этиб кел-

генсе деб сорлукъ тюлдюле; сен тышкъраллы адам эсенг, сен да боллукъса ол легионнга кирирге, не миллетденсе, не этиб тургъанса деб сорлукъ тюлдюле, француз правитель-ство уа керек кюнде тыш къралда керек джерге кесини му-ратын сакълатыргъа нерикди, алай иер ючюн а легионда алаиы башкескичле эге биледиле.

БРИДЖИТ БАРДОГЪА УНАМАДЫЛА...

Францияны Лазурь джагъасы энчи пляжладан толубду. Джерлеарасы тенгизге кириб джууунургъа сюе эсенг, ачха теле.

Къанны шахардан узакъ болмай Бриджит Бардо, кесин адам кърмез ючюн, пляжына къабыргъа ишлетиб, тыш кезден сакъланырча этгенди.

Алай а...

Алай а Бриджит Бардогъа аны ойдургъунчу кьойма-ды. а.

ВЕНЕРА МИЛОССКАЯ

Луврну залларыны бириндеди. Экинчи ёмюрню теренин-ден адамлагъа самаркъаууракъ ышарыу бла къарайды. Къа-лай ариулукъ, къалай субайлыкъ барды анда!

Бир билеги сыныбды. Анда, Ата джурту Грецияда, къай-да эсе да къалгъанды. Венераны кесин а Францияны патчах-ларыны бири алгъанды.

Мен кертн Венера Милосскаяны аллында сюелеме. Ала-мат художник бу аламат затны дунягъа кърюнчюге кьой-гъанды, кесини атын а кьоймагъанды.

Башынга кёб зат келеди: къара полковниклени власти узакъгъа барлыкъ тюлдю, ала джашауну джангылычыдыла, Грецияны джери, ариулукъ ючюн, джашау ючюн кюреше билген кёб фахмулу адамны туудургъанды, туудурады.

ГИДНИ СЕЗЛЕРИ

Кёб доллары болгъан бетсиз болады.

Латин квартал (Парижде) — узун чачлы джаш къауумну кварталыды.

Француз джазны баш мастерлери — американлыла бла англичанлыладыла.

Чачны прическасы не къадар эрши болса, ол къадар модныйге саналады.

МОРИС ТОРЕЗНИ КЪАБЫРЫ

Пер-Лашез къабырлагъа Ђлгенлени шахары дерге бол-лукъду. Уллугъуну учу-къыйыры джокъду — мермер кешене-леден толубду. Хар юйюрню кесини кешенеси барды. Ки-ритлери. Францияны кѣб белгили адамы былайда асырал-гъанды.

Морис Торез джолдашны къабыры кешенеде тюлдю. Ки-рити да джокъду. Ол Коммунарланы Къабыргъасыны туу-расындады. Анга адамла тохтаусуз джюрюйдюле. Къа-быргъа тѣшелген къара мермер ташны юсюнден гокка ханс-ла къурумайдыла.

Мен да, Францияны алаамат уланына, Къарачай-Черкес областы миллетлерини сиймеклигини символуча, аны юсюне гокка хансла салдым.

БОШ БИЛДИРИУ

Франциядан къайтхандан сора талай кюнден областы заводларыны бирине бардым. Билдириуле тагъылган къа-нгада: «Джолдашла, санатория бла солуу юйлеге барыргъа излеген адам, месткомгъа заявление бериригизни тилейбиз» деб окъудум.

Мынга не сейрсинну барды? Хар организацияда, хар предприятиеде быллай билдириулени учу-къыйыры да джокъду, алай а тыш къралда айланыб келиб бу затны кѣр-генimde, джангыдан башха кѣз бла кѣргенча болдум: биз-ни къралда неден да багъалы адам болгъанын, аны юсюн-ден къайгъырыу уллу болгъанын, капиталист къраллада уа ол къуру иш кюч болгъанын бютеу саным-джаным бла ангы-ладым.

БАШЛАРЫ

I. Хапарла

| | |
|---|----|
| Гылджа | 5 |
| Элдар мени баламды | 22 |
| Зекерья | 30 |
| Хурла кёл | 41 |
| Ариу къыз | 47 |
| Сюймеклик тюрлю затды... | 50 |
| Шыйхны къатыны | 64 |
| Къыйы ана 20-чы ёмюрге кёре тюл эсе.. . . . | 74 |
| Берилмеген къагъыт | 87 |

II. Повесть

| | |
|-------------------|----|
| Туугъан | 96 |
|-------------------|----|

III. Къысха тюбешнуле

| | |
|--|-----|
| Анастас Иванович Микоян | 243 |
| Цола Драгойчева | 245 |
| Александр Александрович Фадеев | 246 |
| Назы Хикмет | 249 |
| Михаил Шолохов | 251 |
| Эфенди Капиев | 253 |
| Мария Тереса Лион | 254 |
| Фаиз Ахмед Фаиз | 255 |
| Сабит Мукъанов | 256 |
| Берди Кербабаев | 258 |

IV. Тыш къралладан

| | |
|----------------------------|-----|
| Уллу джол | 261 |
| Францияда айлана | 286 |

Бапрамукова
Халимат Башчиевна

**РАССКАЗЫ, ПОВЕСТИ
И ПУТЕВЫЕ ОЧЕРКИ**

На карачаевском языке

Редактор А. И. Кубанов
Художник Б. М. Узденов
Художественный редактор М. П. Бертник
Технич. редактор Г. М. Хомякова
Корректор К. А.-К. Салпагарова

Сдано в набор 12-VI-1974 г.
Подписано в печать 13-IX-1974 г.
Формат 60 x 84¹/₁₆. Физ. п. л. 19.
Усл. п. л. 17,6 Уч-изд. л. 15,8.
Заказ № 3106. Тираж 1100 экз.
ВУ 15748. Цела 71 коп.

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства
Черкесск, пл. Кирова, Дом печати.

Карачаево-Черкесская областная типография,
Черкесск, ул. Первомайская, 47.